

84(2)я43

Э 450

JSSN 0235-1218

ЭЛ-АЛТАЙ

2

1988

Handwritten signature or initials in blue ink.

и фотојурги.

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКА ВОЗВРАТА

Копия документа должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Копия, срок возврата

ТАЙ

игүзи белетеген
гер

В ТМД Т. 1 ил. л. 2146—86

2
1988

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БОЛУГИ

«ЭЛ-АЛТАЙДЫН» РЕДАКЦИЯЗЫНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Б. Бедюров — Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы, Ж. Белеков — поэт, партия обкомынын инструкторы, Э. Палкин — Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлүгинин директоры, Т. Торбоков — Бичиичилик биригүзинин литконсультанты, тургузаачы-редактор, А. Ередеев — В. И. Ленин адынын Балдар фондынын областьтагы бөлүгинин башкартузынын члени, С. Каташ — критик, филология наукалар докторы.

371-
Горно-Алтайская областная
библиотека
им. М.И. Кавыгина

Э 450 Эл-Алтай: Литературно-художественный сборник (2-й выпуск). — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1988. — 144 с.

«Көзүйке ле Байан» — жуунты бу трагедияла ачылат. Жуунтыдан кычыраачылар Ж. Кайнчинин «Адалар жолы» деп жаңы повеэиле, элибистин энчизи — ада-өбөкөбисле, угы-төзибисле, карын. даштык калыктардын бичиичилеринин жүрүми ле жайаандыгыла, өскө дө солун материалдарла таныжар.

Э 4701000000 — 005 78 — 88
М 138 (03) 88

Редакциянын адреси:

659700, Горно-Алтайск город, Киров оромы, 16, Советтер Байзыгы, Бичиичилик биригү.
Телефондоры: каруулу качынын — 60-67, тургузаачы-редактордын — 69-50.

«Эл-Алтайдын» редколлегиязынын жуунында, Бичи-чилик биригүнинг Бюрозынын 18 февральда өткөн үчинчи жуунында 1986, 1987 жылдардагы энг артык чүмдемелдер учун «Эл-Алтайдын» литактивин кайралдаары керегинде жөп жарадылды.

БАШТАПКЫ СЫЙ (100 салковой) В. Распутиннинг «Өрт» деп публицистика повезин (1-кы чыгарганы, 1987 ж.), Н. Ядринцевтин жолой бичиген «Ыраак жол-жорыктарда» деп статьясын (2-чи чыгарганы, 1986 ж.), ЮНЕСКО «Элчизи» журналдаг «Алтай көчкүндөрдүн жебрен культуразы» деп статьяны (2-чи чыгарганы, 1986 ж.) көчүргени учун ийит бичиичи **КУРТОВ Вячеслав Дмитриевичке** берилди.

ЭКИНЧИ ЭКИ СЫЙ (75 салковойдон) «Адалар ат-нере-зи мөңкүлик», «Бүгүңги Жабаган — Улу Октябрьдын жаркыны» деп статьялары (4-чи чыгарганы, 1987 ж.) учун **ШОДОЕВ Иван Васильевичке**, «Кара-Корум кайдан бүткен?» деп статьясы, «Алтайлар — үлгерчи» деп куучыны (4-чи чыгарганы, 1987 ж.) учун **ЧЛПЫЕВ Иженер Мостовичке** келишти.

УЧИНЧИ ЭКИ СЫЙ (50 салковойдон) «Мениң ийним» деп документ повези (1-кы чыгарганы, 1986 ж.) учун **СУРАЗАКОВА Зоя Саймовнага** (јада калган кийинде), балдарга учурлалган «Мактанчак киске» деп бир үүр куучындары (1-кы чыгарганы, 1987 ж.) учун бичиичи **ЕРЕДЕЕВ Александр Янгановичке** берилди.

Бу сыйларды жылдын сайын берери жанжыгар.

КӨЗҮЙКЕ ЛЕ БАЙАН*

(Алтай кай чөрчөктөрдүн үлекери аайынча үлгерлеп
чүмделген үч ойынду трагедия)

1. Көзүйке.
2. Ак-каан — онын адазы.
3. Эрке-Тана — онын энези.
4. Байан.
5. Кара-каан — онын адазы.
6. Алтын-Сырга — онын энези.
7. Кодыр-Уул — Ак-кааннын, оной Кара-кааннын кул баатыры.
8. Желбеген.
9. Алтын-Сабар.
10. Сагыскаан-бай — онын адазы.
11. Албаты (Кайчы, Аксагал, Эмеген, Тас, алыптар, бөкөлөр, ко-
жончылар, комысчылар, алкышчылар, көдөчилер, жалчылар, бөскө дө улус)
12. Тындулар (Мыйгак, Көзүйкенин ады — Кан-Когур, Кускун,
Каргаа, Сагыскаан, Турна, Кас, Боскара).

КАЙЧЫ. Эне-Алтайдын эргегиндий
Эки тайга туруп жадат.
Эт эргектер бириккендий
Эки каан журтап жадат.
Эки тайга ортозында
Эки кааннын эли-јоны
Энчү, жакшы жадар болды,
Эптү-јөптү журтаар болды.
Кара тайга төзінде
Кара-каан журтаптыр.
Ак тайганын эдегинде
Ак-каан журтаптыр.
Буурайганча жаткылаптыр,
Бурулажып айдышпайтыр.
Карыганча журтаптыр,
Каралажып жуулашпайтыр.
Амадузын бириктирип,
Агдап-куштап кожо јортот.
Актын ажын амзашкылап,
Айрылышпас најы болот.
Бир тушта ол Алтайда
Тагдакталып тан адарда,
Күрееленип күн чыгарда,

* Чүмдееринде режиссер Н. Шумаров турушкан.

Эки најы — эки каан
Агдап кожо атанган.

(Кайчынын үни араайлап, сенгиген сайын сценада от жарып, түбинен Алтайдыг ак сүмерлеринин баштары кажайыжып, көрүнүп келет).

БАШТАПКЫ ОИЫН

Биринчи көргүзү

Ал-тайга. Акка арыган-чылаган, аштаган-суузаган, А к - к а а н
ла К а р а - к а а н чыгат. Ары-бери аяктанып эрмектежет.

КАРА-КААН. Азык-түлүк түгенген,
Арчымак түби көрүнгөн.
Алтай кайткан, не болгон?
Аңгы-кужы жоголгон.

АК-КААН. Акыр, өйлөп ачуркан,
Акту најым Кара-каан.
Эр эреени экү бет?

КАРА-КААН. Эмдиге неме көрүнбет.
Эбире ээн тайга-таш.
Ээ-калак, бу агдаш
Эрлү бүткен бойысты
Эриги жок жоботты.

АК-КААН. Эм канайдар, болор бо?
Эмезе мында конор бо?

АК-КААН. Эки башка жортсо кайдар?
Эки-жаңыс, байла, туштаар.

КАРА-КААН. Канча кырлак аштыбыс,
Карарар неме таппадыс,
Кайдан эмди келер ол.
Калас жортуп не жобол?
Жортуш та база эм жеткен.
Жоортып калтыр эрјинем.

АК-КААН. Ондый болзо, тозуулда
Отургайың сен мында.
Арка сындай агыртайың.
Айдап барып чыгарайың.

А к - к а а н ары болды, Кара-каан артып калды. Ыжыктанып
тыштанат, ичи болбой айдынат:

КАРА-КААН. Ак-каанды чат кайкайдым,
Ачаан-күчке жалкыбас.
Аткырын оның айтпайдым,
Ай-карадан жалтанбас.
Агыртса, аң чыккай не?
Алтай сыйын бергей не?
Оой, арыдым-чыладым,
Оны жоктон аштадым!

(Туу жырап жүрген бойы, кенете үкүс эдип өңдөйт,
саадагын кармап, өңөлөйт)

Ай-ай, анчы, не анда,
Какпак кайа алдында?
Кара мыйгак? Көс жаспас!
Ары барбай, чыга бас!

(Ай-саадагын ала койып, шыпшанат.)

- Алтай-кудай, ырыс ий!
Аткан огым, жаспай тий!
- МЫЙГАК. Андап неме таппай салып,
Арт-учында мени адып,
Ач-өзөгүн тойдырып,
Арчымагын толтырып,
Курсагыңа жединерин бе?
Курантыңды жеткилдеерин бе?
- КАРА-КААН. Алтай берген анды сени
Атпас жаңым жок эди.
- МЫЙГАК. Карам билбес сенен эмди
Качар чагым жок эди.
Эки чаапты карынданып,
Эн Алтайыңа аң кожорго
Эртен-бүгүн жеткен эдим.
Адар болзон — бойыңда,
Айтканым чала укканда...
- КАРА-КААН. Көк-жарамас, бу не түш?
Аймап-жүүлип тургам ба?
Көкө түште не жүүлиш?
Аннан эрмек чыгар ба?
- МЫЙГАК. Ал-сагыжың ордында,
Ай-саадагын колыңда,
Аң мыйгагы алдында.
Абакайың айлында
Айы-күни једип калган,
Јенгилерге јууктаган,
Эмчек сүди саамчыган,
Эрке кызын сакыган...
- КАРА-КААН. Көк тегери тепти жаңы!
Көр, Алтайдын кийик-ангы
Кижичилеп эрмек айдып,
Кижичилеп, ырым тартып?!
Оо, жайлаа, бу кайдат,
Ой, колдорым тырлажат!..
- Ары жаңынан ак жалбакка чыга баскан Ак-К а а н көрүнөт.
- АК-КААН. Ары болуп калбазын,
Атсан дейдим, капшайын!
Мылкыс эдип не болдын?
Мынайып неге чочыдын?

- КАРА-КААН. Аннын сөзи угулып,
Ай-саадагым ычкынып...
Болчок жүрегим борт этти,
Богоно сөөгим селт этти!
- АК-КААН. Болор-болбос сөс айтпа,
Божотпой ат, саататпа!
- КАРА-КААН. Болбойт, колым тыркырайт,
Бойын атсан, ок жаспайт.
- АК-КААН. Анайткажын, араай, тым!
Аптап шыкап ададым.
Сырду огым сыылазын,
Сыгынды ол жаспазын!
- КАРА-КААН. Сыгын эмес, ол — мыйгак!
- АК-КААН. Чын эмеш пе, оо, калак!
Мыны не деп угатан,
Мыйгакты канай адатан?
- КАРА-КААН. Алтай-Кангай бергенде,
Атпай кайдар? Ан эмей.

А к к а а н ай-саадагын тартып алган, бу өйдө такып
ойто Мыйгак үни угулат.

- МЫЙГАК. Алтай-Кангай бербесте,
Адып жибей — жем эмей.
Аргазы жок боос мыйгак
Ары качпас — жарт эмей.
Ээ, бараксан эки каан!
Эм болбосто, жудаган
Эптү үлү келишпей,
Эне болор мыйгакты
Эрик жоктон адийбей.
Энчиккен карды толор бо?
Эриккен күүни тойор бо?
Кап-арчымак как-куру,
Карыккан слерге мөр туру.
Карам билбес Кара-каан,
Кайттын — аштап-суузаган?
Ак-каан, сен де сөзим ук:
Абакайын күни жуук.
- АК-КААН. Куулгазын ба, ан ба бу?
Кудагыма бүтпей турум.
- КАРА-КААН. Куучындатпай, жык дедим!
Кудайдан биске не буру?!

Адаатып, манзаарыган бойынча Ак-каан болгобой кастак огын
божодып калат — боос мыйгак жыгылат.

- АК-КААН. Көр, болгобой жастыктым!
Кök тенгери, мен кайттым?!
- КАРА-КААН. Айтпай кайттым!
- АК-КААН. Не аттым?!

- МЫЙГАК.** Алтайга ан кожорго
Ичимде эки игис чаап
Карынданып жүрген эдим.
Албатыга эр кожорго
Абакайың Эрке-Тана
Айы-күни жеткен эди.
Айлыңа жана једип бар,
Алып уулду болуп калар...
- АК-КААН.** Жоо, калак! Боос мыйгак!
- КАРА-КААН.** Жоолоп сыктаар не шылтак?
- МЫЙГАК.** ...Кызыл тыным кыйылат,
Кыйалду керек башталат.
Килемјик-быйан белгези
Кинчек болуп кубулат...
- АК-КААН.** Боос мыйгакты мен јыктым,
Бойыма чак баштадым.
Кинчек, кинчек!..
- КАРА-КААН.** Не түбек?
Карын, куру јанбазыс,
Кандый да болсо, мөр-ырыс.
- АК-КААН.** Карыыр түпте, кайракан,
Кайттыс экү, Кара-каан?
- КАРА-КААН.** Калактап-сыктап, не кыйын?
Кадыт эмес. Ка, шыйдын!
Канайдар, анды сойор керек,
Казанга эдин салар керек.
- АК-КААН.** Ай, Кара-каан, ајыктан,
Аркада кайнайт куу туман.
- КАРА-КААН.** Эйе, эйе, бачымдан,
Эдин туурап, кыймыктан.

Таралжып-татаалжып турган Ак-каанды кыймыктадып, ары-бери Кара-каан јайпас-јуйпас жүгүрөт, кара мыйгактың эдин ооктоп, атанарга шыйдынат. Ал-тайгада күн үрелип, күкүрт-јанмыр башталат.

Экинчи көргүзү

- 1-кы ЈАРЧЫ.** Бала јокто бала бүтти.
Баатыр кептү уул чыкты.
Адын онын адаар деп,
Албатызын јууп туру —
Ак-каан јарлап туру.
- 2-чи ЈАРЧЫ.** Кенетийин бала бүтти.
Кеберкек, ару кыс чыкты.
Кызынын адын адаар деп,
Калык-јонын јууп туру —
Кара-каан јарлап туру.
- 1-кы ЈАРЧЫ.** Ас ла салза алты күннең
Албаты-јонды јууй тартар.

- 2-чи ЖАРЧЫ. Эки балага ат ададар,
Эптү-жөптү куда эдер.
- 1-кы ЖАРЧЫ. Тойын балдардын баштаар,
Тогус күнге ырғаар.
- 2-чи ЖАРЧЫ. Тайгага тендей эт туураар,
Талайга тендей аш жазаар.
- 1-кы ЖАРЧЫ. Эки баланы алыштырып,
Эржинелү той эдер.
- 2-чи ЖАРЧЫ. Э-эй, э-эй, келигер,
Эбире жаткан эл-төрөгөн!
- 1-кы ЖАРЧЫ. Айландыра турган
Ада-төрөгөн!
- 2-чи ЖАРЧЫ. Жокту-гойу дешпезин,
Жоныбыс текши жуулышсын.
- 1-кы ЖАРЧЫ. Жииттери тан атту,
Жаандары көликтү,
Ат жокторы жойу,
Көс жокторы жедектү,
Алты күннен өткүрбей
Ак өргөонин жанына
Тутагы жок жуулгыла!
- 2-чи ЖАРЧЫ. Балтыр-кешик балага
Жараш атты адагандар
Жазымы жок сыйладар.
- 1-кы ЖАРЧЫ. Жаман атты адагандар
Жаактарын жара тажыдар,
Жаан ыргалдан сүрдирер.
- 2-чи ЖАРЧЫ. Алып тудар бөкөлөрин,
Мал башкараар жаандарын
Кара-каан ла Ак-каан
Кату-калап жакып туру:
- 1-кы ЖАРЧЫ. Буура болгон семистерди
Бүктөй тартып сойгыла.
Булут болгон казылуны
Булкуй тудуп сойгыла.
- 2-чи ЖАРЧЫ. Жуулгыла, жуулгыла!
Жыргал-тойго чыккыла!

(Эки жарчы эки башка баргылайт. Ортозында — эки нажы.)

- КАРА-КААН. Ан мыйгагы көспөктөгөн,
Ажындыра белгелеген.
Карыыр жөбинде ада болдыс па?
Кайран бойыс балалу болдыс па?
- АК-КААН. Изү одыс өчпөйтөн жат,
Уйе-угыс үзүлбейтен жат.

(Кучактажып сүйүнгилейт.)

- КАРА-КААН. Жамандажып айдышпас,

- АК-КААН. Жажына нак куда болор.
 Кара-каан. Жаак бойго тажышпас,
 Алкыш-бийан жетирген
 Алтайыска баш болзын!
 АК-КААН. Эки бала эш болзын,
 Эмдигештен кожо жатсын.
 Кара-каан. Отыгымды сыйлап жадым,
 Кыс балаңды алкап жадым.
 АК-КААН. Тогус башту томрак бычак
 Туттургузып жадым.
 Кара-каан. Айткан чертке кереес болзын,
 Антыгарлу најым!
 АК-КААН. Айтканыңча болзын,
 Алкышту куда!
 Кара-каан. Тостың кыбыңдый,
 Торконын жигиндий
 Төрөгөн-туган болорыс,
 Төрө-төсти тударыс.

(Колтыкташкан ары болуп баскылайт.)

Алты конок өткөли. Албаты-жон кара жыштый, ат тыныжы куу тумандый. Эки эне балдарын кучактанып, иле жерге жергележе отурдылар. Ак-каанның баатыры — К о д ы р-У у л той башкарып, жон ортодо ары-бери баскывдайт.

- КОДЫР-УУЛ. Эки жандай кожонгчылар,
 Эптү кожон салыгар!
 КОЖОНГЧЫЛАР. Арчын агаш тазылы
 Алты үйелеп корболоор.
 Аданың жаңыс бу уулы
 Албаты-жондо эр болор.
 Эрмен агаш тазылы
 Эки үйелеп корболоор.
 Энениң жаңыс бу кызы
 Элде-жондо тем болор.
 КОДЫР-УУЛ. Сыр-ойинду комысчылар,
 Сыраңай жараш күү тапкар!
 КОМЫСЧЫЛАРДЫҢ
 ОЙЫНЫ.
 КОДЫР-УУЛ. Жуулган калык, жыргагар.
 Жуулу этти жигилеп,
 Кымысты тойо ичкилеп,
 Журтыбыстың сүүнчизи —
 Жаш балдарды алкагар!
 АЛКЫШЧЫЛАР. Алдынан болзо ай чалызын,
 Арказынан күн чалызын.
 Эдегинде бала бассын,
 Эжигинде мал бассын.
 Ады болзо арыбазын,

Акту бойы артабазын.
 Бычагы жокко жуу сорзын,
 Камчызы жокко жорго минзин.
 Конгон журты кокту болзын,
 Козылу койы көп болзын.
 Таш очогы бек болзын,
 Талкан-кули обоо болзын.
 Албастан болзо алып жүрзин,
 Тутпастан болзо тудуп жүрзин.
 Жаактуга айттырбазын,
 Жарындуга туттурбазын.
 Орды изү болзын,
 Оды чокту болзын.
 Ичкен ажы аш болзын,
 Ичер-јири көп болзын.
 Жүс жаш жажазын,
 Жүгүрүк атка минзин.
 Эй, албаты, тындагар!
 Эмди эки балага
 Эптү, жараш ат табар.
 Эл-жоныстан энг баштап
 Эреетибей кем чыгар?
 Жараш атты айдып берзе,
 Жазымы жок сый алар.
 Шоодып жаман ат берзе,
 Шорлонып, жаагын тажыдар.

КОДЫР-УУЛ.

Албаты (куучын-кумуш, аланзулу эрмектер, шымыраныш, шыйдыныш):

- Онду атты адагадый
Ойгор кижиге кем болор?
- Омок кижиге, озо сен чык,
Оноң мен адап көрөйүн.
- Жок туру, жастыра ат адап,
Жаан каандарга жарабаза,
Жаагын жара тажыдар?
- Жалтанба!
- Жок, бойсын!
- Жалмажын жара соктырар
Жалтанбайтан кем бар?
- Жаза бер ле! Тым, тенек!
- Каазы-картадан да,
Карын, жип алза керек.
- Ууртагар, таай,
Учын кем билер.
- Өйинен өтпөгөр, уулдар —
Өрөкөңгө жол жайлаткар!
- Жаш балдарга ат адаары —
Жайаан-төзи жаан жаң.

- КОДЫР-УУЛ. Картык койондор бо слер —
Корыгып не отура бердеер?
- ТАС. Коројон ичерге билер,
Коп жуурын кичеер
Коомой-жуудык танмалар
Коркылдажып нени айдар?
Коштонышса, шок табар.
- КОДЫР-УУЛ. Колго-бутка оролып,
Кокырынды ток лб, тас.
Той-жыргалдын тужында
Токоорзо до алдырбас.
Је, албаты, јон улус!
Кемнин тили сөскө ус?
Ат адаарга кем чечен?
Ат адайтан кижн мен.
- АКСАГАЛ. Аамай-соксоо бу бойым
ТАС. Айлап укпай калтырым.
Айабас кайткан апшыйак,
Алакан јип, ээ, калак?
- АКСАГАЛ. Тилим бар дейле, тенек,
Тын көкибес керек.
Тылбыраба, тым отур.
- КОДЫР-УУЛ. Өрөкөн, бу кей-коқыр.
Өкпөлөнөр не шылтак?
- ТАС. Өлөгнөнг озо јалбырак!
Јажы јүске једе берген,
Јаагына чырыш түже берген,
Јенезектү јадык кептү
Јелбегендий јебрен бойы
Је бу кайткан карган деер.
Төнгөзөктиј селендебей,
Төгүнеле чечеркебей,
Төрдө дө төп отурза,
Төрө-јанга бир туза!
- КОДЫР-УУЛ. Ак сагалду апшыйак,
Акка чыга بازیгар,
Алкап, сөсти айдыгар.
Арайгар, улус, арайгар!
- АКСАГАЛ. Каан да бол, калык та бол,
Катыс та бол, кары да бол.
Ада-өбөкө јанында
Алтай јоныс тужында
Кары јажы једе берген,
Катан сөөги божой берген
Кайракан јаан кижинин
Кайрал сөзин угар керек,
Кайра тартып шүүр керек.
Алкышту сөзим айдайын,
Апшыйак эмес, Алтай айтсын!

- Кайралду сөзим айдайын,
 Карганак эмес, Кагай айтсын.
 Кан-Алтайдын сөзи тийзин,
 Кары кижининг сөзи жетсин.
 Улу Алтайдын аргазы тийзин,
 Улу кижининг алкыжы жетсин.
 Сагыжын сенин тедү болзын,
 Санаан сенин омок болзын.
 Жаактуга айттырбазын,
 Жарындуга туттурбазын.
 Баатыр-кежик эр бала
 Ак-кааннынгу уулы эди,
 Эрке-Тана энези эди.
 Күчтү солоон баатыр болзын,
 Тили эптү, чечен болзын.
 Күлүк бүткен уулдын ады
 Көзүйке деп жарлалзын,
 Көдүрө элге жаразын!
 Апшыйак мен адабадым,
 Алтайыстан, агаш-таштан,
 Жер-женгистен, Жер-Суубыстан
 Алкыш алып, сөзим таптым.
 Ат болзо, апту болзын,
 Ат болбозо, салкын каксын!
АЛБАТЫ. — Жарайт, жарайт! Жакшы ат!
 — Жазымы жок сый алат.
 — Уктын ба, тас, кандый ат?
 — Урушкан бойы тажыдат!
 — Жааннын сөзи жарамыкту.
 — Улунын сөзи учурлу.
АКСАГАЛ. — Эрке жашта — Көзүйке,
 Эрге жетсе — Эр-Козы.
 Эрке-Тана энези,
 Ак-каан алып адазы.
АК-КААН. Аксагалдын айткан сөзи
 Албаты-жонго жарады.
 Акту менин жүрегимди
 Анчада ла кайылтты.
КАРА-КААН. Эки наҗы — эки каан
 Эр бистерге жараза,
 Эли-жоны не керек?
АК-КААН. Эптү, жакшы ат эмтир.
 Эне мыйгак айтканы
 Эмдиге чыкпайт санаамнанг.
КАРА-КААН. Эреетиш сени эгептир.
 Эржинелү эл кааны
 Энчилү эмей Алтайданг.
 Бойсын, болор, бууныкпа.
АК-КААН. Бойына буру албас па?

- КАРА-КААН.** Бот, унчукпа бу тойдо.
Болор-болбос ан учун
Бууныгар ба онойдо?
Мынанг улам не куучын?
Лыргал тыгып улалат.
- АК-КААН.** Лылгыры кыска ат адат.
Баалу сыйды — аксагалга.
Барып жарла улуска.
Коолодо кожонг салып,
Жараштыра жангар жайып,
Жайыла түжүп ойнозын.
Жаанга сыйды туттурзын.
- КОДЫР-УУЛ.** Аксагалдын адаганы
Алкышту жакшы ат учун
Айдый-күндий Ак-каан
Аркада турган малынанг
Аргымак ат сыйлаган.
Азыранып жүрзин деп,
Ак быйанду малынанг
Алтан койды — үстине.
Акар тон кожуп жат,
Алтын сундук коштоп жат!

*(А л б а т ы ортодо комыс-кожонг там тыгыйт,
куучын-кумуш там изийт. А к с а г а л г а тон кийдирет,
сый бердирет.)*

- КОДЫР-УУЛ.** Калык-жонды кайкадып,
Кайран бойын кайылтып,
Кара-кааннын кызына
Кайралду атты кем адаар?
Капшай бери чыга бассын!
- КАРА-КААН.** Кызыма кем ат адаар,
Кысканыш жок сыйладар!

А Л Б А Т Ы (тал-табыш, шымыраныш, алаңзыш, жалтаныш.)

- Кайра баспай, чыкпай кайтсын!
- Камык жондо чечен жок по?
- Кара-каан — казыр кижн,
- Канайып адаар жалтанбай?
- Жарабаза канайдат —
- Жаагын жара тажыдат.
- Челдү эт тишке кысталар,
- Чечен кижн сөскө кысталар.
- Же көрөр лө, кем чыгар.
- Же дезен.
- Адала-ар!

Анча-мынча болбоды, а л б а т ы ортозынан бир эмеген чыгат.

- ЭМЕГЕН. Ат адайтан кижн мен.
КОДЫР-УУЛ. Адабай аа, ой келген.
Одигер бери түргедей.
- ТАС. Эй-эй, эмеген
Өлөтөни јарт эмей.
Отурганда туруп болбос,
Туруп чыкса, базып болбос
Эмеген эп айдар ба?
Касты ээчип каргаанын
Канады сынбай калар ба?
Бажы-көзи эдреген,
Байла, өлүм бедреген!
- ЭМЕГЕН. Ооско батпас сөс айдып,
Ончозына кадалып,
Отурганын не онду?
- ТАС. Ондый да мен, тас јаңду.
Оо, ээк-јаагы капылдаган,
Эди-каны кадып калган,
Эки тулун шымайган,
Эки чыткыт кажайган,
Эрлик-Бийге ырбайтан
Элчилү күнин жууктаткан
Энчикпес не эмеген?
Эдиреп бу чат јүүлген!
Кара-каанын — кал кижн,
Калјузы келип тийгежин,
Ичине ийди киргежин,
Ийнеге кирбес этире,
Ийнек јибес этире
Илбиреде сабатса?..

(Ичин тудунын каткырат.)

- КОДЫР-УУЛ. Ий, шилемир, ас туза!
Јириг менен камчыны!
Изидер сын-арканы.
- ТАС. Ичкери көр тамыны...
- ЭМЕГЕН. Айткан сөзинг — аткан ок.
Кокыр јокко — той до јок.
Чечеркежип, ченешпей,
Чечек кептү балага
Чектеп-байлап ат бербей —
Чебер болзын угарга.
- КОДЫР-УУЛ. Адагар ла, өрөкөн,
Кааныбыс бууры түгенген.
- ТАС. Камык јон до, бис база
Јарадарыс — адаза!
- ЭМЕГЕН. Кийик болзо түктү болор,
Кижн болзо атту болор.

Эдиски үндү кыс бала
Эки эргеги ус болзын.
Айдаганы мал болзын,
Азыраганы бала болзын.
Конгон жери кокту болзын,
Козылу койдон көп болзын.
Баскан жери байрамду болзын,
Балалу чайдан көп болзын.
Арчын агаш бүриндий
Ач-үреези арбыдап өссин.
Албаты-жоны мактап жүрзин,
Ару, керсү бала болзын.
Кара-каан онын адазы,
Алтын-Сырга энези,
Балтыр-кешик кыс бала
Байан деген атту болзын.
Байаназы корызын.
Бойым чүмдеп таппадым,
Бодоп модор айтпадым.
Алтайымнан жөп алдым,
Албатымнан сөс алдым.

АЛБАТЫ,

— Чын, чын, жараган,
Чыт келижер ат тапкан.
— Алдынан ай чалызын,
Арказынан күн чалызын!
— Тапту жараш атты
Таппай кайтты!
— Ооско түштин, омок тас.
— Кайдаг каргаа — каңыр кас!
— Ойноп айдып турбай мен,
Оңдобогон тураар не.
— Ойгор сөстө ойын жок,
— Ойын сөстө ойлош жок.

КОДЫР-УУЛ.

Бу да атты камык жон
Буурзап жаратты, кааным.

АК-КААН.

Кайкалду жараш ат учун
Карганакка кандый сый,
Кара-каан кудам?

КАРА-КААН.

Куда-кубуй тыңый берди,
Кулун эдин амзап отур.
Кудам болдын најым эмди,
Куулгазынду жүрүм болтыр.
Карганакта бай келген —
Кара жорго болбой ого.
Капшай сыйын алып барзын,
Карды тойгой кара койго.
Карын, сабатпаганы жакшы!

(Каткырат, калап, эзирип.)

- АҚ-КААН. Кожон-комыт чөйилтип,
 Короюнноң ич, најым.
 Конок-салым биригип,
 Кодыр-Уул деп баатырым
 Малыбыс текши башкарзын,
 Журтыбыс жаба корызын.
 КАРА-КААН. Эки абакай эмди болзо
 Эки баланы бир кабайга
 Эптеп жазап уйуктатсын,
 Эмдигештен жаба жатсын!
 АҚ-КААН. Ұргүлжиниң үч үйеге,
 Төрбөлжинниң төрт үйеге
 Ұзүлбейтен журт болзын,
 Төрөгөн-төркө төс болзын!
 КАРА-КААН. Адалардын жаныла,
 Алтайыстың аайыла!

Учинчи көргүзү

- КОДЫР-УУЛ. Жаман ийттин куйругы
 Чычайганча семирди.
 Жаман кижиге эзирип,
 Жатыргыза чалчыды.
 Канча күнге чыгара
 Кара этти түгезип болбос,
 Ачу арагы учына чыкпас
 Той-жыргалы божобос.
 Тогузынчы күн...
 КАРА-КААН. Алдырба-ас!

(Айткан бойы антарылып жыгылат.)

- АҚ-КААН. Кайракан, кудаңды!
 Калап-ажып жыгылды...
 Канчазын мыны ууртайтан.
 Ат жарыжын баштайтам.
 Балдарымның тойында
 Байга-маргаан тудатам.
 Баралык, тур, эй, куда!

Кара-каан унчукпайт, козырыктап уйуктайт. Ак-каанды ээчий
 Албаты жарыш көрөргө күркүреп чөркөлөт. Кыйгы-кышкы угулат:

- АТТУ УУЛДАР ЖАРЫШТЫ
 Алтын-Туунаң баштазын.
 Ак тайганы айланып,
 Алдыбыска токтозын.
 КОДЫР-УУЛ. Башталды!
 АЛБАТЫ. — Араай, акыраар!
 — Байгада кем баш алар?
 — Сыр-мангла чыктылар.

— Сыгын-Кер, байла, артыктаар?
 — Тоозын-тобрак туй алат!
 — Торт булут!
 — Кас-Мойын ат!
 — Кайда, кайда? Чын — озо!
 — Жок, же дижет Ак-Боро.
 — Ой, ураагар!
 — Не болды?
 — Кааннын ады октолды.
 — Уркийт ошкош, бу кайтты?
 — Устүгип, манта чурашты.
 — Уйген тутпас бу не деер?
 — Ой-ой! Көрөөр, Сыгын-Кер
 Ойлогон атка табаргай!
 — Ай-ай, жеткер! Ак-каанды
 Ады жерге таштады!
 Көдөчилер! Чапкыла!
 Көдүргер каанды, капшайла!
 Жазучылар! Жалчылар!
 Жайлаткар жолды!
 Жарыш болды. Токтоткор!
 Каан турбайт, көс ачпайт...

КОДЫР-УУЛ.

КӨДӨЧИ.

КОДЫР-УУЛ.

КӨДӨЧИ.

КОДЫР-УУЛ.

КӨДӨЧИ.

КОДЫР-УУЛ.

Калактабай, чике айт!
 Ташка тийген төбөзи.
 Ордында ба санаазы?
 Оо, жайлаа, унчукпайт...
 Чебер, чебер салгыла!
 Эмчи кайда, тапкыла!

Ширдекке салган Ак-каанды көдөчилер алып кирет.
 Шык жаткан Ак-каан шымыранып айдынат.

АК-КААН.

Эмчи? Эмди керек жок.
 Эрке-Тана эш-нөкөрим...

Кааннын абакайы кийдире жүгүрөт, ээчий киргени Кара-каан.
 Эрке-Тана устүне энчейет.

АК-КААН.

Кинчек жеткен... Өлүп жадым.
 Кирбигинге жаш соктыртып.
 Эржинелү абакайым,
 Эрке уулым өскүс артып...

КАРА-КААН.

АК-КААН.

Кайран кудам, кару најым!
 Кара-каан! Чертин унутпа,
 Калганчы сөзим...

ЭРКЕ-ТАНА.

Таштаба!
 Бистерди өскүс арттырба.

КАРА-КААН.

КОДЫР-УУЛ.

Божой бертир.
 Каан өлди!
 Той-жыргалыс түгенди.

ТАС.   Якшыда жүрүм жок! —
              Жаандар айткан, чын эмтир.
АКСАГАЛ.   Жен алдынан жеткер чыкты,
              Жер-журтыска чак түшти.
ЭМЕГЕН.   Албатыны кем баштаар?
              Алтайысты кем корыыр?
ТАС.   Айгыры жок мал калат па?
              Кааны жок эл калат па?

ЭРКЕ-ТАНАНЫҢ СЫГЫДЫ

Айланайын, Ак-кааным,
Актуга барып канайттын?
Амыр жаткан журтыңды
Ачуга салып канайттын?
Толгонойын, ой, эжим,
Толуга барып канайттын?
Тоқыналу журтыңды
Коронго салып канайттын?
Айлу-күндү Алтайдан
Алыс жерге не бардын?
Абакайың сыктадып,
Ак-жарыктан ырадын.
Коолоп жаткан журтыңа
Корон-түбек түжүрдинг.
Ойноп жаткан жоныңа
Онту-калак түжүрдинг.
Ак-борон нени сезеле,
Атыйланып туйлаган?
Ак-каан неге жүдейле,
Алтайдын жанын не бускан?
Тулунгым төзин кажайтып,
Тулга мени арттырдың.
Өзөк-буурым өксөдип,
Өскүске уулын арттырдың.
Жаш баланы жайкаары
Женил беди, Ак-кааным?
Жангыс уулын чыдаары
Белен беди, ой, кааным?
Көзим чогы өчө берт,
Көрбөгөн болзом кайдадым.
Көксим каны сооло берт,
Билбеген болзом кайдадым.
Өлбөс бойың сен өлдин,
Өскүс-жабыс мен арттым,
Барбас бойың сен бардын,
Бараксан бойым тул арттым.
Эки көзим жаш өртөйт,
Эреп-жайнап алайын.

Эт-јүрегим сыс өртөйт,
Ээчий канай барайын!
Ак тайган туруп калды,
Ак малын маарап калды,
Абакайын тул калды,
Алтын уулын өскүс калды,
Албаты-јон тура калды...
Айланайын, Ак-кааным,
Ачуга түштим, ай, кааным!...

Төртинчи көргүзү

(КАРА-КААННЫҢ КАЙРАЛАП, ЧЕРТ БУСКАН СОЗИ)

Канайдар,
Каан кудам барып калды.
Кайра келбес болуп калды,
Кара куртка бажы калды.
Кару баламды берер болуп,
Кату сөзибис алышканыбыс.
Калын-каа жишкенибис,
Кайралду той эткенибис...
Эмди көрүп турар болзо,
Эрке-Тана абакай болзо,
Көзүйке деп уулыла кожо
Өрө чыкпас болуп калды,
Өскүс-јабыс артып калды.
Јуртка калган тул кадыт
Јангыс уулын ондоп-баштап
Эр јетирип болбос туру.
Көзүйке деп өскүс уул
Көрүп болбос баштак болуп
Ан кеберлү өзөр туру,
Аай-укаалу болбос туру.
Кара јангыс кызымды,
Кару јараш Байанды
Алдамыш бу Көзүйкеле
Айыл туттуруп болбозым,
Ачаанга бажым сукпазым.
Артып мында јатпайтам.
Бу јеткерлү јурттан эмди,
Бук ээлеген јерден кедип,
Булгалыш јок баратам,
Јеезелү јуртым солыйтам.
Алыптарым, баатырлар!
Аркада малды айдагар,
Алки јөөжөмди шыйдыгар,
Атанып мынан ырбайлы,
Албаты-јонго јарлайлы.

Эртиш суузын кечкели,
Элбек чөлгө жеткели,
Барып анда турарыс,
Башка төрөөн табарыс...

(кедет)

КАЙЧЫ. Кара-каан кайнап черт бускан,
Кайралап созин таштаган,
Казыр кебин тартынган,
Коозолу журтын кодорды,
Жеезелү журтын жемирди.
Канча түмен тайга ажып,
Канча түрген талай кечип,
Эли-жонын баштап алып,
Малын-ажын айдап алып,
Көчүп ырап жүре берди,
Күнбадыжын көстөй берди.
Кайра көрүп түкүрет,
Ичкери көрүп каткырат.

(Улалганы быжылгы 3-чи жуунтыда.)

АДАЛАР ЖОЛЫ

(Повесть)

Алтайымды сананзам,
Агаш-тажы көрүнөт.
Албатымды сананзам,
Айткан сөзү угулат.

Албатынын кожоңу.

Эки колым тоңордо,
Ээлбезин кайдайын.
Эш-нөкөрүм барарда,
Эрикчилин кайдайын.

Албатынын кожоңу.

Өлгөн жерге сөөгүм калгай,
Өскөн жерге сөзүм арткай.

Баатырдын күүнү.

Баштапкы бажалык

Эскадрон таң бүрүнкүйдө табаруга жүрүп калды. Аалга журтта немецтердин жаан эмес гарнизонун сагыбас жанынан «жап» берип салар деди. Табыш чыгарбаска жойу барды. Салкынду карануйда жоголып, кайылып калды. Табару та кандый өдөр — оны кем де билбес.

Садак десе Ибрагим деп татар уулла кожо аттар каруулдап артып калды. Учтен-үчтен колбоштырып койгон аттар баш көдүрбей, отогылап жүрдилер. Көөркий эрженелер... Жаскы мал... Оштүнгү терең тылында жүргөн улустын аттары канайып тойу болор. Бүгүнгү түндө десе ай-карануйды, салкынды тузаланып, одус беристе кире өткүлөп ийген. Бу жуукага, жетсин деп жакару болгон жерге, карын, ойинде жеткилеп келдилер, табаруны ойинде баштап ийдилер.

Жууканын түбинде өлгөн жаңыс ла тыдырап, кожырап турды. Аттарга окраныжып, жоктоныжарга да бош жок. Көк жаңыс ла чыгып келеткен, аттардын тижине илингелек, же былтыргы жажаң жажыл бойы эмтир, куудан өлгөн дө койдын түгиндий, койу калын жатты. Байла, бу жуучакта мынан кем де өлгөн чаппаган, оны отоор уй-мал да жок болгон. Аттар эмди белен тойып алар, астап калган су-

ланы ологго бербезе де кем жок. Же эн ле тыг сүүндирген шылтак бу болды: жууканын түбине кирип калган эскадронды табарга куч. Немецтин учуп жүргөн самоледы да көрбөс, шиндеп отурган кайучылы да сеспес.

Өрө бийикте салкын, кайыңдар шуулажат. Мында дезде — ыжык. Же ондый да болзо, Садак тери сооп, соокко курбуйып отурды. Бушлат тонын тыгыда кучынза да — жылыбайт. Табаруга барган болзо, ого изү болор эди. Же командир: «Аттарла арт!» — деген. Аштап турганы да коркышту. Карманында бир болчок сукайры бар, оны та жүр, та жок. Бу кире аштап турганы алдырбас. Мынанг куч туш болуп айабас, сукайрыны ого чеберлеер.

Эскадрон барган жерде эмдигенче табыш жок. Таг жарып, аттар танылып келди. «Шак бу кер бее... Шак ол кер бее... . Бу бир кер бее...» — деп, Садак туруп чыкты. Бойынын жеерен адыла коштой отоп жүргөн кер бееге базып келди. Жалынан сыймап, энчейеле, кулагынын төзин жыткарып көрди. Кер бее оны өскөлбөди. Керек дезде өлтүрейин де деген болзо, бир-эки чайнанып алар эди.

Садакка дезде кер бееден ачу тердин, аттын жыды жытанды. Ого Сары-Кобынын кызу меестеринин кычкыл жыды жытанар болор бо деп сананган. Алтайынын чаганазу жыды сезилер болор бо деп иженген. Же жүк ле тердин, аттын жыды жытанды.

— Сен Кер-Бее дезен, чын ба? — деп, Садак такып энчейди. Кажы ла сөсти кадалта, ярт айтты. — Сен Жеерен-Беенинг балазы дезен?

Же кер бее Садактыг айтканын керекке албады. Арыктаарда, болчойо жаандап калган бажын көдүрбейт те. Өлөңди ылгабай, жула согуп ла жат, согуп ла жат. Жеткердин жеринде жүрүм деп, айса болзо эртен-сонгзын аттырып та койып айабазым деп, көөркий та сезет, та жок. Ончозын билер де болуп айабас. «Малдан санаалу тынду жок. Ондо жангыс ла чыгара айдар тил жок» — деп, тегиндү айдышпай турган болбой. Мал өлөтөнүн сезип, озолодо ыйлап алатан дежер. Кижиге октон жада түжүп, ойдыкка кире конуп, агаш-таш ажыра коруланып ийер аргазы бар. А эрjene малдын кыйар аргазы жок. Атакага, окко удур барып жатса, байла, бойун туу-тайгадый жаан бодоп, чычкан кире кичинек болгон болзом деп күүнзейтен болбайсын.

— Сен Кара-Айгырдын балазы дезен? Сен Алтайдан дезен?

Кер бее бу тушта бажын булгай сокты. Эки кулагын, тындаланган аясту, Садак жаар уулап ийди. Садактыг сөстөринин күүзи, күрмеели ого таныш билдирди.

— Сен менинг Токтон таайымды билеринг дезен? Сени ол кабырган дезен?

Je Кер-Бее бу сөстөрдү керекке албады. Канайдар, кур-сактаң жаан неме жок.

— Ээ, Кер-Бее, тирү та артарыс, та жок... — деп, Садак колдорын жеңдерине сугуштырып, уур үшкүрди. Jүреги чым эдип, араайын кожондоп ийди:

Алтайымды сананзам,
Агаш-тажы көрүнөт.
Албатымды сананзам,
Айткан сөзи угулат.

Бу кожоннын күүзин Кер-Бее тыңдалап, отобой барды. Ол та нени де эске алынды деп бодолып калды. Садак жаар кылчас эдип, оқыранарга жүреле, же төнөзөккө ойто ло кадала берди.

Садак Кер-Беенин жалынын ортозы жаар жүзин сугуп алды. Жайым-телкем таскылдардын, үлүшсү карануй аркалардын, күнге кызыган кайалардын, кургак кычкыл меестердин салкындары мында болор бо? Чет курчулу айандардын, мөш-тыт агаштардын жыды сезилер болор бо? Je не де билдирбеди, сезилбеди. Аттын ачу тери жытанды, кату жал жүзин кыйды.

Санаазы Алтайы жаар уча бергенин ол сеспей калды. Сүрекей ыраакта, керек десе Устүги ороондо ошкош, тууларга курчаткан Кан деген өзөк, ол өзөктө Коюгор деп жаан эмес кара туунунг эдегинде кичинегеш журт көрүнип келди. Баргаа бүркүлөрлү барчакталышкан бир ууш турачактар, аарчы, талкан жытту содон айылдар. Журттын ортозыла тыйрыйып аккан суучактын жарадында жаңыс көзнөктү турачак. Ол турачакта үйи Килемчи тала печеге одын сугат, уулчагаш такпайлар эдектенип алган, онын жанында турат. Энези, карган эмеген, тууразында көктөнүп отурат... Телекейде олондон кару улус жок...

Кер-Бее сертес эделе, эскадроннын барган жери жаар көрөлө, тыңдалана берди. Садакка не де угулбады. Байла, ондо кижинин кулагына угулбас та кандый да табыш-кыймыгу болуп турган. Айса болзо уулдар немецтерге једип барган. Мылтыктар удабас ла күзүрт эдер... Та кемизи де јанбас... Берјендеги де кижии тирү артар, та жок... Онызын салым көргөй, кудай билгей...

Садак Кер-Беени бу ла јууктарда көргөн. Олорды, јуучылдары да, аттары да, кезем короп калган кавполкты, недеге кире амыраткылаган. Баштап тарый алтай улус көп болгон. Эмди Урсул ла Оймон ичинен эки ле кижии арткан. Ол амыралта тушта эскадронго јангыдан јуучылдар кожулган. Вот олондын бирүзи Кер-Беени минип келген. «Сен бу беени кайдан алдын?» — деп, Садак ол јуучылдын үсти орто барган. «Канай кайдан? — деп, Эрчиштинг казагы јиит уул Мамарбек каруузын берген. — Станцияда ла миндиргилеп бергиледи».

Айдарда, Алтайдан бир эшелон аттар келген болбайсын деп, Садак сананып калган. Аттарды јетирген улус база болгон болор. Учурал болуп, јолыккан болзо... Бу аттар бастыразы Алтайдан болуп айабас. Керек десе Корболунан да болуп айабас. Анчада бу Кер-Бее. Је өскө аттарды Садак канча да кире ширтезе, таныбай турган. Бу ненин учун десе ол эки жыл черүде јүрген. Онон јанып барала, Токтон таайыла кожо ойто ло мал кабырайын деп јүргенче, бир ле ай болуп, јуу баштала берген.

Шак бу Кер-Бее... Ол ло кер бее бу... Јазымы јок... Је бир сананза: «мал — малга түней, кижии — кижиге түней». Онон өскө сананза — дейле, Садак күлүмјизи келди. — Бир куда мындыј шаалта эткен јокпо: «Адыма түней ат беригер. Оны бойыма түней кижии јединип келзин». Ол кудага удура јангыс ла Токтон таай унчугынган: «Адыгарга түней атты таап ийерис. А бот слерге түней кижини табатаны күч болотон туру: эмек-төбөөзин калјайта јулдуртар кижии бачым табылбас болбой».

Је мындыј түней болор бо деп, Садак Кер-Беени ойто ло шиндейт. Мандайындагы ак төөнөйи — ол ло, он колында ак «чулук» — ол ло ошкош. Куйругы бу ла капкара койу узун куйрук. Бу ла узун конкок конжоор. Мындыј чала эмеш балпак беелер чыдым ла бек, эттудунгыр болор. Кышкыда күчин јаан салбас, јаскыда, ажангыр мал — түрген тойына берер. Кылыгы јобош, токыналу бее: баш көдүрбей, отоп ло јүрер, отоп ло јүрер. Өскө беелердий, бир тебишпес, кајашпас, бодоп ло текшилеп мантабас, керек десе кыртыштанып чыңырбас та. Јаскарыкыш бойы ла ошкош бекем балпак кулдушту болор. Айландыра ак-сөң кар, ачу-корон соок то болзо, кулдужи алдырышпас. Баштапкы тыныжыла кожо бут бажына туруп чыгар. Энези сүттү де — түрген торныга берер. А быжыл десе, Кер-Беени јууга алган кийнинде, байла, та ненин де учун кызыраган. Бир жыл кызыр да болуп калбай... Ээ, черүге беелерден бери алгылай берген де... Керек күч ле... Ол ондогы немелер эмди та канай јаткылаган?..

Ээ, бу Кер-Бее... Кер-Бееге эмди канча јаш болор керек?..

...Ол тушта Тагайдын тайгазында сарыбүрде кенете кар күп келип түшкен. Тенгеринен чындап ла түжүре күреп ийгендий бодолгон. Јаан-јаан үлүш карычактар, уйдын өтпөгиндий, јалбактагылай бергилеген. Садак бу тушта мал јууп јүрген. Јаркынду түш кенете карачкылай берген. Садактын коркымчызы келген. Мындыј јутта чарчап та калары узак эмес.

Јуугында анчылардын содон чадыры бар болгон — ол јаар ууланган. Карды ырдырта-ырдырта, ол чадырга та канайып та ойинде јеткен. Мөштөр, тыттар сынгылап,

жыгылгылап, жотконнын бойы башталган. Жеткер жең алдында: кижини будактын эргекче сыныгы да жыга согуп койор ине. Айылдын ичинде карын белетеп койгон одын жаткан.

Бот ол содон айылга Садак үч конгон. Адын десе ээрин албай, койу карганалардын ортозына буулап койгон. Түнде-түште канча чыгып, өскө жерден армакчылап салып турган. Жаман неме жаңыс ла — жиір курсак жок. Азыкту арчымагы одуда артып калган. Айылдын ичин тимирер болзо, куруттын жемтиги де учурабаган. Иргедө бу жуукта сойгон эликтин терези жаткан. Экинчи күнде арга жокто ол тереден мүн чыгарып ичкен. Өзөк жазарга, ич төгүндөерге кем жок арга турган. «Бу не жүрүм, бу не шыра?» — деп, Садак ыйы келип жаткан.

Учинчи күнде эртен тура ойгонып келсе, сан башка тымык турган. Бир де кыймык, бир де табыш жок. Ак-сөң карга көс кылбыккан. Туулар аруталып, там жараш, там бийик, кол сунгажын жеде бергедий, жуук тургулаган. А туку Сары-Кайанын алдында карарган неме не? Садактын жууп болбой жүргөн малы бойы жуулып калган туру ине! Айгырлар өзөк жаар төмөндөөрин сезип, бее-сарбааларын баштаганча, једип келген. База эки айгыр малды айдаганча, Токтон таай келип жатты. Малды тоолоп, жоктоп ийгилеерде, ончо болды. Жаңыс ла Јеерен-Бее жок. Та кайда јадып калган. Та айу-бөрүге учураган, та канайткан. «Јаңыс беени канайдар оны — деп, Токтон таай унчуккан. — Бу да малды түжүрип алзаас, јакшы». Чындап та, Јеерен-Беени бедреер күч те жок, арга да жок. Кар база үстине јаагажын, боочыларды туйуктап койор.

Текелүнинг боочызындагы карды-күртти эки күнге түндү-түштү ырып туруп, өзөккө жүк өлбөгөндө түшкүлөп келгилеген. Садак ол тушта Кара-Айгырдын күчтүзин кайкаган. Малда санаа жок дежетени — төгүн. Ол айгырдын өрөчөзи арай үзүлө бергедий албаданып, карды тепсеп, јол чыгарарга албаданганын көргөн болзогор!

Јеерен-Бее учун төлөөргө келишкен. Карган таайы Токтон төлөгөн. «Чоокыр уйды бозузыла кожо колхозко табыштыргайым — деген. — Сен уйыңды ычкынба. Уулчагажын бар. Бисте сүт ичетен оогош бала бар эмес. Јаңыс ла карган улус кара чайга буурыс караратан туру».

Бот, келер јаста Тагайдын тайгазына ойто чыгып барар болзо... Јеерен-Бее тирү жүргөн! Мынын үстине жаңыс кан эмес, коштойында торныгып калган кулдужак отоп жүргөн. Кийик танма кижини көргөн јерде, жырааларга јажына јада берген. Кыжыла ол беени бөрү та канай јибеген, эрте јаста ого айу та канай учурабаган.

Токтон таайы ла Садак: «Јеерен-Бее эмди бистин» — дешкилеген. «Јок — деп, колхозтын председатели олорды туй чапкан. — Кулунду бее — колхозтын. Чоокыр

уйыгарды ойто алып алыгар». Канайдар, колхозтын болзо, колхозтын. Удура сѳс айдала, «контра» да боло берип айабазын...

Бот ол Жеерен-Беенин балазы — эмдиги бу Кер-Бее. Ол ло болор керек. Мал азыраган кѳс, малга буурзаган жүрек танып ийер керек. Жастырбас керек...

Садак карманындагы сукайрызын кодорып келди. Кер-Беенин бажын өрѳ тартала, байагы сукайрызын аттын жылу оозы дѳбн сугуп ийди. Же Кер-Бее онызын эриндери ле капсып жүреле, бажын булгай согуп, түжүрип ийди. Сулук бѳкѳн эделе, сукайрыны алып, алаканына арчыйла, оозына сугуп алды: «Курсак жип билбес эмтир. Айдарда — Кер-Бее». Садактын жеринин малы керек десе сакыр да берзен — жибес эмей. «Атты курсакка үредерге турган болзон — деп, Токтон айдатан, — сулугына койдын жуузын ороп ий. Жуу кандый да жытты жаба базып ийер. Ол тушта адын нени ле жиир».

Ибрагим кожонгын баштап ийди. Садак, баштап тарый өрѳртинде салкын тыгып чыкты деп бодоп калган. Кѳрзѳ, Ибрагим «ырлап» ийтир. Ол байа кайыннын тѳзине жѳлѳнѳ отуруп, уйуктай берген болгон. Садак ого, арык жаш уулчагашка, килеп, оны ойгоспогон. Кѳѳркий, байла, жерин, айлын санап, кожондойтон болор. Кандый чѳйѳѳ, кандый кунук кѳѳлер.

Ибрагимнин кожондорыла кожо: «Бу не жүрүм, бу не шыра?» — деп, ачуркалган ѳйлѳр эске кирип келер. Эмди сананар болзо, ол тушта кандый жакшы жүрүм болгон. Ол туштагы жүрүм — кандый жаан ырыс, жыргал, кандый сѳѳнчилѳ байрам болгон. Ол жүрүм, ол Алтай, ол улустар керек десе болбогон до ошкош. Садак оларды түш жеринде кѳргѳн, бойы сананып тапкан болор бо? Садактын бу эмдиги жүрүми — онын түжи болор бо? Ол үйи-балазын, энезин, жери-журтын таштайла, бери не келетен? Бу ѳлүмнин жерине не жүретен?.. Айдарда, ончозы чын: Алтайы-жерри, алдындагы чѳрчѳк жериндегидий жүрүми — ончозы чын болгон. Садак онын учун мында жүрбей. Олор учун мында жүрбей. Онын учун эмди бу терен жууканын түбинде Кер-Бее ле куучындажып турбай.

Ээ, Кер-Бее эмди ле аргымак боло берген болзо! Садак ого мене соккон жерде, Алтай жаар уулу учуртып ийген болзо! Кѳк ѳлѳнѳди кѳмѳ баспай, жаш ѳлѳнѳди жаба баспай, алын колы бийе салган, кийин буды жорго салган, аткан октон эмеш араай, учкан куштан эмеш түрген, терен талай кечкенде, куйрук бажы табарбай, бийик тайга ашканда, туйгак кыры тийдирбей, жай келгенин жардынан сезип, кыш түшкенин жаказынан билип, алын жолы күзел болуп, кийин жолы унут болуп барып жаткан болзо! Туку озо чакта Арыкпай-жайзаннын уулы казахтарга олжого жүреле, таакылу жабаганы аргымак эмтир деп танийла, ого мене

соккон жерде, Эрчишти кечире чабала, Алтайына жанып келген дежетен жокпо. «Аргымактын богы деп, бокты кеминг таныткан, Арыкпай-жайзан уулы деп, мени кеминг таныткан» — ондый кожонг до бар эмес беди... Канайдар, өскө ой, өскө жүрүм, ондый салым жок...

Кер-Бее сертес эдип, эскадрон жүре берген жер жаар көрүп, тындалана берди. Садак ол беенинг чала чочыдулу көстөрине жүзүн жууктадып келди. Жер текши жарып калган, мынынг учун Кер-Беенинг көстөринен ого удура капшык кара чырайлу, арык уулчак көрүнди. Кижини малдын көзинен балбакбаш ошкош жескинчилү көрүнөтөн эмей. Садак чичке сөөктү кижини учун болбой, жирме төрт жажы толуп та калган болзо, эмдиге уулчакка бүдүштөш, жеп-женгил кижини. Тозырак кара көстөри жылт-жылт эдип жүрер, жаңыс жерге токынап отурбас, айдыжарла айдышкан, жыжынарга жыжылган жүрер. Жажы жаандай берген жуучылдар оны кичинек көрүп, «сынок» дешкилеп, нени-нени айбылап та тургулаар. Садак олардын айбызын күчсинбес, бойы нени эдейин деп жүрген кижиге баш аай боло берген турар. Тилди жакшы билбес те болзо, күч жеткенче кокырлап та ийер. От-калаптын жерине кижини тонуп калган канайып жүрер. Уур санаалар кижининг сынын базырып ийер. Бойына килеер, су-кадык чеберлеер арга мында жок. Чеберленип те алып кайдар. Айсак болзо эмди ле сок жаңыс ок, учуп келген бойынча, жүрүмниги, санааларынын аайына чыгып койор. Чындап та, «куба чөлдин түби жаар айдай беретен мал эмей, куу кайыннын төзине кургап калатан сөөк эмей». «Же не де болзо, жүрер ле, жүрер ле — деп, ол салкынга аруталып турган теңери жаар шымыранды. — Болужыгар, Көк, болужыгар, Ай-Күн...»

— Түк-түк-түк! — деп, эскадрон табаруга барган жерде адыш баштала берди. Кызыл өңдү жарыткыш-ракета-лар санг өрө учкулап чыкты.

— Кыу-кыу! — деп, миномет кыжырт этти. Миномет болгон кийинде — ол немецтер. Бистерде миномет жок болгон.

Айдарда табару кенетийин болбогон туру. Немецтер кандый бир жастырадан, байла, сескилеп ийгилеген. Эмезе эскадрон табарарын билер болгон, сақыгылап, тозуп алган.

— Не болды не? Не? — деп, Ибрагим кожонгын токтодып, бут бажына туруп чыкты. Жууга киргени удабаган кижини тургуза ла манзаарып чыкты.

— А не ле болбой — деп, Садак албаданып, токыналу унчукты. — Жууда не ле болуп турбай — деп, керексичинг болды.

Садактын жуулашканы жыл болуп бараткан. Былтыр жуу башталарда ла, эртезинде военкоматта болгон. Же чын жуулашкан ойди алза, эки айдаг ашпас. Эки такып шыр-

калаткан. От-калап жаар кирип ле жадала, шыркаладып ийер. Госпитальдарда эмденип ле бери једип турганча, көп ой барган. Карын, шыркалардын јенил болгоны: баштап, јодозынын чон эдин үзе аттырган, онон осколка јарындарын эрей соккон, таштын үстине јыгылала, эки сөөк кабыргазы сынган.

— Кыу-кыу! — миномет серилте јок адып турды.

Эх, уулдар, уулдар, кайран уулдар... Бу ла тушта өрөртинде самолет күүледи. Көк јарамас, бу не самолет?! Та бистийи, та оштүнийи?.. Өлөн чаап јүргежин, Садак сайгактардан коркышту коркыйтан. «Күрүмдер» күүлежип ле чыкса, чалгызын таштайла, санаа јок качар. Ээ, бу самолеттон онойып кача беретен арга бар болзо!.. Айса болзо тууразыла өдө берер? Је бери келип јатканы јарт болды. Немец! Көрмөс бойы көрүнгелек те болзо, табыжынан јап-јарт. Бот ол эмди сурубусты берер! Ашкамайысты ажыра азыраар!.. Оштү бисти билбес деп бодогоныс. Кайучылдары туку качан көргүлөп койгон болбайсын.

Аттар јеткерди озолодо сезип, ачу чыңырыжып, сүүртелиже, октолыжа берди.

— Аттарды божот! Агыт! Агыт! — деп, Сулук ичкери болды. — Ончозын кыра аткылап койор! — дейле, кол једишкен аттардын чылбырларын чече тарта берди. Кезик аттарга јууктап та болбозын. Јыга табартып, монготырып аларын.

Кайыннын будактары бурт этире чачылып, октор тон јерге түпүлдөгийлей берди. Садакка самолет жаар кылчас та эдер бош јок. Эмди ле чычкан боло берген кижии!.. Туку јеерен ат јада түшкен јерде, текпилене берди. Комэск Турдыевтин ады. Садактын бойынын минип турган кер ады база октоло берди. Көөркий мал... Јакшынак ат болгон: јорыгы јенил, үркирин-јескинерин билбес. Је Садакка ол жаар көрөргө ой јок. Ол чаал кайыннын төзи жаар бажын сугала, јада түшти. Тырмактарлу болгон болзо, казына берер эди. Туйук ичегенге кире конгон өркө кижини көргөн јерде канайып казынатан эди. Је казын да, казынба да...

Бажын өңдөйткөжин, база бир колбууда аттар оролыжа, айланыжа берди. Ортозында Кер-Бее ачу киштеп, карайлап чыкты. Көөркий эрјене бого јал јастанып јыгылатан туру! Алтайын көрбөйтөни бу туру...

«Ат өлбөскө алтын ба, эр өлбөскө мөңкү бе» — деп, Садактын санаазына чөрчөктин сөстөри кирди. — Чындап та, өлүп те калбай. Јаңыс мен эмес. Мында, терең јуукада, карын амыр... Јок, јок... айса болзо тирү артар арга бар...»

Самолет керосини јаарсып, эзинделе өдө конды. Эмди ол ойто айланар. Айланып келгенче, база бир канча аттарды агыдып ийер керек... Тескери кылчас этсе, Ибра-

гим бажы сан төмөн болуп, жыгылып калтыр. Бөрүгү туку жалаңда. Та тирүү кижиге, та божоп калган... Садак ол жаар жүгүрдү. Табаруга барган уулдар та канайтты болбогой... Олор жокко — Садакка өлүм. Ол сок жаңыскан не болор, кайда барар. Фронтты бойы кечерге айланып болбос. Кудайга баш, жаңыс ла ол уулдар тирүү болзын!..

Садак жүгүрүп баратканча, байа текпиленип жаткан үч аттын бирүзү көдүрилип чыкты. Ачу киштеген бойынча, чирене берди. Көрөр болзо, Кер-Бее эмтир. Көөркий коркып, бастыра бойы тыркырап турды. Качып жүрө берейин десе, өлүп калган эки атты канай сүүртезин. Чылбыр десе бек. Садак Кер-Бееге жүгүргөнчө барды. «Тр-р, ай-ай, тур!» — деерде, Кер-Бее кезекке токынай берди. Садак колонды чече тартала, ээрди арчымагыла катый антара ийдип ийди. Чылбырды бычагыла кезе тартты. Кер-Бее тирс этире туура ташталала, жайымдалганын сезип, киштеп-киштеп, жуукадан чыга коноло, жоголып калды...

Садак жууканын түбинде артып калды. Оштү айлана-ла, күүлежи там тынып, келип жатты...

«Алтай-Канай, аргада, козула! Колтыгыңа сугуп ал, койныңа коруп ал..!»

Экинчи бажалык

Күүк эдип ле жат, эдип ле жат. Ол быжыл агаштын бури жакшы жайылгалакта эдип баштады. Онойткон кийинде та кандый жай болотон болбогой. Күүк бүрдөн озо эдип ийзе, соок, жаңмыр-жутту жай болотон эди. Айса болзо кокымай күүк табылган болор бо? Күүкте де кокымайы бар болбой.

Мангырчы эмеген чадыр айлынын эжигин кайра ачып койоло, одын жаргышта көктөнүп отурды. Бөрүктин кыбы кыжыла бош үлтүреген. Кижиге самтарап калган канчазын жүрөр. Жасла кожо кижиден болбой, кийик тындулар да түлегилеп, «кийимдерин» солыгылап алгылайт ине. Жуудан озо өйдө болгон болзо, бүткүл килинге кыптап алар эди. Эмди десе жамачылаар, бириктирер керек. Кос жакшы база жетпес, бодоштыра ла шидүлөп жат. Келин-кечин айбылап ийейин десе, бирүзүндө де бош жок.

Күннинг чокторы жылу, тудула, сыймала бергедий, тирүү болды. Кижини жажыдып, мелиредип турды. Же түндө шилделе айазып, жерди шак тонурүп койор. Көрүнүп келген көк чалдыга күрөңжип, өчүп калар. Көк чыгары десе күзелен. Улуска да, мал-ашка да — күзелен. Жуунын чактын уур кыжы өткөн. Мал-аш кыштан жүк өлбөгөндө чыккан. Кезик уйларды эмдиге куйруктап тургуспаганча болбос. Улус соокко, ачанага бош жудап калган. Көк чыгып, сүт көөрчөктөлө күркүрөй бергедий, санаалары ойто жарып, омокшырап чыгар эди.

Күүк эдип ле јат, агаш-ташка јынгкылдап, эт-јүрекке томылып ла јат.

Күүктин үнин угуп отурган кийинде, Маңырчы эменнин «база бир алтын бозогоны, арсыл јадыкты алтаганы бу эмей». Эмдиги бу быјылгы «бозого», байла, јетен јетинчи. Ол киреге једип ле калган болбой: јылдарды чоттогон кижии бар эмес. Эмди кажы ла «бозогоны» алтаарга там ла кўч болуп барады. Је јүрүлип јатканда — јүрер ле. А канай јүрбейтен: сыгындый эки уул јууда, олорды сакып алар керек. Не де болзо, олордын јанганын көрөлө, бу алтайдан «јанар» керек. Јаан уулдын уулчагажы бар, оны бир де эмеш болзо, чыдадыжып берер керек. Келинге, ишке-тошко бош чучурап бараткан келинге, болужар, оны јөмбөр керек... Уулдар айлында болзо, «јана да берзе», кем јок болор эди. Эмди дезе јарабас, јарабас... Оноң бир сананза, өзөктөң чыккан эки уулды көрбөргө, јүрек-буур сакылтага чыдашпай, түгенерге једижип барат, арга-чагы чыгып барат. Ары ла тыш-амыр јоголып калган кижии. Нени де билбей, укпай, јылыып калган кижии... Ээ, јок, јок, Орө Турган Көк, Ээбис болгон Јайаачы, јүрүм беригер, салым беригер... Болгоойдым, сакыйдым...

— Эй, карган эне, эй, карган эне! — дегенче, јангыс көзнөктү турачактын ары јанынан саргылтым чачту уулчагаш јүгүрип келди. Соколчо ло уулчагаш. Кижии оны көрзө, кижининг балазы бу мындый арык, чигкечек, бу мындый кичинек болотон туру деп сананып калар. — Таппадым, карган эне, таппадым — деп, ол чичкечек үниле јайнулу комыдап, јамачыларлу штанынын кажын каптап ла антарат. — Бу ла бого, ычкырга коштой түре сугуп алган болгом. Чек ле табылбайт, табылбайт. Эмди канайдайын, карган эне? — деп, ол ыйламзырайт, үлүштелип калган тумчугын колынын сыртыла арчыј тартат.

— Алдырбас, балам, санааркаба — деп, Маңырчы эмен керексибечинг болуп, кажылгак унчугат. — Келер күсте школго барарын. Ол тушта сенде ончозы болор.

Је бу сөстөрдөң уулчак тоқынабайт. Јүзи ол ло бойы кунукчыл, чындапка да јаан түбекке түшкен кижидий. Уулчактын таппай калган јөбжөзи — карандаштын учы. Эмдиги өйдө сүрекеј баалу ла табылбас неме. Уулчак онызын кече јылыйткан. Балдарла мечик ойногон. Карандажынды арттырып кой деп, карган энези айткан да болгон. Вот, јанып келер болзо, — кудай ла де, — карандаш јок. Карган энези, көстөри чала ујан да болзо, барып бедрежип јүрген. Је карандаш табылбаган. Чычалкайдын тал-ортозынча карандаштын учы табылбазы јолду. Та тобракка көмүлип калган, та өтөккө бадай базылган. Кажы бир бала көргөн кийинде, јажыра тудуп та пийер. Је уулчак эмдиге чөкөбөј, бедреп ле јат.

— Айса эмди бар келзе-ер, карган эне-е, — деп, уул-

чак јайнай берди. Јол кечире турган турачактын кө
јаар көрди. — Ныйна Јыманадан база такып сурап
зөөр, карган эне-е. Карандаштар ондо база бар ине.

— Эмди барарга эп жок, балам, — деп, Маңырчы
ген токыналу унчукты. — Мен оноң башкүн ле сурап
дим ине. Бодозон, Бабыжым.

— Је бар келзе-ер, карган эне-е, — деп, уулчак т
бойт. — Мен слерге... мен слерге оның учун... мен б
жадым... Ол учун мен слерге нени ле эдип берерим.

— Эмди барзам, бербес болбой, балам. Бу канды
ат жок эмеген деер ине. Оноң ол Ныйна Јымана биск
бербес болуп калар, балам, — деп, Маңырчы эмеген
јаар там коркойо эгилип алды.

— Је бар келзе-ер, карган эне-е, — деп, Бабыш
ныгып болбой, корчоктып калган буттарын жыжышты

— Эртеннен баргайым, балам...

— Эртенге јетире узак ине, карган эне-е. Јуранар
ним келип турганы коркыш, карган эне-е!

— Сени Ныйна Јымана карандаш, чаазынын чеб
зин, узак тудунзын деди ине. Школдо једишпей јат

— А мен чыдажып болбой тургамда, карган эне.

— Суранчыктаарга эп жок неме ине, балам. Эп

Маңырчы эмеген башкүн үредүчи келин Нина
новнадан «простой» карандаштын тал-ортозын ла
радьтын эки лист чаазынын сурап келген. Бабыш
ган ла јерде, ол чаазынды толтыра јурап ийген. Ју
јуруктары — јуучылдар. Танктар, самолеттор. Канч
кире көп јуучылдар јуразам, јуудагы адама
болор деер... Ого јүк карандажын јылыйтпаган болзо
зеттинг-эштиг чаазыны кемнен-кемнен табыла да
айбас. Алдында алтай газет келип туратан, эмди ол та
пай токтоп калган, је бу јууктарда мында көрүн
А Нина Ивановнага эмди барза, ачына берип ай
Эмеген ол үредүчи келинге сүт апарып берип турган.
ти ого, көбркийге, тегин де бербей. Өгөөни јууда, эк
лазы јаш. Бого былтыр јангы көчүп келген, мал-аж
жок, картошко до отургызып албаган.

— Је сөзимди уксагар, карган эне-е? Бар келзе-ер,
ган эне? Мен слерге чып ла чын... Мен јаан болзом...
слерди јангыс ла ак калашла азыраарым, карган эн

— Сен јаандап турганчан, мен бу јерде жок болор
бойым, балам.

— Мында болбой, слер өскө база кайда болорго.
тенге јетире узак ине, карган эне, узак. Је бар кел
карган эне-е, — деп, Бабыш ойто ло баштап ийди.

«Акыр, учкан, сен менен суранып турган эмтирин
јууктарда сенин тобрак-тоозынын какталбаган эди
деп, Маңырчы эмеген ачынып баштады. Је сабайы
зе — балазы карам. Адазы, абаазы, төрт таайы — ончо

жууда. Баланы бодоп ыйладарга жарабас. Ол ый ыранын, жоболдын ыйы боло бербезин. Сабабайын десе — уулчак токтобос. Бир сананган керегин этпегенче токтобойтон, чала нетее кылыкту уулчак эди.

Мангырчы эмеген бу мынайда арылык-берилик отурганча, чадырдын ары жанынан Чайчы эмеген чыгып келди. Кас чылап жайбандап, солызактап једип келеле, Мангырчы эмегенге удуратура түшти.

Оскө кижинин көзинче канай чөрчөктөөр деп, Бабыш токтоп калды.

— Је јаала, эртен турадан ала бир сагыскан бистин чакыбыстан айрылбай турган эди ле — деп, Мангырчы эмеген Чайчы эмегенди күнүн көрүп те турган болзо, ого сүрекей сүүнди. — Байа одыбыс та сүрекей куучынданган. Акыр, айылга кирели. Чай азып ийеин — дейле, жанындагы такпайларды отура жууй берди.

— Јок, айыл јаар кирбейдим — деп, Чайчы эмегеннин тыныжы токынабай турды. — Арыганым коркыш. Туку өрөртгиндеги айылдарды айландым. Эмеш тыштанып алайын. Слердин сөгүскен чайыгарды ичпейдим. Баткама тийип, буурыма барып туру.

— Тирү чай табылбады ба?

— Кайдан табылып — дейле, Чайчы эмеген колын жаныды. — Таптуур ачым јемшиктеп келген. Чай экелбеген эмтир. Та чын экелбеген кижиде, та үйи јажыра тудуп ийди бе.

— Таптуурдын үйине бүдерге күч ле.

— Бир ле азым тирү чай болгон болзо. Оноң өскө кижинин бажы оорып ла оорып. Ээ, чалдо-у, жүрүм бол...

— Канайдар оны, жүрүмди... Карып јөбисте келип... качалаңга туштаганыс бу туру...

Эмегендердин куучыны Бабышты соныркатпады. Олордын куучыны бу ла: чай, таңкы, уй, бозу...

— Сен, экем, бистин Чоокырагысты көрдин бе? — деп, Чайчы эмеген Бабыш јаар бурылды.

— Байа ла жан бистин Олөнойисле кожо саста отогылап жүргүлебаайты. Артык кайда барар ол.

— Бот, экем, көрүп ле жүр. Көдүртке таңма үлјиге түжүп калбазын. Калак ла калак, Чоокырак јокко бистин оду не болорыс...

Уй көрүп турарга — ондо кандый күч. Кожо айдап ла келбей база. Мынын учун Бабыш керек десе унчукпайды да.

— Каңза азыжып ийеин десе, таңкы да јок...

— Эйе, таңкы да јок... — деп, Мангырчы эмеген кунукчыл јөмөди.

Эки эмеген унчугышпай, отургылады ла отургылады. Бабыш десе эдер неме таппай, карызында коктып келеткен балуны тырмай берди. Оноң Чайчы эмеген јаар кыл-

час этсе, онызынын көстөри кенете жашталып, жарындары тартылгакшып келди. Колынын кырыла арчыза да, же көстөринин жаштары бодырайа чыгып келип турды. Бабыш ча-ла кайкап, карган энези жаар кылчас этсе, онызынын чырышту жүзи база жуурас эдип, база ыйлап ийди. Эки эмеген бой-бойлоры жаар кылчас көрүжип салып, мыжылдажа ыйлагылап отургылады. Бабышка жаан кайкал боло берди. Бу быларды кем де арбабаган, кем де сокпогон. Бодоп не ыйлашкылаган. Айла жаан улус дейт олорды. Же мынайда сананза да, Бабышка коркымчылу да, уур да боло берди.

Чайчы эмегеннин кичинек уулы Санал, он жети жажы жеткелекте, фронт жаар бойынын күүниле, блааш кептү жүре берген. Эмди жарым жыл болды, оног бир де суру-чап жок. Та тирү кижиге, та өлгөн. Ол Саналдын агазы Кодыр база жууда, оног до суру-чап жок. Магырчы эмегеннин база эки уулы жууда: жаан уулы, бу отурган Бабыштын адазы, Садак ла онын Тадыр деп ийнизи. Ол Тадыр деп кижиге черүде эки жыл турала, жанар деп турганча, жуу баштала берген... Тирү та жангылаар улус, та жок улус... Эки эмегеннин өгөөндөрүн «Калчак деп тутпа жип койгон» деп, Бабыш билер болгон.

— Канайдар, жүрер ле... — деп, Чайчы эмеген көстөринин жажы токтобой, жаан үшкүрди. — Сакыыр ла... иженер ле...

— Артык арга бар эмес — деп, Магырчы эмеген база жаан үшкүрди.

— Анчада шак ол кичинек уул... Энезине килебес... бир эмеш сананбас кайткан бала болгон — деп, Чайчы эмегеннин жарындары ойто ло тартылгакшып берди. — Жажы жеделе де барган болзо кайдар. Ол до тушта барып, жуулашканы жеде эди ого...

— Айтпа оны, айтпа. Же канайдар... Эр улустың санаазы салымы, байла, кату болотон туру. Оо, жайла...

«Чындап та, эр улустың санаазы, салымы кату болотон туру» — деп, Бабыш сананып отурды. Ол эмеш ле жаан болгон болзо... Санал чылап, «от-калаптын жери» жаар бойынын күүниле кача берер эди. Адазына жедеп барар эди... Эмеш ле жаандай берген болзо... Жер сүрген энезине жүк седок болуп ийер эди. А бу өлгөн чабында ол бугул тартар. «Тартарын, балам, тартарын» — деп, энези сөзүн берген...

Бу тушта жол кечире Алтынай деп кызычак жүгүрүп келетти. Почта үлеп турган келиннин балазы. Ол колунда кичинегеш чаазын тудунып алтыр. Онызыла жангыт. Байла, письмо-самара болбайсын. Оны көргөн жерде, Магырчы эмегеннин жүреги кенете оозына келди. Бастыра бойы шимиреп, бажы мылкыс салактай берди. «Та түбек, та ырыс? Та ырыс, та түбек? Кудай ла де!» Алтынай жеде конды. Онын жүзи жаар көрзө, кижиге ончозын билип ийбезин. Же ол жаар канай көрөтөн? Ондый күчти кижиге кайдан та

батан? Эмеген, тармададып койгондый, кыймык та эдип болбойт.

— Алыгар дейдим, тудыгар! — деп, Алтынай шынгырууш үниле омок айтты. Алтын-мөнгүн акчалар шынкырт эткендий бодолды. Ондый үнле кижн жаман табыш экелет эмеш пе.

Мангырчы эмегеннин санаалары, күн тийгендий, чечиле берди. Же ол бойына бүдүнбей узак болды.

— Кычыр, балам, кычыр — деп, жүк арайдан айдынды.

— Менин Саналыма јолыккан болбозын — деп, Чайчы эмеген үкүн этти.

Чындап та, кычырып билетен бичикчи кижн мында јангыс Алтынай. Ол үч толыкту самараны ачып, кычырып баштап ијди.

«Түмен тайга ажыра, түрген суулар кечире јакшылыкту күнде бичиген, октон түрген, оттон изү письмом. Озогы бойларыгар ойногон-каткырган жүрлеригер бе? Кожон салып иштеген, кокырлажып ойногон Корболу деп эне-алтайда кижн көрөр-угар не солун-собыр бар?..»

Мангырчы эмегеннин жүрегине үс урулып тургандый бодолды...

* * *

Келиндер кап-карангуй јуртка кийдире баскылап келдилер. Бу мындый түн-карангуйга јетире омор кыра үрендегилеп жүргүлеген. Бүгүн, карын, јылдыстар койгыгалакта, эрте јангылап јат. Бу ненин учун десе — Ортодо-Кобыдагы кыра түгесе үренделген, эртен Јаан-Кобыдагы кыра јаар көчөр керек. Ол јаар бир уунда эртен көчкөйс дейле, бригадир оморды тегиндегизинен эмеш эрте јандырып ијген.

Келиндер унчугышпай, айылдары јаар айрылгылап турдылар. Унчугарга күч те јок. Онон не деп унчугар: ончо сөстөр айдылып калган, комыдалдар комыдалган, кокырлар кокырлалган, кожондор кожондолгон. Эртен тагла ойто ло бириге јуулышкылап келгилеер. Кажызынын ла жүрүми — ончозынын көзинде.

Килемчи деп келиннин айлы јурттын учы јаар. Ого једерге эмди де бир канча базар керек. Килемчи сүрекеј мендейт, је буттары түрген алтабайт. Канча да кире ичкери энчейсе, арып, уурлап калган буттары онын күүниле түргедобейт. Турачакка түрген ле једип, бир ајак чайды јуда салала, уулчагын койдоноло, орын јаар јыгылар керек. Уйку керек, уйку. Амыр керек. Уйку, чындап та, аттан баалу. Онызы јокко эртенги ишке чыдажып болбос. Арга бар болгон болзо, бу бого чүрче үргүлеп те алар эди... Јок, јок, бир уйуктаган кийнинде ол ойгонып болбос. Эмди тургуза түн-

дер соок, кандый-бир оору-јобол табыла берип айабас. А оорыырга Килемчиге јарабас. Чындап та, чек јарабас. Бу ненинг учун дезе—ой кату. Килемчи ол кату ойгө сүрекей керектү. От-калаптын јеринде өгөөни Садак бар, ого мынаң, тылдан, сүрекей болужар керек. Оноң өскө агазы, Төрчининг айтканыла, «эмистер оодо согуп, олјолоп алар». Мынынг учун Килемчи уруп койгон үрен аштан бир де ууш албай турган. Келиндердинг бирүзи де албай турган. Карманданып алза, кем база көрүп ийер болор деп. Ээ, ол арбадан бир де такып болзо, талкан соккон кижги. Балазына јидирген болзо. Не аайлу тату талкан болбос эди, уулчагы не аайлу сүүнбес эди...

Једер, түрген ле айылга једер. Бир сананза, бу үч беристе кире јуртка јетире ары-бери басканча, культстанга конуп та алза кайдар. Је кезик келиндерге кыйалтазы јок јанар керек: айылдарында бала-барка, уйлар бар, бүдүрбегенче болбос камык иштер бар...

— Је, карын, једип келдим — деп, коштой базып келеткен Чындай унчукты. Ол Килемчининг эн јуук үүрези, олор экү куралаш — јирме төрткө киргилеген, оноң сөөк јангыс карындаштар — тодоштор. — Једип келдим. Једип албас болорым деп бодогом. Јоо, буттарымай... Эртен бистинг айылды табарып чык. Кожо барарыс — дейле, Чындайдын јаан ла уур сомы тыназактап артып калды.

Килемчи ого каруу бербеди. Ончозы јарт та, ого не деп каруу берер. Эртен тура табарып ийбей. Көөркийде үч јаш бала, өгөөни Кыдыр база јууда. Балдарынынг јааны јүк ле сегистү. Карын кайын энези — Чайчы эмеген бар. Балдарды ол эмеген азыражып јат.

Килемчининг болчок турачагынынг көзнөгги көрүнип келди. Та ненинг де учун ол көзнөктө от күйүп турды. Бу неден улам болотон деп, Килемчи јымырт этти. Кандый бир јаман табыш болгон болор бо? Ондый табышты кижги от-калаптын јеринен жаантайын сакып јүрбей. Келбес болор бо деп, санаазында каран иженип јүрбей. Келбес болор бо, келбес болор бо? «Келбе, келбе! Көргөнчө — көрбөйин, укканча — укпайын. Алдын ары бол, аркан бери бол!» А канай-кунай эрликтинг чаазыны једип келзе. Ол тушта не болор, кижги канай јүрер, неге болуп јүрер? Кижининг өзөк-бууры, өкпө-јүреги үзүле берер болбой. Оны сананбаза торт... Тегин де күч...

Чындап та, көзнөктө от ненинг учун күйген? Јаскы кыска түнде отты кайдатан? Кайын энези көп көктөнбөйтөн кижги. Оок-теек јамачыга ого түш једер. Санаазында бар бир шүүлтени ол чыгара айдып болбой, Килемчи там мендеди. Буттары эмди чындапка ла такымдалыжа берди. Ол туйукталган санаазы бу: Садактан письмо кел-

ген болор бо? Садактан письмо-самара келген болзо, ол тушта база күйер. Жок ло жок! Оны сананбас! Кедерет, кедерет! Бойы жанып келген болор бо? Жок, жок, ондый ырыс болот эмеш пе? Ондый жаан ырыс кижиге келбес болбой... Келин жүрексиреген бойынча, ичкери жүгүрип ийди. Бу жууктарда туш жеринде ол сүре ле балыктар тудуп турар. Балык — ол чаазын деп, кайын энези ижемжилеген.

Килемчи көзнөк алдында карарган содон айлы жаар кылчас та этпеди, эжиктин жанында жаткылаган жеерен ле көк уйлары жаар көрбөди де. Кы-у-у! — деп, сенектин жос эжиге узада-а таныш чыкырап, келин туразына кийдире жүгүрип келди. Шили жок лампанын жанында жаткан үч толыкту чаазынды көрүп ийди. Кайын энези жаар кылчас этти — онын жүзи күлүмжилү болды. Уулчагы Бабыш эмдиге уйуктабайтыр. Энезине удур жүгүрип келди. Жангы жунган полдын жыды жытанды. Айдарда коркор неме жок. Келин письмо-самараны түргөн ле ала койды. Таныш буквалар көстөринин алдында жүгүриже берди...

Килемчинин тегин де кызыл жаактары, Садак бойы мында тургандый, там кызара жалбырагылай берди.

«...Сен, Килемчи, уулым Бабыш, энем, кандый жүргүлеригер? Токтон таайым, жедем кандый жүргүлери? Кайын агам Төрчи-эш кандый жаткылары?»

Мен бойым чек ле өлүмнин жеринен чыгып келдим. Госпитальда эмдендим. Онын учун слерлерге узак бичип болбодым. Эмдиге жетире мен тирү де, байла, өлбөс болбойым. Же оны бичириге чаазын жетпес. Жанып барган тужында жагыс куучындаардан башка...»

— Кажы, тыгыда кычырзан — деп, Мангырчы эмеген жууктай басып келди. Килемчинин жарды ажыра чаазынга жылу күлүмзиренди. — Уулымнын колы тийген чаазын. Жыды бар болор бо деп, байа жыткаргам да...

— Кычырзаар, эне, кычырзаар — деп, Бабыш энезин колынан тартты.

А бу энг учында нени бичиген? Бу кожон эмес пе? «Алтын жалду ак-бором, мен минбезем ардак жүр. Айдышкан жакшы көөркийим, мен жанганча, амыр жүр. Күмүш жалду көк-бором, мен минбезем семис жүр. Күүни жакшы көөркийим, мен жеткенче, эзен жүр.» Бу бичигени, байла, Килемчинин бойына. Килемчи бастыра бойы кенете изип чыкты. Килемчиге эмей база. Чаазын жетпей барарда, жолдыктап бичибей, көндүрө бичип койгон...

Килемчи буттары божоп, тактага отура түшти. Иштеп алган паегын, эргекче этти, койнынан чыгарала, столго салды. Жаскы тарыска уйдын кап-кара эди. Этти ологго күналыстап кайнадып турган. Килемчи ол этти жагыс ла чайнайла, ажырып ийер эди, же жаан кижиге кара ботко до ичип алып жүрбей.

Килемчи иштеп жүрген тоныла туразына кирип келгенин жаңы сести. Тоны бастыра тоозын, тобрак. Керек десе курына кыстап алган эки өркө дө мында эмитир. Ол өркөлөр черткиштү де болуп айабас. Мынын учун Килемчи түрген ле ойто сенек жаар чыкты. Тонун уштып, кадуга илеле, өркөлөрдү туура жалбагашка салып койды. Бүгүнкү өркөлөр экилеси семис. Кайын энеси эртен оморды сойоло, Бабышка кайнадып берер. Бир ле канча курсак... Келиндер жас-күс экиден-бирден чакпыларлу жүргүлөөр. Күнине экиден-үчтен өркө чакпылагылап алгылаар, Торо улуска бу бир ле канча жөмөзин. «Өркөлөгилеп, соотогылап, канча өй өткүргилеп тургуларын!» — деп, бригадир арбаза да, токтогылабас.

«Письмо келген... Садактан...» — деп, Килемчи карануу сенекте ырысту күлүмзиренди. Көстөрине соксон-соксон сыр-желишле жанып келедетен Садак көрүнди. Килемчи онын келип жатканын бу бого турала, бу жос эжиктин жыртыгынан көрүп туратан. Садак сүүнип, күлүмзиренип койгон, сүрекей мендеп келедер. Байла, мен айылду, мени Килемчи сакып жат деп мендейтен болбайсын. Ээрден калып түжеле, адын чакыга казыкбуулай соголо, турачагы жаар жүгүрө базар. Мыны ончозын бу эжиктин жыртыгынан күлүмзиренип көрүп турган Килемчи качан да ого удур чыкпас. Садак кирип келгежин. Килемчи балазын эмчектеп отурар. Садак жаар кылчас эделе: «Чай изү туру. Бойун уруп ич» — деер. Бу ненин учун десе үй кижин эмди кул эмес. Үй кижин эр кижиле тен жаңду... «Ээ, эмди болгон болзо... Жаңыс та катап болзо, кожо отуруп, чайлап алатан болзо... Письмозы келген... А бойы десе эмди... бойы десе эмди жок то болуп айабас... Жок, жок, ондый болбос керек, болбос керек! Кижин бу ак-жарыктын алдына ненин кинчегин эткен. Ондый буруга ненин учун түжетен... Бойсын, бойсын, ыраланба, салым санааны эчийтен дешкен... А чындап ла ондый болуп калза?..» — дейле, Килемчи бу санаазынан качып түрген ле турачагы жаар кирди.

— Балам адазынын песимезине сүрекей сүүнген — деп, Мангырчы эмеген қаткырынды. — Адам удабас жанып келетен эмитир деген. Көөркийди оны... Жок, жок, чындап, жаш балдарды ырымчы-билимчи дежетен жокпо — дейле, ол час курчулу кайырчактын какпагын ачып, онон кичинегеш түүнчегеш чыгарып келди. Онда чып ла чын тирү чуй чай болгон. Бир азым чай. Байа керек десе Чайчы эмегенге карамдаган чай. Чайчы эмегенге ол куруттын келтегейин берген. Балдарыгарга апарып беригер деген. Чайчы эмегеннин чайга тойотоны ондо турзын. Бу ла жууктарда бу калганчы чайдан эки-үч азым болгодыйын берген.

Килемчи печкенин оозына чөмчөйө отуруп алды.

— Уйлар бүгүн ичтери тойу жанды — деп, Маңырчы эмеген салып ийген чайынын тату жыдын жакшызынып, ырысту унчукты.

Бабыш десе бу ла жаңы ойгу жаткан, эмди уйуктап калтыр. Кере тўжине жүгүрген көөркийди уйку жыга соккон туру.

Чындап та, кандый жакшы: Садактан письмо-самара келген. Уйлар десе тойу, озор керегинде санааркабас. Көк тө удабас чыгып келер. Эмди одын да көп одырылбас. Бу өткөн кышта уйларла кожо не аайлу санааркаш болды. Бу ненин учун десе жайгыда озорго өлөң эдерге бош болбогон. Эң ле озо — колхозтын ижи!.. Ишке арай өлбөй турган кижн бойына өлөң эдерге өйдн де, күчтн де кайдан табатан. Же карын уйлар көдүртип те жадып болзо, кыштан чыгып калды. Бозулары да алдырышпады. Эмдн бнр бозуны эттнн налогына берер, бнрүзнн согумдап алар. Уйлар сүттенип келзе, сүттнн де налогын, — экн уйга экн жүс төртөн литр — уруп ла бербей база. Кандый да болзо, ол уйлар Килемчиннн иштенкейннн, эпчилннн шылтузында кыштан чыгып турбай. Ол кыжыла аттарга өлөң тарткан. Кижн «төжөнчнк» дейле, бнр-экн айрууш өлөңдн түңей ле арттырып албай. Онон чанактын түбнне бнр төңөш салып аларын. Кыштын бнр күннн оныла жылыдынып, чыгып аларын. Уй жокко кижн эмдн не де болбос. Катунун-чактын өйн, «эремезн». Колхоз трудкүндн жаңыс ла бнчип турган, ол трудкүн учун алып турган не де жок. Бнр кнчннек акча келнше, фронтко берер керек, займга бнчндер керек. Жылдын учында карын төлүлү де болуп калып айабазын. Мынын учун көп трудкүн иштеер керек. Озочыл болор керек. Иштебей а, иштебей. Жаңыс ла өштү оодо согулзын. Жаңыс ла Садак тнрү жаңзын. Чындап та, «эш-нөкөрнм жууда да, мннн тыным карам ба...»

Кандый жакшы: письмо келген... Бүгүн келндү, кайын энелү түннле чайлагылаар, куучындашкылаар. Куучындажар керектер көп: жадын-жүрүм, уй-сай, бор-ботко. Же эң ле озо Садакты эске алынгылаар. Мынан ары канай жадар, не болор — оны шүүшкнлеер. Жаңыс Бабыш деген уулчак керегннде куучындашса, түн өдүп калар эмес пе. Онон өскө бу жууктарда куучындашкан эмес: Килемчн иштен түн-караңуйда жанар. Аяк чайды ичкен бе, жок — орынга жада берер. Эртен тура таң бүрүңкүйдө ойтн ишке чыга берер. Бабыштын ойгу тужына учурабаганы жарым айдан ажа берген болор... А бнр сананза, озор не деп куучындажар — ончозы жарт. Садактан письмо жокто — незнн куучындажар...

Бүгүн десе куучындажар. Түннле ле куучындажар. А эртенгн иш? Ишти иштеп ийбей база. Күнүн чыдажып

турган иш эмей... Эмди иштеерге де кем жок, сакыырга да кем жок... Шак ол Жемзени мен жаар көп көрбө деер. Көр-зөөр оны... Кол жок мен дейле, жанып келген. Айла сол колы жок. Кайдан билер: та чын ондый шырка болгон, та өнөттийн....

Кайын энези жаан сускуга жылу суу экелди. Килемчи колдорун ол сууга сугуп алды. Жаскы салкынга, тобракка кол чыдашпай жарылып жат. Изү сууга жибиделе, сүркүштеп алза, эмеш жымжап калар. Кезиктерде колды жымжадарга күч жетпес — уйку жыга согуп койор. Бүгүн башаай болуп калды: куучындажып та алар, кол до жымжап калар.

Садакка эртен ле самара бичиир. Эмди не бичибес. А бичикти Килемчи билер: Садакка кожо эки жылдын школын божоткылаган. Жаңыс ла колы ручкага кабышпас болбой. Буквалар канайып ундылды эмеш.

— Кандый да кер бее көргөм дейт. Ол бее чын бистин жердин бе? — деп, Мангырчы эмеген суйук тулунгын сыймайт. Ол бүгүн тулунгына эки тана өрүп алган эмтир.

— Бистин Кер-Бее эмей база. Оны ол тушта фронтко бис жетирдис ине. Айрылар башта көстөри жашталып, мен жаар чике бир де көрбөгөн жокпо. Бажын чала төмөндөдип, чала жажырып...

— Көбркий эрjene мал... — деп, Мангырчы эмеген ойто ло тулунгын сыймады.

— Ол тушта Садак ондо до болгон болуп айабас эмтир. Жолыккан болзоос — дейле, Килемчининг көкси бөктөлө берди.

— Байла, өрө турган Көк, Кудай жайаган Салым слерди жолыктырбаган туру. Бир жанынан онызы карын жакшы болор бо? Слер экүни кийнинде жолыгышсын деген болор бо? Садак жанып келер болор бо?

— Та. Ат жакшызы жуу жерине коройтон, эр жакшызы Сун жерине...

— Жок, жок, ондый неме айтпа, айтпа! — деп, эмеген жуурас эдип, келинининг эрмегин үзе сокты.

Учинчи бажалык

Жаан-Кобы айландыра куп-куу жатты: сүрүлип калган кыра — куу, кыранын ол жанында коо четтер — куу, меес — куу. Ыраагында арка — куу. Керек дезе тенгери де боп-боро; күн чыгып та калган болзо, же бороон булуттар өткүрө ол көрүнбейт, жылытпайт. Кижининг соогы жайылар, соок сыркынду салкын жеде конот. Кыранын куу тоозынын ого-бого согултып жүреле, тыны чыгып, жоголып калат. Кыра жакшы жылыгалак. Уренди жылу кырага таштаган болзо, жакшы болбайсын, же оны качан сакыыр, качан сакыыр.

Келиндер кыранын кырына жергелей тургулап ийдилер. Кажызында ла жарын ажыра илип алган элгек эмезе баштык. Ол элгектерде ле баштыктарда алтын аш, үрен арба. Же аштын уурын кемизи де сеспейт. «Керектү болзо, таш жеңил» дейтен кеп сөс чын туру.

Жаскы иштин башталганы жарым айдан ажып калган. Улустын иштен арыганы, арыктаганы да коркыш. Салкын тыңыда соккожын, кезиктери жыгылып калар. Кийимтудум да бош үлтүреген, оны жамап аларга бош то жок. Же карын, кыралардын көп сабазы сүрүлип калган. Үрендейтени бир канча жеңил эмей. Аттар да арыктаган, ашту абраны кыранын ортозыла тартып болбой баргылаган.

— Акыраар, улустар, акыраар, кыстарым! — деп, бригадир Төрчи өгөөн жүктенип алган сумалын жерге тургузып, жүрексиреп кыйгырды. Бөрүгин ушта тартты. Уймалып калган буурыл чачын салкын атрайта сокты. — Кече Садактан, күйүүмнен, песиме келген. Ол бистин Кызыл Черү немецтердин токтогын берип жат деп бичиген. Москванын жуугында бис өштүни тынын чыгара согуп койгоньс. Улу башчыбыстын айтканыла, Жеңү бистинг болор. Чындап та, бистинг черү — жеңер! От-калаптын жеринен, көрзөгөр, биске суру-чап једип ле келет. Кече Садактан келди, эртен Кодырдан келер, сонзын Урматтан, Жыртаннан келер... Јаңыс ла тыңыда иштенели, улустар! Иштенели, көөркийлер! Бүгүн бу кыраны түгезе үрендеп койолы. Мынан чыккан аш от-калаптын жериндеги ага-карындаш, ада-өбөкөгө курсак болзын, күч-чыдал берзин! Оштүлердин үстине мөндүрдий урулзын! — дейле, ол туруп калды. Тоолу ла төзөбөндү сөс айдатан кижинин оозы та канай-канай ачылган. — Бу жуушын-чактын өйинде биске кем де аш-курсак бербес — деп, ол токынап, бөрүгин ойто кийип алды. — Бойыстын курсагыс — бу, өскүс-јабыс балдарыстын жүрүми — мында... — дейле, ары көрди. Чаканчагы чычас этти: та көзинин јажын арчый тарткан, та жүзинде тоозынды жыжа соккон.

— И-ий! А менин Сулачымнан песиме келбес? Багырымнан келбес! Келбес, келбес! Качан да келбес! — деп, Токры дейтен јажы јаандай берген келин бойынын јеерен уйын тырмуушка комуттап ијеле, отура түшти.

— Бу канайда бердеер? Кижин ондый сөстөрдүн айдар ба? Похороны келген де кижин јанып келип јат — деп, оны коштой турган Чындай токынада берди. — Јууда не ле болуп јат, јастыра да бичилер. Кайткан кижин чөкөнөт, кайткан кижин ыраланат...

Килемчи кыра јаар ичкери алтап ијди. Уужындагы аштын јайылта таштады. База јаңыдан ууштап алды... Ол бүгүн кере түжине отурбас. Бүгүн түнде таң алдында бир ле эмеш уйуктап алган, эмди де уйкузы келип јат. Амы-

ры да жетпеген. Же кайдалык, кижн бойын бойы амтажыт-пас, бош салынбас керек. Садактан суру-чап бар да, өлгөнчө иштеер. Аш бүтсин, курсак болзын. Чындап та, коронду октор болуп, өштүлөрдүн бажына урулзын, оморды өртөзүн. Ээ, бу кобы-жиктер, бу арка, бу кайалар, керек десе бу теңери — ончозы кыра боло беретен болзо. Килемчи оморды ончозын үрендеп койор эди. Аш жайканзын, жеңү келзин, Садак тирү жанзын... Кижинен болкый, Кер-Бее жууда... Ол көөркий жанбайтан туру.. Алтайна айланбайтан туру....

Бу тушта та кем де кожон баштап ийди:

Бараан тайга бажына
Кар түжерин көрөрм.
Фашисттердин бажына
Ок тийерин билерим.
Килин тайга бажына
От түжерин билерим.
Гитлердин бажына
Ок тийерин билерим.

Улус иштенип көндүгип ийди. Үрен таштаган келиндер чаканактары бир уунда чычандап, арбаны ууштагылайт, сарбас этире бир уунда таштагылайт. Оморды мынан көрзө, өлөң чаап бараткандый... Жок, жок, омор келиндер эмес, учуп бараткан турналар... Канаттарын талбыг талбып, учуп бараткан турналар... Көөркийлер сыр-кожондо:

Жапа куштар жана берт,
Жараш жайдын ыраагын,
Жаба ойногон үүренин
Жанатаны узагын.

Анчада Килемчи ле Чындайдын үндери жап-жарт:

Кеткин куштар кеме берт,
Кеен жайдын ыраагын.
Герман жууда көөркийдин
Келетени узагын...

Көөркийлердин аргавы жангыс ла кожондо. Кайда ла жүрзе — кожон. Комыдап, санаа-күүндерин чыгара айдып койзо, көгүстери кенип, сындары жеңилип калатан болбой.

Бригадир өгөөн Төрчи оморды кийнинен көрүп, кыранын кырында узак турат. Ол эртен жууга атанзын деп, военкоматтан бичик келгенин кемге де айтпаган. Кече түнде айлына жанып барза, ондый бичик жаткан. Оны незин айдар: жууга жангыс ол барып жаткан эмес. Журттын эрлери бастыразы ондо. Эки уулы жирме жажы толголок уулчактар — ондо. Уч кару ийнилери — жууда. Канча төрөгөндөри, көрүш-таныштары, нөкөрлөри, курлаашта-

ры, жерлештери — ончозы фронтто. Олорло кожо болзо торт. Бого жангыскан жүрерге эп жок. Кижиге бу мында туу-тайга кире жаан бодолып жүрер.

Чындап та, незин жарлаар. Бу келин-кечинге, бала-баркага, карган-тиженге тегин де күч. Бир ле канча санааркаш, куучын болор, теп ле тегине калас канча ой өдөр, кайран иш тутуар.

Төрчи өгөөн адына мендебей минип алды. Улуска билдиртпей, араайын жортуп ийди. Онын кайда барып жатканын кем билзин. Айса болзо колхозтын конторазында кандый бир керек боло берген... Төрчи өгөөн десе бүгүн кере түжине ле жортор. Канча кобы-жиктерди, кол-салааларды, өзөктөрди-айрыларды, ажу-кечүлөрдү күч жеткенче керий жортуп алар. Өскөн-чыккан, жүргөн-болгон алтайыла эзендешип, жакшылашып койор. Кабайлаган, азыраган учун алкыш-быйанын айдып салар. Мындый кату өйдө ойто жанар, бурылар жол түшпөс болбой. Төрчи өгөөн ошкош, жажы жаандап калган улусты жууга алып турганда, керек күч болбой.

Жортор, айланар. «Адалар жүргөн алтайыс» — деп, келер өйдүн бала-барказы сананып жүргей...

Төрчининг де ада-өбөкөзи бу ла мында мынайып ла жүргөн эмей.

* * *

Түн кирди, жылдыстар койылды. Чай ичилди, эт жиилди, куучындар түгенерге жетти, же Төрчи өгөөн эмдиге жанбады. Эртеген тагда фронтко атанатан кижиге эмдиге та не удаган, та канайткан. Ады үрkip, онон та кандый жеткер болды. Жаан кижиге айса туйук санаага алдырды ба?

Төрчи өгөөннинг болчок туразына тоолу төрөгөн сакып-сакып, мойындары бош чөйилгиледи. Бабыштын Жиит Энези ле Карган Энези экилези мында. Бабыш десе улустарла кожо канча катап тышкары барып, тындаланып та жүргөн. Кижининг кулагы тунгадый тымык турган: бир ийт үрбеген, бир уй ынгыранбаган. Кыш болгон болзо, кар чыкырт эдер эди. Тон жер болгон болзо, туйгактардын түпүлдежи ыраагынан угула берер эди. Эмди десе жер эрү, ай-карагуй түн...

Төрчи өгөөннинг азык-түлүгү белетелип калган. Жаскы улуста көп курсак бар эмес: кичинегеш баштыкка арай толбос талкан, эки болчок курут, онон жүдрүк кире аарчылу саржу. Артык курсак төрөөндөрдөн табылбаган. А кандый кийимдү баратанын — ээзи кижиге бойы билгей. Кийимде де талдаар кийим жок. Кийип ле жүргени ол.

Бабыш бир эмеш баштактанып ийген: орыннан пол жаар калыган, такта эдип турган болчок агашты минеле «чапкан». Оны кем де токтотпогон. Мындый күнде ба-

ланы кем токтотсын. Онон минип алган «ады» полдын жыртигына «бүдүрилген», Бабыш жыгылган бойынча, орыннын будын сүзүп алган. Магдайынын оорузы өдө берзин деп, жастыкка бажын салган ла эди — шык уйуктап калды.

Ойгонып келзе, Төрчи таайы жанып келтир. Керек десе Бабышты койдонып алтыр. Вот сеге, таайынын келгенин де көрбөгөн, канча куучын да укпаган. Айла бир айылдын жаан уулы дейт оны.

Бабыштын Жиит Энези ле Карган Энези жанарга туруп чыктылар.

— Жееним мынан конзын — деп, Төрчи өгөөн жаан колын Бабыштын жардына салып унчукты. — Барар алдында жеенимди койдонып конотом. А бу жееним ойгонып калган туру ине. Таайынгла кожо конорунг 'ба?

— Конбой а — деп, Бабыш сүүне берди.

— Керде-марда ийттинг буды тыртык болуп калза, ол мылтыктардын бирүзин жееним алзын. Уктынг ба, Килемчи?

— Жок, слер ондый неме айтпагар — деп, Килемчи унчукты. — Слер жанып келигер. Бойоор ло тудуныгар. Уулдараар да жангылап келер ине. Олор неле андайтан. А бу Бабыш — жаш бала. Ол та качан жаандаар, та качан андаар...

— Жок, жок. Онойдо айтпа. Канчийан болор деп. Көрөр-угарга жетпезинг — эр темине жеде берер. А ол айткан сөзим — сөс болор....

«Мылтык» деген сөстөн Бабыш билинбей калды. Ол түрген жаандайтан болзо, ол мылтыктан адып көрөтөн болзо... Таайы ла чылап, эликтинг эдин канжаалап алып, жанып келип турар эди. Бабыш эште толтыра улус отурар эди. Ол эликти, бого ло отура, түгезе жигилеп койып тургулаар эди.

Ба-таа, Бабышты кандый жакшы жүрүм сакып жат! Бабыш ырызына чыдашпай, тере тоннын түби жаар, таайынын буды жаар кире берди.

— Бу жееним кайда барды? — деп, Төрчи өгөөн орынды сыймадап, Бабышты таппачын болды.

— Мен мында жок. Мен туку андап жүре бергем, таай!

— Сен нени адып жанарын, жееним?

— Мен же ле деген куран адып алдым. Жети айры мүүстү!

— Таайынга незин береринг, жееним?

— Жилик-бөөрөгин берерим — дейле, Бабыш көөрөгөн бойынча, тоннын аллынан чыгып келди.

— Уй, жееним мында туру ине! — деп, Төрчи таайы Бабыштын магдайын ыткарды.

Сагалынын кычкылузын! Ак-буурыл сагал. Таайы

база сүүнет, көстөри жылып, жалакай каткырынат. Бабыш көкиген бойынча, таайын минип алды. Бот, таайы ат болуп, оқыранып, киштеп ийди. Бабышка жаңыс ла ол керек. Ол маказыранып, чаап ийди.

— Сен мени ундыба жү, жееним? — деп, Төрчи таайы каткызын токтодып сурайт.

— Не ундытам, таай, мен слерди! Но, чү! Не ундытам...

Кандый жакшы. Бабышка күнүн ле бого келип, таайыла кожо конуп турар керек болгон. Эмезе Бабыштын адазы айлында болгон болзо. Ол оны мынайып ла ат эдип алала, чаап турар эди.

— Сен жакшы кижиге бол жү, жееним!

— Же, таай, же...

Эр кижининг эркеледигин билбеген Бабыш, сүүнгенине чыдажып болбой, уйкуга жыга соктырганын сеспей калды.

Эртезинде ойгонып келзе, Бабыштын жанында кем де жок. Таайынын турачагында бир кижиге жок. Таайы жууга атана берген, улус десе ишке жүрүп калган.

Тегерик столдын үстин килейте арутап койтыр. Же столдын кырында жүдрук кире чокчоктоп койгон талкан жатты. Жегези оны, байла, Бабышка салып койгон. Бабыш оны алала, жип туруп, айлы жаар базып ийди. Карган Энези эмди оны сакып отурган болор.

Канайып билбеген деер. Төрчи таайыла кожо көп-көп катап конуп алып турар эди...

«Ээ, Ныйна Жымана бүгүн карандаш берер болгон жок по» — дейле, Бабыш сертес эдип, айлы жаар тизиреде жүгүрүп ийди.

Төртинчи бажалык

Кыдыр Ойбаранын боочызын өрө чыгып баратты. Боочыда кап-карануй жыш-арка, чыт ла эткен каргана, кызылгат, жыраа-жыгын, өлөң десе кижиле тең болордо, Кыдыр оны көкө түштинг бойында ажар деди. Жолло баскан болзо, жеңил болор эди, же ол тидинбеди. Удура кижиге учурады, көрүп ийди... Не де болзо, жеткерден ыраар, жайлаар. Эмди ого ан-кийиктин жүрүмин жүрер керек, олордын жаңын жагдаар керек. Эликтий жыткыр, койондый жүгүрүк. айудый бөкө, бөрүдий сергелен, мүркүттий көргүр, жыландый жылбырууш болор керек. Турган изинг бар болзын, барган изинг жок болзын. Өлөңнөң жабыс бөкөйип жүрер, өркөнөң терең казынып жадар. Оноң өскө—өлүм эмезе түрме.

Же кандый да болзо Кыдыр өскөн-чыккан алтайына жедип келет. Эмди сүрекей сананар керек: канайдар, не

болор, канай жүрер, нени эдер... Эң ле баштап, байла, тайга жаар чыгар, койчылардын, малчылардын жайлуларын айланар. Оңдо улус та ас, туштаган кижиде таныш, төрөгөн болор. Токтон таайды кайып көрзө кайдар? Жүрегим чым эдиң, болужып ийер болор бо?.. Эң ле баштап, кайдан куйдан бир жаман мылтык таап алар керек. Мылтыкту кижиде тайгада торолоор бо? Эмди жай, кажы ла жыраа сени жажырып койор, кайда ла бассанг — жирик, кузук. А бот кышкыда кайда барарың?.. Күскиде бир аң адып алар. Көрүп жүреле, кандый бир жерге ичеген эдиң, жер-тура казып алар. Ол турачак аалга жерде болзын, жанында мөштөр болзын, суучак аксын, жегестү жер болзын, канча өзөктөрдүн ичи, канча боочылардын жолы ол жер-турачактан көрүнүп турар болзын. Жангыс сөслө айткажын, бөрү түштө жадындайтан сороон табар керек... А бот ышты канай чыгарарың?.. Ээ, кандый бир малчынын одузын тонобогончо болбос: Кыдырда керек десе суу азып ичеге чөйгөн дө жок... А тайга жаар не чыгатын? Чындайга, балдарга жолукпайтан ба? Энесине, Чайчы эмегенге, жолукпайтан ба? Олорды көрбөс болзо, бого не качып келген?..

— Жүрүм бойу ончозун көргүзүп берер — дейле, Кыдыр жыгыннын үстине отуруп алды. — Незин сананар... Бир ле болуп калган керек... — дейле, ол балтырганды чайнаарда, онызы кожырт эдерде, коркый берди. Же айландыра амыр-тымк болды. Эки-жангыс кушкыштар токуналу үн алыжат. Туку бийикте кускун табылу айланат. Не-не болзо, ол куркулдап ийер эди. Жыраа да шалырабайт, будак та тырс этпейт.

— Жок, не де болзо, качканым жакшы — деп, Кыдыр жакшызынып отурат. Туку жабыста бүрлер өткүрө жап-жакыл кыра жайкалат. Ол та кыра, та көл. Кыдыр жанбаган болзо, мындый жарашты көрөр беди, мындый жайым болор беди. Кыдырдын качкан жери десе — кижиде тумчаланар жыду казарма, күүн булгалар капусталу суйук суп, кату командирлер, өлтүрүп-тиргизип келер үредү, кабырга кайыжар иш, ондоорго күч орус тил, сүрө ле каткы-шододылган, кандый да «чучмек» деген сөс. Эң жаан шылтак — коркымжы. Тыны учун коркымжы. Ол от-калапту жерден кижиде тирү та жанар, та жок. Өлүмгө удуралтаарга сүрөкей күч эмей. Оноң жаантайын ла Чындай, балдары санаазына кирер, Корболу санаазына кирер. Бойунунг уйларына жылдын ла өлөң чабатан Өтөктү кобы санаазына кирер. Та нениң де учун одындаар күүни келер. Кырдын кырынанг кургак сыркакты жыгала, мойун комутла айлын жаар сүүредип бардарың. Ат жедетен жерди билер, тап-тап этире кадай алтап, ичкери ижееринип бардар. Кийинде сыркак күнүрөп, сыгырап, жылбырап келедер. Удабас ла үйинг, балдарың сени сүүнчилү уткыгылаар. Темир печке жызы-

рап, турачагың жылый берер. Сен десе сооп калган өзөгинди изү чайла жылыдып, үйиң жаар күлүмзиренип салып, бу билениң, бу жүрүмниң ээзи мен деп отураарың...

Серүүн эзин Кыдырдың терин соодып турды. Ол эзинге кызыл-өрт чейнебаштар жалбырай җайкангылап, та кандый да тату җыт келет. Тайаның сап-сары чечектеринде адарулар күөлежет.

— Орустар ла немецтер согушкылап, өлүшкилеп җат. Оңдо мениң не керегим — деп, Кыдыр бойы актанат. — Ого ло шыралап, торологончо, Алтайыма жүредим. А бого тудала, аткылагылап койзо?.. Жууда ол — кандый, мында ол — кандый. Җеринде болзон, бир де катап болзо тойокана эт, кан-сөл җип аларың. Бир де катап болзо, алтай аракы ичеринг... Чындайга җолыгып аларың. Алтайыңның аржан суузын да амзап алзан не аайлу. Оноң өлөр салымду болзо, өлзө дө кем җок... Ээ, а жүрүмди оны кайдан билерге. Айса болзо немис башартыктап ийер. Җопондор до җеде конуп айбас. Ол тушта ологро мендий уулдар сүрекей керек болор.

Кыдыр чындап та не өлөтөн... Ол җирме җети ле җашту. Сыранай ла бөкө, чыйрак, җенгил, су-кадык, «айу-бөрү ош-кош» тужы. Бойы кеберкек те кижини: җаан алырак көстөрлү, керемнен узун сынду. Базып отурза, келиндер, кыстар кийнинен кылчас көрүп ийген тургулаар. Җаш-Тураның орус кыстары да оноң көс албай тургулаар. Эмди десе кату кара сагал чыгып, оны калтыранҗыдып, карыдып җат. Качып жүрген кижиниң санаалары кандый да болзо күч, сүри түҗени.

— А бу жүрүмнен мен не җакшыны көргөм — деп, Кыдыр там ары актанып, бойының җолун арчып отурды. — Адамды, агамды «кызылдар, актар» тушта өлтүргилеп салгылады. Колхоз төзөөрдө, үч айгыр малысты айрыгылап алгылады. Абаамды кулактагылап, бала-барказыла кожо та кандый да Нарын деп җер җаар таргалап ийгиледи. Эмди олоор та тирү улус, та җок. Бойым карын партизан кижиниң комсомол кызын алган бололо, артып калдым. Өдүги җокко чарчап жүрдим, өтпөк җокко торолоп жүрдим — дейле, ол туруп, ичкери басты. Бир де табыш чыгарбай, өлөң-җырааны шылыратпай, аҗыктанып барып җатты. Эмди җаантайын мынайда базар керек, җангыс ла мынайып чебер жүрер керек.

— Чындай эмди өлөң чаап турган болор — деп, Кыдыр сананып баратты. — Җаан-Кобыда өлөң чаап турган болбайсын. Мени сакубай турган болор. Җедип барзам, канайдар?.. Чындай канайдар?.. Чыгара сүрүп ийзе?.. Озочыл ударник болуп турган болор. Җакшы келишсе, балдарды җакшы көрбөй турган болбайсын. Колхозты, эйе, ол ло өрө көдүре тартып ийер болор. Немис оның ла ижи-

нең айадап калатан туру. Жарганат: «Жарды антарбай, мен тудуп турум» — дейтен. Чындай база ондый... Эмди барып кожондогыла, эмди келип көкигиле: «Беш адатан мылтыгыс бежен муннан көп эмей.» Ол кире мылтыккла... бажын эдип аларын ба? Онон кандый эди? «Капиталист келгезин, как мандайына адарыс». Эйе, слерлерге мандайына белен аттыртатан аамай капиталист бар туру. Ол база көстү, слердийинен жаан мылтык-бычакту...

Кыдыр боочынын үстине чыгып келди. Бого турала, айландыра ачыла берген алтайды аыктап, көрүп те ийзе, кем жок. Же ондый санаа бойсын, ары кедери турзын... Туку ажунун үстиги жанында койу четтер жаар кирип алза, быжу. База бир боочы ажылды. Эмди эки боочы бар. Онон... Кыдыр айлында болор... Же-же, айлында эмес ле... Же не болоры, канайдары билдире берер...

Та ненин де учун жаантайын өлөн чабатан кобызы — Одулу кобы түжелер. Кыдыр, жаңы ла тойо ажанып алган кижин, жараш жыгту жапажында амырап, серүүнденип жадар. Ол жаар Чындай кургак өлөңди шалырада базып, күлүм-зиренип койгон, мендеп келедер. Колында кичинегеш бос түүнчектү. Ол бу жаындагы меестен жирик терип алган. Жапашка бу ла жеде конды. Кыдыр сүүнген бойынча... ойгоно чарчап келер. Көстөрүн ачар болзо, карануй казарма, арып калган улустун уур козырыктары. Мынын кыртыштузын, корондузын. Мындын шыра база бар туру деп, ол санааркап, кунукка бастыртып ийер: кижин жаңгай не? канайтса тирү арткай не?

Кыдыр мангырдан жулуп алды. Мангырды бир эмеш жириге кем жок. Аштап калган кижин көп жип ийгезин, бууры карарып айабас. Ээ, чайнам да болзо, эт болгон болзо! Оны кайдан алар? Бир-бир койчыдан кой уурдаган кижин. Кой эмди тойынып, эдине көк өдүп калган. Кан жиген кижин... Шак туку төмөн турган турлуны кайып көрзө кайдар. А бот канай уурдаарын? Койлордун жүрүп турган жерине оро казар. Устин будакла шилжийле, жаш өлөңлө жаап койор. Канча жүс койдын бир-бирүзи түңгей ле түжер керек. Ээ, а уурданбас болдын ине... Канайдар, канайдар? Кайдан көрөр... Бир качкан кийинде, бөрү болор керек. Килемжи, уят деп сөстөрдү ундыыр. Жап бериш — бу ла. Онон өскө бойынды... Ээ, чындап, эмди бастыра койчылар үй улус ине. Акара баш жоктон кирип бар. Канайдар ол сени...

Бу тушта онын көстөрине ажунун чала үсти жаар кыйра буулап койгон байбак кайын көрүндү. Кыйралары там көптөп калган эмтир... Ээ, кайткан деер! Бу кайынды ол эмдиге канай көрбөгөн. Санаазынан канай ычкынган. Адам барып, бу жамаңга болуп. Бу кире кайынды көрбөй турган кийинде Кыдыр көп-көп немелерди көрбөй турган

туру ине! Оной жүрзе, не де болбос. Туттуртып алар... А кыйра буулап койойын десе, Кыдырда ару бос тө жок.

Жууга баргылап жадарда, бу боочыда озор көп улус тургулаган. Журтташ кижн — жангы Садак. Кажы ла кижн кыйразын буулап, төбөзүн төмөн сыймап, акту санааларын шымыранып, көкси бөктөлип, көзи жашталып турган:

— Аргадагар, Алтайым, Кудайым! Койныгарга сугыгар, колтыгарга жажырыгар, — деп, Кыдыр база алкыш-бийан сураган. — Эне болгон јериме эбирип ойто жангайым. Ада болгон алтайыма айланып ойто келгейим. Кызыл тыным үзүлбезин, кылду бажым базылбазын.

Кыдыр бу сөстөргө сүрекей бүткен. Бир де аланзыбай турган. Кыдыр не өлөтөн, канай өлөтөн? Ол јанып келбей. Керек десе герой до болуп айабас. А эмди бодоор болзо, ол сүрекей күч, сүрекей учурлу сөстөр болтыр. Ойын сөс эмес, кызаланга айдатан сөстөр эмтир.

Јииттердин та кемизи де мендеп, ичкери јорткон. Је озорды үйдешкен кижн, жажай берген өгөөн, чүрче токым согуп алыгар деген. Керек десе от камызала, чай кайнадып ийген. Бу ончозы тегиндү эмес болтыр: кажызы ла бу боочынын үстине көпти сананган, көпти ондогон.

— А эмди... эмди... — дейле, Кыдыр көгкөрө барып түшти. — Алтайым таге алкыш-бийанын берер бе?.. Бойына јуудар ба? Јууктадар ба?.. Мен эмди кем?.. Тербезен, качкын... Улустын сарты. Мен эмди байаназы јок кижн эмезим бе?.. Бу чын, чын. Бойынды төгүндеп болбозын, болбозын... — дейле, ол көгкөрө барып түжеле, өлөнди јула сокты. Је бу ла тушта ол бойын ойто ло актай берди. — Сен мындыј санаанга эмди жүрүп болбозын. Сен Алтайынды санайла, жанган эмезин бе? Јеринди, албатынды санайла, келген эмезин бе? Ыраакка чыдажып болбой, јанып ийдин. Нени эттин?.. Јаан болзо... Болужаар меге, болужаар...

Бу тушта төмөн аркада кенете будак тырс этти. Тап-туп этире базып, јырааларды шылырадып, өлөнди јыјырада үзе тартып туруп, та кандый да уур неме келип јатты. Та ан, та ат? Ан бого көкө түште кайдан келип. Бот, бышкырып ийди. Ат эмтир. Оны минип алган кижн кем болбогой? Милиционер болуп? Не де болзо, жажынар ла... Ээ, је бу не жүрүм, бу не шыра...

Кыдыр жажынган јыгыннын арјанынан араайын карап көрзө, ажуга кер ат чыгып келди. Ол чечектерлү јаланга тура түжеле, алдында ачылган өзөкти, кулагы курчып, карай берди. Бу ээзи јок кандый мал? Ээ... бу Кер-Бее эмес пе? Чындап та, Кер-Бее туру ине! Көөркий кайдан келди не? База ла јанып бараткан! Кыдыр чылап, јанып бараткан. Сананзаар да, тил јок мал јаныксап турган да!

— Тр-р, тр-р, көөркий, — деп, Кыдыр эки колын ичкери сунуп, жалакай күлүмзиренип, Кер-Бее жаар базып ийди. — Сен тур дейдим, тур. Бис жаңыс жердин. Сен мени танып та ийбей... Мен сени тудуп алайын. Менин адым болорын — деп, кайкаган бойынча тура түшкөн. Кер-Бее жаар бир эместен жууктап турды. — Бис экү түңей — качкындар. Бис экүлебис — чотто жок. Адам барып, Кудай-Жайаачы бисти өнөтийин тушташтырган болбой. Ар-жаннаг болбой... — деп, Кыдыр манзаарып, сүрекей менг деп турды: алан ачык ажу, оны кем-кем көрүп ийген болбозын... Кыдыр туура кылчас эделе, сорок ташты көрбөй калала, бүдүрилди. Кер-Бее чочып, ары болды. А ары болгон кийинде, ат качан да токтобос. Керектин үрелгени бу. Көрмөстин сорок тажы та канай учураган.

Кер-Бее ол ло бойынча бир де токтобой, санды төмөн ойлой берди.

— Уу, күрүм, өлгөн сек! Мен сеге түңей ле једжерим! — деп, Кыдыр јудругын түүнди. — Түңей ле туштажарыс. Кабырганды челдебезем болзын! Казы-картанды антар-базам болзын... Тайайын мен сени! Сенизи јокко до јериме једип барарым — ол ойто ло койу четтер жаар менгеди.

Бежинчи бажалык

Токтон өгөөн мөш төзинде одузында јанар деп шый-дынып отурды. Јурт жаар түшпегени айга шыку болуп барады. Ондогы улус та кандый јаткылаган, јуунын-чактын јеринен та кандый суру-чап бар. Айса болзо кем-кем јанып та келген. Јанарга керек болгон, је малды таштап ийер арга јок. Кожо малдап турган нөкөри, Аакы деп карган, бу жууктарда оорыган. Тегин де карып, аймап јүргөн кижии, уулына «похорон» алала, атка аттанып болбой, јадындай берди. Ол ло бойынча бери келбес болбой. Токтон өгөөн оны сакып-сакып, чөкөди.

Малды каруул јокко таштаарга — коркымчылу. Айу, бөрү көптөгөн. Олорды өлтүрип турган кижии бар эмес, јабуузы-нетеези тыгып, амтажып чыккан. Кижинен коркыбас болгылап калган. А јанбаганча база болбос: азык-түлүк божогон, өзөк-буур карарган, таңкы база түгенген. Карган эмеген та кандый јаткан, оны база көрүп ийер керек.

Ээ, карыган, уйдашкан... Јүрүмге элеген...

А јиит тушта... Јиит тушта Токтон өгөөн дө јиит болбой база. Јуртта онон чанмачыл кижии јок болгон. Јаңыс ла айдыгар: кажы атты, канай чанмадајтан. Кыл мойнына ба эмезе эки колына кийдире бе. Кижии чанмачыл болбой — јаштаг ала ойногони, көргөни јаңыс армакчы да. Эң ле баштап, чакы, казык чанмадаар. Онон бозу, кой.

Бой-бойлорын чагмадажып ойнойтоны кайда. Бир катап энезин чагмадап ийип калала, сабаткан да жок по... Айла армакчызынын жылдырмазын жаандатпас та — малдын бажы бадатан ла болзо болор.

А көргүри... Онын көргүрин улус кайкажатан. Келип жаткан эликти оног озо көрөр кижиге жок. Маң бажына эме-зе сүрекей ыраакта ба жыга адып койгон элигин көрүп, канча кижиге бажын жайкабаган болор деп. «Бу мыны тен көрбөй лө адып ийген болбойун? Учурал болуп, тийген болбой». — «Канай учурал болот — деп, Токтон, ийит уул, ырысту күлүмзиренер. — Көрбөй лө, бодоп адып көрзө-гөр».

Шыйдынарга узак ой керек жок. Арчымакты алып ла алза — болор. Ол арчымакка сугар неме де жок: ан-элик тойынгалак, ончозы балдарын чыдаткылап турган тужы. Канайдар, улустын күүнин көжүне, батунла мекелеп, жедип барар.

Кабырып турган малда эмди тыг коркор неме жок. Кулдуштар жаандагылап, бойлоры отоор боло берген. Эне-лери де сүттенип, көккө көбү, эт тартынып келгилеген. Жаңыс ла узун куйрук суй салган кодыран «аба» ла келип табарбазын. Ол «абанын» келетени, чыгым чыгаратаны озолодо түжеле берип туратан эди. Бу жууктарда ондый түш түжелбеген ошкош эди. Кудайдан жөп сурап, улыганы да угулбады.

Токтон өгөөн та ненин де учун бу калганчы күндерде жаныксап баштаган. Карган эмегинин база кем апарзын. Ол эмеген сырынгытып-эштеп, Токтон өгөөндү санаган болор бо? Эмезе жуунун чактын жеринен солун табыш келген. Кем-кем жанып келген болор бо?.. Онон бу калганчы күндерде кичинегеш жеени, кулдуш ошкош уулчак, Бабын санаазына кирер болгон. Көбөркийге, эр кемине жеткежин, ээрлү ат белетеп койгон кижиге. Ол санаазына кижиге жетпес болбой. Былтыр «допозлатка» бир кулун келишкен, Токтон өгөөн «жуулажып турган уулдарыма» дейле, ол кулунун баазына заем бичиткен. Быжыл ондый кулун та келижер, та жок. Онон сегизенге жедип бараткан кижиге бойына иженер бе. Бир күн одуга ла жадып калатан кижиге болбой. Кандый бир кижиге көрүп ийгежин жакшы. Онон өскө кушкурт челдеп, тажый берер ине. А ээзи жок малды айу-бөрү тоскырып ла койгой. «Бастыра жүрүмиме кабырдым. Эмди карыдым — болор, жетти» — деп айдар арга жок. Эрлер ончозы жууда, мал кабырар кижиге жок. Айт — түнгей, айтпа — түнгей. Тегине ле тилин жобоор.

А күндер—жакшы каан күндер болор керек. Бу калганчы күндерде улай ла жааган. «Жаа, жагмыр, жаа» — деп, Токтон өгөөн бойы чарчаарга жедижип те калган болзо, ара-айын шыпшанып жүрөтөн. Не-неменин өзөр, өңжири ал-

дында жанмыр-чык керек болбой база. Онон өскө жаскыда бир де жабаган, кыш та кары ас, каратондок болгон. Эмди жаап токтогон кийинде, бу жылуларла кожо өлөн күнине мукур сөөмнөн өзөр, кандый да күйгек оны кунурадып болбос.

Токтон өгөөн отто чок артып калган болбозын деп, күлди жышкырып отурганча, кенете ат киштеди. Улай, улай ачу киштеп ийди. Карган ол жаар кылчас этсе, та кандый да ат желип келетти. «Бу мынызы канайдыжа берт?» — деп, Токтон өгөөн байагы атты жазап көрзө... Кер-Бее эмтир. Чын ла Кер-Бее! Токтон өгөөн бойына бүдүнбей, көстөрүн жышты. Керек десе түш жерим болор бо деп чымчынып көрди.

Одунаг ыраак жокто отогылап жүрген аттар оқыраныжып, киштежип, Кер-Бееге үн алыжа бердилер. Чала тууразында жүрген Жеерен-Айгыр учканча келди. Коштой тура түшкөн бойынча, Кер-Беени кулагынын төзиненг жыткарып көрди. Кер-Бее удурга чыгырып ийерде, тууразына кыймык жок тура калды. Өскө бее болгон болзо, Жеерен-Айгыр оны сурер эди.

Кер-Бее десе жада түжүп, андана берди. Көөркийдин арыгын — бир жаны жаар анданып болбоды. Ойто туруп чыгала, экинчи жанына жадала, анданды. Учунда туруп, силкинип, бышкырынып алала, көк өлөңди былтыргы куудангла катая тыдырада жула согуп, отой берди. Узак жол өткөнү жарт болды: кабыргалары кырлак, жалмажына көнөк илгедий, былтыргы таакызы да жетире түшпеген. Жал-куйругын чөлдүн уак-тегенеге тудуп койтыр.

— Бу сен кайдан келдин, Кер-Бее? — деп, Токтон өгөөн эки колын ичкери сунуп, кату өдүгүн мылмындада жылдырып, жууктап келди. Кер-Бее ол жаар кылчас эделе, керексибей отоп турды.

— Ээ, көөркий, сен та кайда болгон?.. Сен Садак же нимди көргөн дезен?.. Онон бу жууктарда песиме келген. Чотоор болзо, сени көргөнү жыл болуп калган... Ээ, көөркий, сен тилдү болгон болзон... Жайаачы сеге тил бербеген де... Жайап койгон болзо кайдар... Сен кандый мал, Кер-Бее? Малдын эрженези болорун ба? Сен аргымак укту болорун ба? Жер-Алтайдын түбинен та канай-канай жанып келген. Сен байлу мал болбойын... Жеенимди көргөм дезен?.. Садакты көргөм дезен?..

Карган Кер-Бееге чек жууктап келди. Кер-Бее отобой токтоп, мойнын чөйип, Токтон өгөөннүн төжин жыткалды. Токтон өгөөн Кер-Беенин жалын сыймады. Омырузына комут кийгени тутпаза да жарт болды. Байла, кайда-куйда туттурала, жазыла жер сүргөн болбайсын. Кер-Бее мынаг барарда, комуттадардан, керек десе онын белине токым да салынбаган болгон. Кер-Беенин жалынын алдын карган

ыткарып көрди. Не де билдирбеди — аттын ла ачу жыды
ытанды.

— Сен айтсан... — деп, Токтон өгөөннин көстөри жаш-
тала берди. — Жеенимди кайда көргөн?.. Айтсан, айтсан?..

Алтынчы бажалык

Кер-Бее сүрекей ачаптанып, отоп турды. Ого бу ла Та-
гайдын тайгазында чыккан, мындый ла төрөл жытту, ку-
журы жаарзыган өлөң керек болгон. Бу ла Тагайдын тайга-
зында ошкош, көгүс арутаар кей, бу ла чагана жыту сал-
кын керек болгон. Керек десе ол салкын мөш-тыттардын
бүрлеринде бу ла мындый ангылу үнле, сыылаар. Көстөри-
нин алдында бу ла элбек таскыл жайым керилип жатсын,
ыраакта карлу сойоктор жалтырашсын. Олордон суузын
канар серүүн тыныш келзин. Туку жабыста Түрген суу
угулар-угулбас шуулап жатсын. Бу көс алдындагы орчылан-
да кажы тушта кандый өлөң бар — Кер-Бее ончозын би-
лер. Кажы өйдө канайда амтамдалтаны — ого таныш.
Жеринин өлөңгүн кичинек те жип алзан, тойу, ток жүре-
рин, жангыс та ууртам суу ичсен, сынын жеңиле берер...

Бу ла турган Жеерен-Айгыр... Кайкаган бойынча, эмди-
ге ле жангыс жерге тура калган Жеерен-Айгыр — ол күнде
куру жок түжелер. Бот ол эмди ле жалакай оқыранып, ка-
рагуй аркадан чыгып, једип келди. Узун јымжак мойнын
Кер-Беенин сын-арказына суй салып, кезекке туујурай
берди. Кер-Бее јакшызынган бойынча, ойгоно чарчап ке-
лер... Жеерен-Айгыр јанында јок... Санаада—бар, салымда
— јок...

Јер-таланын түбинен база бир кычырган сус — ол
Јеерен-Тай. Онын эн кару, чек ле бойына түнгей балазы.
Уул бала энезине түнгей болзо, ырысту болор дежетен. Ол
сөс төгүн эмтир. Жеерен-Тайдын жыды мында јытанбайт.
Удура өткөн вагондордон соккон эзиннен онын жыды
јытанганчылаган. Бир оос киштежи угулганчылаган. Байла,
ол чын. Эмди ол от-калаптын јеринде. «Јастырган болзом
кајдат» — деп, Кер-Бее отобой, бажын өрө көдүрип, көс-
төри толтыра јаштала берди.

Эки түнгей жеерен байталдары туку отогылап жүргүде-
ри. Олор байа энезиле үн алыжып јакшылашкан. Экиле-
зи Жеерен-Айгырды, адазын, төзөгилеген, мынын учун
Кер-Бееге олор там кару. Је Кер-Бее олорго јууктабады.
Бу ненин учун десе олор эки түнгей чоп-чоокыр, боп-бол-
чок кулдуштарлу эмтир. Энезине карузыган кийнинде, ол
байталдар кулдуштарын керектебей барып айабас. Сок
жангыс сүүшти канча не бөлиир. Једишпей де калып айабас
ине.

Онон бу бир Токтон өгөөн база сүрекей керектү. Бу ла

жакпак бөрүктү, карара эскирип калган тонду, жалмажына согунып салып, танкызы жаарзып, мында ла турзын. Эмезе «ай-ай» деп токыналу унчугып салып, айлана жортуп жүрзин. Ол тушта Кер-Беенин санаазы амы-ыр, жүреги жажу-у, ол ойто ло жаш кулду жак ошкош. Ол энезинин акбулут сүдин тойо эмип алган, эмди жангыс ла ак жалапта чыгала, аай-бажы жок мантаар керек. Кер-Бее ичкери шундуртып ийер: ондо кол-бут, өкпө-жүрек, ол бойы бар деп билдирбес те. Ол та салкын, та куш. Бу элестелген чечектердин, төгөзөктөрдүн, төгөштөрдүн, жыгындалдын, жыраалардын үстиле ол чын ла учуп, кайкалап барадар...

Бу Тагайдын тайгазы мен мында деп кычырып, жыдыталын ийип турар, көстөрине «жалт-жалт» көрүнүп келип турар. Кер-Бее бу күзелен таланы санап, өзөк-бууры карарып, түгенип барадар. Жанар... жанар... түрген жанар... Керек десе төрөл жеринин бөрүзи де жобаш ошкош.

А Садакты ол көргөн. «Мени мин, жаналы» — деп, канча ла оқыранып кычырган, жанына жууктаган. Же Садак ондобогон, болбогон... Ол жууканын түбинде жадып калган... Эмди та тирү, та өлгөн... Оны агыдып ийгенин, Кер-Бее качан да ундыбас...

Ээ, катунын, өлүмнүн жери.. Кер-Бее нени көрбөди... Окторго, өлүмгө удур мантаарга күч ле база. Алдында күкүрт күзүрөп, кызыл жалбыжы сыгырганча, жанынгла өткүлөп тургулаар. Эки жанында нөкөрлөрин ман бажына тоголонгылап, ачу киштежип, жаткылап калгылаар... Оны сананбаза, эзезе торт...

Же Кер-Бееге та ненин де учун бир де ок тийбеген. Жангыс ла бир катап осколок жалмажын жара соккон. Оны ветеринар Зотов жазап туруп жунала, сүркүштөп койордо, тоолу күннин бажында жазылып калган. Эмди ондо буурайа жолдолгон сорбы арткан, же оны та сорбы, та камчы тийген ис — ондоштырарга күч.

Бого жедерге Кер-Бее кандый шыра көрбөди деер. Болчок жүреги мун катап «борт» эткен, богоно сөөгү мун катап божогон. Кускун учуп жетпеген куба чөлди өдүп келди, сангыскан учуп жетпеген сары чөлдөн чыгып келди.

Кожондордо угатан Эдил деген суу кечкен: «Эдил деген суу эмтир, эки чөмүп кечердим. Эдегинде журт эмтир, эки жангып женалдым».

Жайык деген суу кечкен: «Жайык деген суу эмтир, жангыс чөмүп кечердим. Жарадында журт эмтир, жангыс жангып женалдым».

Эрчиш деген суу кечкен: «Эришкендү эмик жол, Эрчиш суунун бажында. Эптей туткан күлөр жаа эр бойымнын колымда...»

Садак кожо болгон болзо. Оны минип алган болзо. Кер-Бееге канча катап жеңил болор эди: коркор-үркер неме жок,

конотон јерди, өлөңди ээзи таап ийер. А мында десе — бойың... Кийиктен коркорың, кижиден...

Кер-Беени тудар деп, көп улус умзанган. Кыл армакчылары сарбаңдап, канча жанынан кыстагылап, эки-үч күнге улай сүрүшкөн де туш болгон. Кер-Бее үлжи сас жаар кирип аргаданган. Тынына барган кийинде, от то жаар калып ийбей. Истеген таңмалар коркып, артып калгылаган. Олор тудуп алган болзо, ого ло сойып койор эди. Колында калашту, көнөгинде сулалу мекелегилеп те тургулайтан. Бир обоонунг жанында анга салган чакпы да јаткан. Кер-Бее оны јыдынан сезип ийген. Калын јыштынг ортозында бөкөң кайынга илип койгон тузак та көргөн.

Казахтардын чөлинде үүрлү бөрүлерге арай болзо јидиртип койбогон. Сап-сары ыргак үзүттер айландыра курчагылап алгылаган. Је бу тушта ырыс болуп, чанакту кижии једе конгон. Мылтык адып, бөрүлерди сүрүп ийген. Ол кижии Кер-Беени айлына экелип, кыжыла азыраган, сугарган, јылу сөстөр айдып, эркелеткен. Бала-барказы көп кижии болгон. Кажы ла балазы јаныла өткөжин, бир тудамнан да болзо, өлөң таштап берер, бир болчоктонг калаш јидирер. Је јер-алтайына једер деген амаду, кел деп кычырган төрөл јыт эркидеп ийген. Кер-Бее талдан шилјиген чеденди оодо тебеле, качып чыккан.

Кулундунунг чөлине көдүртийле, өлүп јадарда, бир орус кижии учураган. Ол казан-айагынын јайынтызын, картошконунг терезин берип туруп, оны ондоп алган. Је јаскыда кыра сүрүп турала, кулагына күүктинг үни угуларда ла, өзөк-бууры чек коскорылып, күйбүреп чыккан. Кер-Бее чирик кендир бууны үзе согуп, качып ийген.

Једип болбозым деп сананган — једип келди. Тагајдын тайгазын качан да көрбөзим деп бодогон — эмди көрүп туру. Өлөңи — јиилет, јыды — јытанат, салкыны — согот, суузы — ичилет. Кару байталдар туку тургулары, кулдуштары жанында база отогылап јүргүлери. Акыр, айла олорлы эркеледип көрөр. Олор Кер-Беени көрбөгөн дө болзо, төрөгөн јыдын түңгей ле сезип ийгилеер.

Јеерен-Айгыр десе айла түнде једип келер. Онын сын-арказына узун јымжак мойнын суй салала, бир кезекке үргүлеп алар. Уйкузы једип калар. Ойгоноло, бу мында не белгонын, канайтканын — ончозын куучындаар. Оноң Кер-Бее бойынунг јорыгын куучындап баштаар. Таң атканы билдирбей калар...

Карган өгөөн Токтонго јолыкпас болорым деп бодогон — ол өрөкөн туку одузында таңкылап отуру. Та нени де сананат ла сананат, санаазынын бажына чыгып болбойт... Токтон өгөөн јүрүмнинг төс чакызы ошкош: кажы ла аттынг салымы ол чакыга көрүнбес армакчыла буулалып калган.

Сүрекей жаан түбек — өзөгинен чыккан балазы, Жеерен-Тай мында жок. Ол өлүм-жидимнинг жеринде. Та тирү, та жок... Жолыгышпайтаны бу туру, көрүшпейтени бу туру...

Акыр, келер жаста бир боп-болчок жеерен кулдуш чыгарып алар. Бу ла ак јаланла тизиреде мантап-мантап, оног ойто киштегенче једе коноло, энезинин тыныску эмчегин јымжада-а эмип турзын...

Јетинчи бажалык

Токтон өгөөн Чоокыр-Адына минип, сангды төмөн јортуп ийди. Ол түрген јортсо, бүгүн эниргери айлында болор. А кандый бир буудак эмезе бели-буды оорый берзе, эртезинде једер. Јиит тужында канча күнге ээрден түшпейтен, оны бир де күчсинбейтен. Эмди узак чыдажып болбос...

«Акыр эмди бу Кер-Беени канайдар? — деп, Токтон өгөөн сананып баратты. — Эрјене мал туру. Үйеден үйеге ундылбас ат-нерелү керек эткен мал болбой... Эмди оны улуска, јаандарга айдар ба? Айса айтпас па?.. Айдып ийгежин, черүнинг ады дейле, ойто аткаргылап ийгилеер эмес пе?.. Түмен малдын ортозынан ондый керек эткен малды өлүмге канай аткараар... Айтпайын дезе, јаандар көргүлөп ийзе, «не јажырган, бойын сойып јиирге сананган болорын ба?!» деп, өштүнинг тоозына кошлогылап та ийип айабас... А чындап та, күскиде согумдап алды? Јеендер, төрөгөндөр көп. Бир кышты жаан шыралабай, чыгып алар эди. Је ондый малга кижии колын канай көдүрер... Оны сананбаза торт... Тоого кийдирзе кайдар? Бир малды сойоло, ордына Кер-Беени тургузып салды. Оны база сананбаза торт. Кер-Беени улус танып ийер... Јок, јок, кижиге кандый ла санаа келер. Кер-Беени көргөм деп, Садактын бичигенин бастыра јурт билер... Јер түбинде јеенимди көргөн мал.. Оног ло бери суру-чап јок... Эрјене мал једип келип турган да, ээзи де јанып келер эмес пе?.. О кудай де ондый ла бол! Ондый ла бол!.. — деп, карганнын көстөри јашталып келди. — Та јолыгыжар улус бис, та јок?.. Јолыгышпас ла улус болбойыс...»

Чоокыр-Аттын тискини бош. Ээзи кайдөөн ууланганын, ол туку качан сезип койгон. Сангды төмөн көнү базып баратты. Јурт түжери ого јенгил эмес те болзо, канайдар, ээзине керектү болгон до — барар ла. Токтон өгөөннинг бу Чоокыр-Атты мингени јирме јылдан ажып калган. Экү не болбогон, нени көрбөгөн. Чоокыр-Ат карып та јүрген болзо, је эмди де базыткырын јылытпаган. Кезик улус бијелеген, казалаланган өктөм ат минерин сүүр. Је малчы кижиге ондый мал јарабас. Јаантайын ээрде кижиге базыткыр ла ат болзо болбой. Јорткон кижии јол алар деп,

жортуп ла барадар. Жаан арыбас, силкилбес, белге-бутка
јенил. Јангыс ла једетен јерге једерге чылазынду ла узак,
а оны канайдар — артык арга јок.

Јол — ыраак, санаалар — көп...

Чоокыр-Ат бажын кекип, јолдың эки јанында узун ат-
көзиндердин бажын јула согуп, кајырада чайнап, көнү
барып јадат. Ого јенил — арчымак куру. Кезикте Токтон
өгөөн бел ээлгенче артындырып беретен эмей. Је эмди ку-
ру. Чоокыр-Атка дезе бир уунда айу да артып берзе —
үркибес. Буулабаза да, Токтон өгөөннөр ырабас, јанында
отоп жүрер.

«Је бир сананза, малдың јанып келгенине јаан незин
кайкаар — деп, Токтон өгөөн сананып баратты. — Јылкы
мал баштапкы көк лө күүктин үниле кожо чыккан-туул-
ган јери јаар кайдаг ла јанып ийер. Туку чөлдөң, монгол-
сойон јеринен де мал јанып келди деген табыш јаантайын
угулатан. Эрчиш сууның ары јанынаг јанып келген ар-
гымак Алтай ичинде текши јарлу. Ондый кеп-кожон до
бар ине. Оны кожондогон эр та чын Арыкпай-јайзаңның
уулы, та өскө кижиге, је, байла, јер-алтайын тыг сүүген.
Азыраган кызын, ар-јөөжөзин берерге турган бай казахты
укпай, аргымакты богынаг танып, ого минеле, ада-эне-
зине, алтайына јанып келген»...

Јасла кожо малчылар ач-амырын јылыйтып, ээрден
түни-түжи түшпей барар. Јана берген аттарды ойто јан-
дыргылап, канча алтайды керий чапкылап, канча улустан
сурулагылап жүргүлеер. Анчада бее мал өткүре јаныксак.
Бу Кер-Беенин энези Јеерен-Бее база јаныкчаан болгон. Ол
бее карып жүрерде, јуу башталар јылда оны өлөң чаап тур-
ган бригада јип койгон. Малдың карыыр алдында бир
сүрекей семиретен тужы бар. Бот ол сырагай ла семис
тужында сойгылаган. Казы-картазына камык улус кай-
ымдыктыс дешкилейтен.

Ол Јеерен-Бее сарбаа тужында јолдо оорый берерде,
оны Јаш-Тура јаар этке айдап бараткан улустар өлзин
дейле, таштагылап ийген. Токтон өгөөн көстөрин јумала,
суйга онтоп јаткан сарбааны көрүп, чөкөйлө, туура јорто
берейин деп жүреле, жүреги та ненин де учун болдыртпаган.
Суу кечире турган та кемнинг де айлынаг бортогого јылу
сүт экелеле, сарбаанын тиштерин ача кажыйла, сүтти уруп
ийген. Сарбаа чала ондонып келген. Је көбизинде кижиге
колы тийбеген кийик танма, коркыган бойынча, јазылган
болор. Токтон өгөөн оны канча-јүзүн тазылдар, кайнаткан
чай берип турала, бир эмештен ондоп алган. Керек дезе
Јобожок дейтен беени саайла, ого ичирип те туратан туш
болгон. Сарбаа Токтон өгөөннөң сырагай айрылбас боло
берген. Је күүк ле эткежин, јаана берер. Бу алтайдын малы
эмес, туку Кадын-Бажынын, мынаг беш күндүк јердин

малы турган. Айалу деп кобыда кичинек айанда отоп жүрер. Учы жаар Токтон өгөөн оны жандырага күчсине берген. Арга таппай турала, акыр, мынайда эдип көрзө кайдар деген. Ол Жеерен-Беенин отоп жүрген кобызынан арчымактын түбине бир эмеш тобрак уруп алган. Бу бого экелеле, одузынын жанында бала мөштин тюзине ол тобракты урала, Жеерен-Беени ого эки күн кире буулап койгон. Онон бери Жеерен-Бее жанбас болуп калган. Жас келгежин, ол бала мөштин тюзин айланып, жыткарып, киштеп турала, мында ла артып калар...

Карыыр жөбинде келип, кызалан өйгө учураган. Бу эмди — үчинчи кызалан. Тулайлу өзөктө Бырқан түжерин сакып жүреле, арай болзо чокпорлодып койбогон. Эрене-сөөгин эрей чыбыктаткан. Жүк арайдан жанып келер болзо, айлы-журтын, азыраган малын жаржактар уурдап, жүре бериптир. Комыдаар жерин жок: кудайга жетире — бийик, каанга жетире — ыраак... Же ол ончозы граждандууга көрө ойин эмей. «Кызылдар», «актар» болуп турала, ада-өбөккө, ага-карындаш бастырага жуук кырылып калды. Токтон өгөөн бу ла Тагайдын тайгазына чыгып, жажынып, качып, артып калган...

Калганчы жылдарды эмеш онду өткүрер болорым ба деп сананган. Же ол санаала болбоды... А канайдар, кайдалык. Жүрүм кандый да болзо, жүрүлип калган: түбек те болгон, ырыс та болгон. А бот эмдиги жииттерге күч. Жаранып, чечектеп ле келеткенче, ачу-корон кыру түшкен. Канай жүрер? Не болор?..

Жол — ыраак, санаалар — көп...

Ээ, кижини бир күн бу ла турган мөштин алдына жадып калатан болбой. Кем келип көрөр болор деп. Ан-куш та жып, курт-когыс жип ле салгай. Онын бары-жогу кем де сеспес. Онон болкый бу турган кангыл мөшти алып көр: канча чактарга өскөн, оны кем де сеспеген, качан бирде карып, кургап, жыгылып калаар, оны кем ле керексибес, учу-түбинде чирийле, жер-женес болуп калар, кем де оны жоктобос. Кижини база ондый.

Токтон өгөөн бу жууктарла керек лезе «ол жер» жаар барып та келген. Бу одузында эски токымын жөрмөп отурган. Онон бир ле көрзө, эки колы канатталып, тегери өрө учуп бараткан. Тегеринин түбин ойо мондойло, көп-көп-өгөш ондү санг башка жерге жедип барган. Ак-черет таштарлу боомнын тужында чакпынду суунун жарадында үч кийис айыл турган. «Ээ, бу Алмасту боом, Чарас суу туру ине! — деп, Токтон танып ийген. — А ол үч айыл ада-энемнин айлы-журты!» Токтон — жылангаш буттарлу уулчагаш көп-көпөгөш жалаңла ол айылдар жаар жүгүрүп жеткен: «Энем кайда? Адам кайда?» Же айылдар ээн, ак кубарга бүркеткен турган. Айландыра отоп жүрген мал да

көрүнбеген. «Бу мен «ол жерде» турум ине!» — деп, Токтон санаа алынып, жаңы ондонып, түрген ле «күндү-айлу алтай» жаар мендеген. Байа тенгериде ойо мондогон ойдык жаар жүгүрген.

Жүгүрип баратканча, оны ак атту кижиге жаба жеткен.

— Сен кемнинг балазы? — деп, байагы кижиге кыйгыра сураган.

Токтон ого каруу бербей, жүгүрип ле бараткан.

— Сен менингу улчагым эмезинге бе? Кел, меге учкаш!

Токтон бу тушта адазын үнинен танып ийген. Кару ада! Ол адазын кандый узак көрбөгөн. Учкажып алза, кандый жакшы!

Же Токтон унчукпаган да, токтобогон до. Бир ле сөс айткан болзо, «ол жерде» артып калар эди... Мындый болгон кийинде, Токтон өгөөн эмди де узак жүрөргө керек. Же жаңыс ла энези чаап келип айабас. Энезине кижиге кандай жөпсинбес. Жок, жок, энези оны сакып, чыдажар болор бо? Балазына килеер ле болбой...

Жол ыраак, санаалар көп...

Канайдар, жүрөргө, сакыргө. Кижиге бойун качан да карган деп бодобос эмей.

Сегизинчи бажалык

Бабыш түш жеринде «от-калаптын» жеринде, жууда эмитир. Бистинг черү ле өштүлөргө удур-тедир тургулап алтыр. Бистинг черүниң кезик улустары чек ле Бабыштын жураган жуучылдарына түнгөй эмитир. Эң ле баштап, бистинг командир, шлем бөрүгүндө жаан кызыл чолмонду, бардаазын кижиге, немецтинг командирине тудужат. Ол тестек немецте тегелей соголо, бырт этире таштап ийет. Жөнү бистинг! Бистинг командир мыкындана туруп ийет. Немец десе тоголоно берген фуражказын жерден алып, кактап кийеле, уйала-уйала, жуучылдарынын кийинге жаар жажына берет. Бот эмди тудужарга Бабыштын адазы чыгат. Ол узун сынду, арык кижиге эмитир. Бабышты көрөлө, ол жаар имдеп, күлүмзиренип, бажын кекийт. Бабыш жаандаза, база ла ондый кижиге болбайсын.

Бот Бабыштын адазына удурга сүрекей жаан немец чыгып келди. Каска бөрүгүндө мүүстерлү эмитир. Бот, ологор эку тобракты буркурада, күчүлдөдө тынгылап, тудушкылай бердилер. «Эй, эй, ада! — деп, Бабыш кыйгырат. — Мен слерге болужып ийейин!» — дейле, немецке калып барала, житкезине кадала берет...

— Бу не багырып жадын, балам? — деп, карган энезиниң үни угулат. — Ойгон, балам, ойгон. Каран бастыгып жаткан болдын.

Ойгонып келзе, Бабыш бастыра бойы тыркырап жатты.

Карган энезине ачына берди. База ла эмеш түженген болзо! Ол тушта Бабыш өштүни кол бажынан тудала, јада түшкен бойынча, баш ажыра таштап ийер эди. «Женү слердийн. Эмди жангылагар» — деп, өштүлөр арга жокто жөпсингилеп, тарап-таркап, жоголгылап калар эди. А Бабыштын адазы не аайлу сүүнбес: «Уулым жаандап калган турбай! Эр деп эр ондый болотон! Адазына оной болужатан! Эмди энебис жаар жаналы, уулым!..»

«База ла эмеш түженген болзом — деп, Бабыш тышкары чыгат. Жаркынду күнге көстөри кылбыгып, текпишке отурып алат. — Бу бир Карган. Энем не ойгоскон деер кижини...»

— Кел, кулдум, кел — деп, Карган Энези содон айылдын эжигинен кыйгырат. — Мен өрөмөлү казанды алып койгом. Тизирт эт, балам, бери. Тизирт эт!

— Жок — деп, Бабыш кату унчугат. — Слер мени эркелетпегер. Мен эмди жаандап калгам.

— Жок, балам, — деп, Карган Энези жөпсинбейт. — Сен жаандабаган болбойнг. Менин кичү ботомойым...

— Слер кижини эмди жажытпагар — деп, Бабыш жүзи кызарып, колын жаныйт. — Жажу кижини жаандаза канай жуулажат.

— Же, же, чындап, балам жаандап калган туру ине — деп, Карган Энези күлүмзиренип, суйук тулундарын сыймап, айлы жаар кире берет.

«Кижини канайтса түрген жаандаар? Качан жаан болор?» — деп, Бабыш кирнестеде узак отурды.

Чындап та, кижини кенете ле жаан боло беретен болзо. Ол тушта Бабыш, эн ле баштап, энезине мынайда айдар эди: «Эне, слер бүгүн ишке барбагар. Бу узун жылдын ичинде жангыс та күн болзо, амырап алыгар. Слер учун мен иштеерим».

Бойы десе энези ле чилеп, келиндерди баштайла, калын өлөңги жайканган телкем кобынын бажына чыгып алар. Алакандарына түкүринип алала, от-жалбыш чалгызын талайып, жайканып ийер. Кижиле тен кулузындар, чечектер, маргаа-тегенектер «тирт» этире кезилип, «жап» жыгылгылап, чалгыла кожо туура эжилеп, курлалай чөймөйө чогулып турар эди. «Шыйт, шыйт, шыйт» деп чалгы жеңил жылбыраар. Каа-жаада токтой түжүп, чалгызын кайрап алала, ойто ло күчтү жайканып барадар. Бабыш анчада чалгы кайраганын угарга сүрекей сүүр. Анда-мында сарбайа артып калган өлөңдөрдү колло үзе согуп, кийинде келип жаткан улус жаар токыналу айдар: «Жал жок этире чабалы, көөркийлер. Кийинде жуурыска жеңил болор. Өлөңнин бажы ууй жыгылзын. Төзи десе саң өрө толголо антарылып турзын. Бу мынайда... мынайда... мен чилеп чабар керек». Бабыштын чаап өткөн жолу ончо-

зынан жалбак ла так болор. Ого жаңыс ла кийнинен чаап келеткен Чындайдын јолы түндөжөр.

Эмезе бу ла јаткан јаан малтаны «айга-күнге көдүреле», «Өк!» деген бойынча, чабар болзо, кем де јарып болбогон бырчыт болчок эки башка тилине берер эди... Јок, јок, ол тушта Бабыш јууга барар. Адазын таап алар. Түш јеринде адазыла кожо бир немецти аралаган болзо, эмди ол бойы алдынан бир өштүге удур ачыгар.

Бабыш туура кылчас этсе, Јиит Энези Какай-Боро дейтен атты ээртейле, чеденнен буулап койтыр. Бойы, байла, содон айылда чайлап отурган болбайсын. Какай-Боро мойны салактап, үргүлөп турды.

Бабыштын энези удабас ла ишке барар. Бу ла эжик алдында меести өрө јойу үй улус ээчий-деечий чөркөли-жип ийгилеер. Туку боочыны ажып, жүргүлөп калгылаар. Олор ойто карагуйда јангылаар. Кажызы ла будак жүктенгенче келер. Үй улус ончолоры јойу. Жаңыс ла Бабыштын Јиит Энези бу Какай-Боро дейтен атту. Бу ненин учун десе — ол «звеновой». Улус башкарып, атту јортуп жүрөтөн кижн эмес, «мен чилеп эт, мен кире иштен» деп, темдек көргүзөтөн кижн.

Өлөн чаап турган улуска бир де болзо ат керек. Оду көчүрөр, бор-кар јетирер, айрууш-тырмууш апарар. Бугул тартатаны кайда?.. Ээ, Бабышка жүк бугулды тарттыргылайтан болзо...

Какай-Боро — өткүрө кажан, јобош ат. Мынын учун ол одус јажына јетире семис ле ток жүргөн. Какай деген сөс онын адына тегиндү кирбеген ине.

Бабыштын Јиит Энезине јылдын ла бу Какай-Боронн бергилеер. Энези иштен јанарын Бабыш сүрекей энчикпей сакыыр. Тап-туп деп алтап, Какай-Боро карагуйдан чыгып келер. Бабыш ого удур жүгүрөр. Јиит Энези энчөйө түжеле, Бабышты колынан тудуп, бойы јаар чыгара тартып алар. Энезине өңөртирип алала, айлына јетире јорторго кандый јакшы! Түжине не болгонн, канайтканын — ончозын куучындап келедер. Јиит Энези куру база јанбас: тон калды — карманына чөйнебаштар сугуп алар. Ол чөйнелерди комыргайга сугала, «түк» этире адарга кандый макалу!..

Бабыш јаан боло берген болзо, бу Какай-Боро деген атты бойы ла барала, чеденнен тудала, бу айлына јединип келеле, бойы ла ээртеп алар эди. Онон: «Ишке барып јадым» — деп, Карган Энезине токыналу айдала, Какай-Боронн чылбырла «кыч» берип ийеле, жүрүп калар.

Эмди ле Какай-Боронн минип көрзө кайдар. Бойы. Энези јокко. Јиит Энези оны кезиктерде Какай-Борого миндиреле, бойы јединип алатан. Эмезе буулап койгон тушта Бабышты миндирип койор. Бабыш ээр үстин-

де соксондоор, тапшыланар, көкип кожондоор, кыйгы-
рар, сарбагдаар. Бойын «октон түрген» чаап барады деп
бодонор. Какай-Боро десе онын канайтканын да керекси-
бес — амы-ыр үргүлөп турар.

Бабыш «курты кайнап», кажаганга чыгып агды.
Какай-Борого жууктайла, кажаганнын үйезинен ээр жаар
калып ийди.

Вот, мынан ары не боло берген деер!

Какай-Боронун үркигени, коркыганы коркыш. Ол бой-
ынын кулдуш тужын түженип турган. Туку арканын эде-
гинде энези, Боро-Бее, эмчеги тастайа саамчып калган ту-
рат. Оны икренип, бойына кычырат. Какай-Боро ол жаар
шундуртып ийет. Же ачык акка чыгып ла келерде, тегери-
нен онын үсти жаар кандый да кап-кара неме шунуп тү-
жет. Какай-Боро оны Кан-Кереде деп бододы. Ол Какай-
Боронун, балтырлары тыныгалак кулдуштын, бел-арказын
сый тебер, көстөрүн ойо чокыыр! Какай-Боро туура таш-
талган бойынча, чирик айрыбашты сый соголо, санаазы
жок сунуп ийди.

Бабыштын коркыганын не деер! Ол эмди ле жыгылар.
Какай-Боро оны кату жолго балбара тепсеп койор!.. Бабыш
бар-жок үниле багырып ийди. Какай-Боро там чочып, чек
ле билинбей калды. Көстөрине не де көрүнбей барды...

Жиит Энези ле Карган Энезинин коркыганын не деер!

— Ой, ууй! — деп кыйгырганча, Жиит Энези айылдан
чыгара жүгүрди. Какай-Боронун кийнинен болды. Сок
жангыс уулчак... Атка бир де минбеген бала... Кайткан деер...
Канай көрбөй калган деер... Жиит Энези бу мындый түрген
качан да жүгүрбеген болор.

Карган энези кийнинен чыгат. «Бачалдо оу, бу не бол-
гон?» — деп, аайланбай бир эмеш турат. Онон ончсыын
ондоп ийеле, ичкери тап эдет. Же буттары боокырылып, жы-
гылат, чакпыланат:

— Оуй, улус! Тудыгар, улус, тудыгар! — деп, арга жок-
то багырат.

Бабыш жыгылбаска, бирде ээрдин каажынан тудунат,
кезикте аттын жалынан атактанат. Ээр өрө-төмөн чарча-
лагдайт, кату силкийт. Бабыш аттын бир жанынан бир жа-
нына экчелет. Удура салкын согот, аттын жалы жүзине ка-
ту табарат. Туйгактар жолды тондолто тизирейт. Содон
айылдар, баргаа бүркүлөр көстин жажы өткүрө жиргил-
жиндейт... Бабыш бу мынайда узак чыдажып болбос. Ол
жыгылар, туйгактардын алдына кирер.

— Эн-е-е!

— Төр-төр-төр — деп, та кем де агын бажын коруп
жүгүрөт, же жетпейт.

Какай-Боро качан да токтобос ошкош. Мангы там түр-
гедейт. Оны токтодор арга да жок. Тискин аттын туку ба-

жында, ого жетпезин. Та кандый да тенек ийт тыдарлап алды. Какай-Боро там барды.

Бабыш көзининг жажы өткүрө көрзө, журттыг учына чаап келген эмтир. Какай-Боронын токтоор ло кирежи жок. Бабышта десе ээрге база тудунар күчи жок. Калыыр, калыыр! Не болзо болзып — калыыр!.. А эп жок жыгылза?.. Жол кумак, кату...

— Ай, ай, тр-р, тр-р! — деп, алдында токыналу ун угулды. Атту та кем де жеде коноло, чылбырды ала койды.

Какай-Боро тап-туп этире тентирилип, токтой тушти. Бабыш бу тушта арай жыгылбады. Же та кемнинг де күчтү колы оны жардынанг тудуп алды.

Бабыш көстөрин жыжа согуп ийерде, алдында таайы турды. Карган таайы... Токтон деп таайы.

Бабыш та ненинг де учун там тыгыда ыйлап ийди.

— Бу канайткан, жееним, не болгон?

— Какай-Боро... Какай-Боро... — деп, Бабыш өксөп-өксөп, көкси бөктөлип, нени де айдып болбоды.

— Алдырба-ас, жееним. Эр кижжи... Эр кижжи неден де айабайтан. Кижжи ат минбей... Ыйлаба, жееним. Мен сеге салкынга таркырап турар айлангыш жонуп берерим...

— Какай-Боро... мени... ы-ы, ыы... — Бабыш өкпөзин өчүрүп, ыйын токтодып болбой турды.

— Жееним аттан жыгылбаган да, эр болгоны бу туру — деп, Токтон таай сүүнүп, жардак унчукты. — Эзеннен ары кожо мал кабырарыс.

— Чын, таай, чын! — деп, Бабыш ээр устинде содос этти. Көстөрининг жажы чүрчеде кургай берди. — Эзенде эмес, эртен ле кожо бараалы. Мен малды кабырып ийерим. Төрчи таайымнынг мылтыгын алып аларым. Мен...

— Балам... балам... — деп, Јиит Энези жүгүргенче жетти. — Кем бодогон оны... Уркибейтен ле мал болгон...

Тогузынчы бажалык

— Не, Кобыков Кыдыр качкан ба? — деп, Тенекпей сүүнүп сурады. Јалбак жарындарын јайкап, сопокторын «тирс» согуштырып ийди.

— Эйе. Ондый бичик келген — деп, карган майор арыпчылап калган үниле кучсинип айтты.

— Опы меге беригер. Мен оны... — дейле, Тенекпей сопокторын ойто ло «тирс» согуштырып ийди. — Мен оны... Тенекпей канайдарга турганы јап-јарг болды.

— Јөп — деп, карган майор сейф јаар чаазындарын јуунатты. — Же жагыс ла...

— Билерим. Санааркабагар. Ончозы јакшы болор. — Тенекпейдинг сопокторы база ла «тирс» этти. — Эмди оной кылынбазым...

— Жӧп. Барыгар — деп, майор колын жаңыды.

Тенекпей кӧлӧткӧлӧ соок кыптан чыгып келеле, кӱнди жакшызынды. Жазап туруп керилип алала, папирозын камысты. Текпишке такталана отуруп алды. Чындап та, кандый жакшы, кандый макалу. Жок, жок, макалудан артык болбой. Чыккан-ӧскӧн Корболу жаар барар. Тегин кижиге эмес, «милийса» кижиге. Эмди «Тенекпей-Телтекпей» дежи, шооткылап кӧргӧле. Айлыга кирип барзам, болчок жӱрегин «борт» эдер, богоно сӧӧгин «сырт» эдер. Эң жакшы курсагыңды алдыма сал. Тажуурыңды ур, тепшинди жылдыр... А келиндер, кыстар... Эмеш ле онду деген эр — Телтекпей. Кӧргӧн жаңыс сыгын...

Шак ол Чындай... Кыдырдын уйи — Чындай... Эмди кедендеп кӧрзин, эмди керексибезин... Ол тушта жыдындабай, Тенекпейге барып алган болзо, же ле деген ӧгӧӧндӧ жӱрер эди. Ажанатан курсакту, алатан акчалу. Таппас жерден таап келер, келишпести келиштирип ийер... А Кыдыр... Кыдыр — качкын. Ӧлӧм сурап келген кижиге ине ол. Кайда качар, канай качар — бажы туйук. Тенекпейге учурабаза, ӧскӧлӧринен тӱней ле кыйбас. «Жап» бергилеп койгылаар. Оңдо сӧс тӧ жок. Качкыннын уйинде — база сӧс жок. Канайтсан ла — табын. Комыдаар, айдар жери жок. Балдары — база... Базынбай а. «Исмейник родийна» болгон кийинде... А Кыдыр?.. Ол эмди нени эдер?.. Ол эмди кем де эмес. Оны билбес кижиге жок. Арылык--берилик санаалу таңма жокпо. А бойы Тенекпейдин чыгчалкайына да чыдабас.

Ором ээн жатты. Улус ончозы иште. Кушкаштар да этпейт. Чайныйдын жанында да кижиге кӧрӧнбейт. Кайнадар курсак жок болордо, бу жууктарда бӧктӧгилеп койгылаган. Райком ло исполкомдо бӱгӧн жуун база жок ошкош. Же Тенекпей улусты кайтсын — ол алдынан атту. Адын минеле, Корболуга эниргери жедип барар. Ол жаар тын база мендебес. Карануй кирзин.

Тенекпейдин жӱрӱми эмди тургуза кем жок. Курсак тойу, кийим бӱдӧн. Келиндер де бар. Санааркаар неме жок. Кижиге артык не керек.

Тӱниле качкын кетейтем дейле, тӱжине уйуктап та жатсан табын. Эмезе тайга-таш керип, жортуп жӱр, башаай аңдап та ий. Мылтык — бешадар, патрон — толтыра. Же жаңыс кезик кӱндерде, калганчы сӧзинди айдып ийерге турарын. «Качкынды тургуза тут!» — дешкилеп келгилеер. Оны канай тудатан, кайдагызын канай билетен? Ол качкын та кажы тушта сени тозуп алган. Та кайдан адар, та качан адар... Же бу ончозы фронттон жеңил эмей база. Жууга барза — быжу ӧлӧм ондо. А мында десе канайкунай кыйа берер болор бо?.. Жууга ийбей турган шылтактар: Тенекпей тил де билбес, бичик те билбес. Мынын

үстине чала агасу кижн. Улус мынай айдыжып турган да, Тенекпей база үстине кожуп ийбей. Кем чын тенек — кийнинде билдиргей. Жангыс ла жаандардын сөзинен кый-бас керек. Атка минзе — аяактаар, айылга кирзе — колтыктаар. Айбылаганын — бүдүрер, амадаганын — жеткил-деер.

Ада-энезинин берген ады Баай болгон. Жаандап келерде, «Тенек Баай» деп чоло кожула берген. Эмди Баай оны чын ат эдип алган. Адым Тенекпей деер. Жууга ла ийгиле-безин — Тенекпей де болуп жүрбей кижн.

Тенекпей бу ла жууктарда карануйды кийдиреле, өлөн чаап турган бригаданын жапажына жеде конуп келген. Аай-бажы жок кыйгырып, ама-томо сыгырып ийген.

— Качкын! Качкын! Банжыт! — дежип, келиндер, кыстар жүрек жок туш-башка жүгүришкнлеген.

— Ай, ай, ан жобош, ан жобош... — деп, арга жокто кн-миректенип, одуда сок жангыс казанчы карган эмеген ар-кан.

— Көчө! Түрген көчө! — деп, Тенекпей күзүрт эткен.

Эмеген чуучак тударын ундып, аяакту колын көчө жаар сугуп ийип калган. Же карын көчө тын изү эмес болгон. Эмегеннин колы жаан күйбеген. Онон-мынан суулан-тып жүреле, токтоп калган.

«Чын качкын келзе, база онойдо шакпырагылаар бедигер! Казанчы эмеген дезе керек дезе көчөзин карамдабай турган! Мынын учун оны прибликайтаар керек!» — деп, эртегизинде бастыра бригада, келиндер ле кыстар, школдын үренчиктери Тенекпейден жаан арбыш жиген. А Тенекпейден кижн коркыбас эмес. Жолдын кырында жерге кирип калган жаан кара таш жадар. Улус оны туураладып болбой, бойлоры эбирип өткүлеер. Тенекпей чек ле ол таш ошкош. Онон жүзинин жааны база коркыш: бой-бойлорына чек коштой эки тосток көстөр, олардын ортозында конжоор до жок. А бот сүрекей жаан үйттерлү «машмак» тумчук туку тердек эриндердин үстинен чыга конгон. Ол эриндер «ачлан» этсе, ол жаар курааннын бажы бүдүнге «ап» жүре бергедий. Ондый жаан, куй кире оостон кандый тын, кандый баркырууш үн чыкпас. Анчылар Тенекпейди жангыс ла агыртууга жүргүзетен: онын үнинен кийик аннан болкый, өлүп калган кижн де туруп чыгар.

Кийнинде эжик ачылды. Карган майор чыгып келди. Байла, жанып, ажанар деген ошкош. Тенекпей, айу кире жаан да болзо, өркөдөн жеңил содос туруп чыкты. Майор оромло ырап, көрүнбей калганча, Тенекпей сирейе тонуп калган турды.

Онынчы бажалык

Таң жарып келетти. Бу жердин түндери сообос. Садактын жеринде эмди жай да болзо, жагыс кат гимнастеркалу кижин таң алдында калтырай берер.

Садактын эки жанында күректер чатылдап, ломдор түпүлдейт. Иштин сыранай ла кызу тужы. Батальон жер жаар казынып, кирип жат. Кижин кезикте жердин үстинде жүргөн момонго учураар. Ол жеткерди сессе ле, жер жаар сүрекей мендештү казына берер. Мында да ондый — казынбазан, өлгөнүн ол.

Садак десе окопказын түргөн казып ийди. Шыркалаткан сол жарыны жайым кыймыктанарга бербей, кезиктерде кадалыжа да берип турган болзо, ол ончолорынан озо «Казынып» алды. Бу ненин учун десе ого сүрекей жымжак жер учураган. Керек десе мында качан да база окоп болуп айабас.

Садак бир кезекке тыштанып алар дейле, бу таңла кожо көрүнүп келген жерди аяктап, жүреги көдүрилип чыкты. Бир бодозо, бу кийини жанында жуука ол ло бирги жуука ошкош. Кер-Бее туку баштарын кырпый адып койгон үч кайыңнын жанында текпиленип жаткан ошкош эди. Онон эмеш үсти жаар Ибрагимнин жыгылган жери болор керек. Же онон база бир сананган, бу Орус-алтайдын жери бир түнгөй. Бу ла мындый чала кыскылтырым тӱндӱлгӱктӱр, бу ла мындый жуукалар, бу карагай эмесе кайың арка-жыштар, ортозында кыралар, ыраагында тыйрыйган тымык суу, жарадында карара күйүп калган деремне. Онон ойто ло тӱнг, ойто ло жуука, ойто ло карагай эмесе кайың жыш-арка, ойто ло суу, күйүп калган база бир кичинек журт. Эмди де туку ыраакта журт карарат. Эскадроннын табаруга барган Ивановка деген деремнези ол болор бо?

— Бу бистин ол бирги жуукабыс эмес пе? — деп, Садак коштойында база ла казынып турган Зотовтон сурады.

— Та ол, та өскө — деп, Зотов күрекле күлүрейт, уур тыназактайт. — Та ол, та өскө. Жазап көрбөгӱм. Россияда мунг овраг...

— Мен көрзӱм, ол ло жуука ошкош...

— Черт с ним. Ол овраг болзо, уулдар амыр уйуктазын...

— деп, Зотов ижин токтотпойт. Зотов — пулеметчик, олор эки кижин, олорго жаан окоп керек.

Зотов эмес болзо, Садак госпитальдын кийининде ойто ло ол эскадронына келдим деп ондобос эди. Зотов алдында ветеринар болгон, эмди — пулеметчик, а эскадрон десе стрелковый — адучу батальон болуп калтыр. Госпитальдан бойынын эскадронына ойто једип келгени — ол сүрекей ас учурал дешкендер. Же эмди мында командирлерден бери чек өскө улус. Садак алдында да улусты јакшы

билбес болгон, олардын жүстери бир түңгей бодолотон. Ол ло эскадрон деп база бир керелеген неме — письмо. Айылдан келген письмо-самара. Ол письмоны Зотов алып жүрген эмтир. Тегин де жылыып калган письмо болгон ине. Зотов дезе, байла, Садакка туштаар болорым деп иженген. Эмезе алтай тилди билетен, Урсул-ичининг кижизине ол письмо та ненин де учун керек болгон.

Садак бу жерди база такып жазап аыктап ийейин дейле, же токтоп калды. Көп соксондобос. Туку карагайларда немец снайпер де отурган болуп айабас. Ол вещьмешок ло дискалар салып койорго көңдөй каза берди. Бойы жаан мендебейт: кайдан билер, айса болзо командирден «ичкери» деген жакару болор, бу окоп керек жок болуп калар.

Зотов айдар болзо, ол тушта эскадроннон жети ле кижитиру чыгып, ойто бистинг черүге кожулган. Немецтер эскадроннын табаратанын та канайып та билеле, ол Ивановка деп журтта тозуп алган болтыр. Бүткүл полкло курчап алала, оодо согуп салган. Ол жети кижити база та канайып та учурал болуп, тиру арткан. Шыркалу, жаткан Садакты Зотов тапкан. Та кандый да аалга жерде сок жагыс тура турган хутор-турлуга оны жетиргилеп койгондор.

Ол турачактын улузын Садак жакшы билер. Карган эмеген ле жийт келин. Карган эмеген оны канча-жүзүн өлөн-тазылдарла эмдеген, картошкочыла, сүдиле азыраган. Келин көп келбейтен. Чагкыр көстөрлү, күдели чачту келин болгон. А карган эмеген чек ле Садактын энези ошкош. Олор Садакты уйдын кажаганына сугуп алгандар. Бир содон бугул артып калган болгон, Садак ол бугулдын ортозында көңдөйдө жаткан. Ондо соок болбогон. Кудайга баш, немецтер ол хуторго та канайып та келбегендер. Келгилеген болзо, тапкылап албай база.

Садак бир билинип, бир билинбей, жүүлип жадар. Жаан удабай бистинг черү келген. Карган эмеген ле келиннин сүрекей сүүнгилеп калган жүстери Садактын санаазына кирет. Садак онон база бир билинип келзе, госпитальда жаткан. Госпитальда ол тогус ай болгон. Шырка жазылган да болзо, контузия узак өтпөгөн. Садак эмди де кезиктерде бажы-көзи шыгырап, айланып, тили туктурылып тура берер.

— Ээ, а бу кыра быжыл база ла куру — деп, Зотов жаан жүзиндеги терин жеңиле арчыйт. — Арыш салатан кыра ине бу. Бис оны түрген жайымдап ийзеес, картошко салып койзо, эмди де орой эмес.

— Эйе — деп, Садак жөпсинет. Терин соодып аларга, бир эмеш отурат.

— Россияда мун овраг — деп, Зотов ойто унчугат. Туку байагы санаазын эмдиге ундыбаган. — Ол овраг болзо, жакшы амырагар, ребятки, жакшы.

«Ол жуука болзо, жакшы амырагар, уулдар» — деп, Са-

дак ичинде сананат. — А Кер-Бее десе жана берген... Жана берген... Jedип барган...»

Садактын кулагына онын болчок турачагынын сенегинин эжиги «кыу-у» деген таныш чыкырты угулып келди. Эжик «кыу-у» деген кийинде, Садак эште кем де бар. Садак jedип барза, ондо кем де отурар... Ол чыкыртту эжик учун Садак эшке школдын тагкычы жаан уулдары жуулыжатан. Турачак жаар үредүчи табыш жок кирип болбос, а эжик кыжырт этсе, тагкынын учын өчүрө тудала, карманданып ийерге ой jedер...

Эмди ле жанып барган кижиле... Килемчини көрөр, уулчакты кучактаар, энезине жолыгар... Jer-алтайына базар... Кейин тынар, суузын ичер...

Бот, Садак Ыраак Күнчыгышка эки жыл черүге турала, жанып келген. Сенектин эжигин таныш кыжырадып, турачагына кирип барган. Энези жагыскан чай собырып отурган. Садак көкси бөктөлип: «Жанып келдим, эне», — дейле, чамаданын туура тургузып койгон. «Отур, чай ич, балам», — деп, энези Садак бу ла жаны уй өлөңдөп чыгала келгендей, токыналу унчуккан. Чуучагын жазап туруп арчыйла, чайдан уруп берген. Олор экү эки жылдын бажында онойдо тушташкандар. Чындап та, көп нени айдар: ончо сөстөр көгүсте. А көп сөс — ол чөп сөс. Ас сөс — алтын сөс.

А Килемчи.. Ол айлында жок болгон. Кырада сноп бу улап жүрген. Кем де айдып ийген болбой, күндүдө жанып келген. Кол берерден, керек десе «жакшы ба» сурабаган. Бу ненин учун десе айылда толтыра улус — эп жок. Же сүрекей сүүнип турганы, оны кинчектеле сакыганы, эмдиги жаан ырызы — ончозы жүзинен жап-жарт болгон. Ол жүзи кызара жалбырап, казан-айагын башкарып, улусты күндүлөп, Садак жаар күлүмжилү көр салып, билинер-билинес жүгүрүп турган. Жагыс ла уулчагы Бабыш, жаандап, эс-билинип калган кижиле, адазын өскөлөп, ого жууктабаган да... Онон жыл жетпей жүрүп, жуу баштала берген... Мал кабырып, акыр, жагынаг тура тудуп алза кайдар деп жүргенче, жуу баштала берген.

«Кыу-у» деп узада сыгырганча, олордын үстеле сүрекей бийикте ээчий-деечий снарядтар учты. Узак болгон кийинде «күрс» эдип жарылганы жүк ле угулды. А бу жуугында немецтер бүгүн та канайткан? Олордо табыш жок. Бодоп то болзо, пулеметтон до аткылап ийип тургулайтан. Эмди та канайдарга турган — сан ла башка тымык. Казан кайнаар алдында тымый беретен — ондый тымык болор бо?

Садак жазап аяктыктар болзо, бистинг де черү кезем көптөп калтыр. Туку карагай арканын эдегинде пушкалар тургускылайла, жажыл сеткала жапкылап койгылаптыр. Олорго коштой кайындарды чек ле жыга бастырганча, танктар киргилеп алтыр. Олор жажыл бүр жабынчылу тур

дылар. Байла, јаан табаруга белетенип турган улус болбойс бис.

Жуу та качан токтоор?.. Немецти канча ла оодо согуп турарыс. Оштү уйдажып, күчи астап ла бараат дежерис. Же онын уйдап, астап ла турганы билдирбейт. Ол ло бойы күчтү, казыр ла удурлашчан.

Жанылбас ла салым болбой... Алтай — көрүлбес ле алтай болбой. Камык улус кырылып жадарда, жаңыс Садак канай тиру артатан? Оndo башка кандый салым келетен? Кижининг эрженези дейтен өлө темдек те жок, аңылу башка менг де жок. Алдында онын мүүс те жок, кийнинде онын куйрук жок.

Ээ, жайла, кижиге Кер-Бее болгон болзо... Эмди ле жана берер эди...

...Эжен кааннынгу уулы Эр-Чадак олжолоп алган улузын айдаганча, Байлу туунынгу бажында конуп жатты. Эртең туруп келеле, семис эттең сасагынан ажыра тыгып ала, кенете санг башка санаа эске алынды.

— И-ий, камчы сынду Алтайга жылгажактап та болзо жедетен болзом — деп, онын карган таайы Чагандай калжан бажын тырманып отуратан. — Айга-күнге жалтыраган Алтай жердинг кырында барбак мөшти жабынган Байлу деген туу бар... Бу менин айтканымды качаннынгу качанга ундыбай жүр, жееним. Ол тууда үч айры башту Ожылан журтап жаткан деп, менин таадам айдатан. О, кайракан, менде ол Байлу тууга жедер салым болбоды. Айса болзо, ондый жаан ырыс сего түжер, жееним.. Ол жыланды өлтүреле, үзин ичкен кижиге азырап жүрген малынын айткан сөзин ондоп отурар. Адып жийтен ан-кийиктинг айдынышкан тилин билип турар. Ол тушта басып жүрген туйгакту — сенийи болор, ичеген каскан тырмакту сенийи болор. Туунынгу анынгу тууга адарын, суунынгу анынгу сууга адарын. Өзүп жаткан өлөнгинг — тилдү, өрө турган булудын — тилдү. Улу жаан тайгалар — тилдү, унчугышпас балыктар тилдү. Керек десе бу жерге көмүлип калган, кыймыгы жок кара таш — тилдү — деп, Чагандай таай жаргак тоны калырап, колы-буды сиркиреп отурар. — Жер үстинде жетек ук албаты — жетек тилин билип жүреринг, телекейде жүс санаа — айладып, собырып отурарын. Жылып жүрген жылан сенен жагынып болбос, учуп бараткан куш качып болбос. Жер-Жыгынстынгу, Суу-Тенгистингу Кааны, Бийи болорын. Чынгыс кааннанг бийик барарын. Тенгериге чыгып, Жайаачынынгу бойыла куучындажып отурарын — дейле, Чагандай таайы тыныжы жетпей, шыйкынактап, куучынданып болбой баратан. «Тпүк, өл албай жүрүп, мынынгу сананган санаазын... Бойында эртең жиир курсак та жок» — деп, жип-жиит Эр-Чадак таайынынгу сөстөрин кулактынгу кырына да салбайтан...

— Ха, ха, ха, Эженнинг уулы Эр-Чадак Байлу туунын бажында отурган эмес пе! — деп, Эр-Чадак карсылдада каткырып ийди, эки колын чабынып ийди.

Бу ла тушта канча каруулчык узун жыдазын удуратканча, Эр-Чадактын алдына тура түшти. Баштарын уккур бөкөйтүп алды.

— Уч Башту Ок-Жыланды тургуза меге табыгар! Колыма туттурыскара, көзиме көргүскер! Оны тапкан кижжи эр-жына колтыкчым болор. Жуунын ортозында бөөрөк болор. Тамзыктаганын жип жүрер, талдаганын алып турар.

Канча түмөн черү, олжолоткон кара албаты Алтайдын үстин кодорып, коскоро берди. Кажы ла жаткан ташты андандырып, алдын көрди, кажы ла жыгынды селескелеп көрди. Кажы ла ичегенди ырып, казып, түбине жетти. Кыйгыбыла үркидип келди, кылышпыла сайып турды.

Уч Башту Ок-Жылан табылды, тудулды. Оны кербил сөөктү Кербегеш тутты. Он жети жажы толордо олжого учурап, кыйын-шырага туштаган көөркий болды.

— Эрген тагда күн чыккажын, бу уч Башту Ок-Жыланды тиштеп көйөрүн — деп, Эр-Чадак Кербегешти кату жакарып турды. — Баштапкы баштан тамган үсти отурган бисти азыраган От-Энеге жагдаарын. Экинчи баштан тамганын, Айга, Күнге, Тенериге, Орчылангнын Төрт Талазына үрүстеерин. Учунчи баштан тамган үсти... ол үсти бу алтын аякка урала, адын адабайтан, алдын кечпейтен кааныга — меге, экелип берерин. Бүдүрбес болзон, жастыраар болзон, кабыргангы кабырарым, омырткалды ойорым.

Эрген тура күн чарчаарда, Кербегеш уч Башту Ок-Жыланды узун тишке саптайла, чүрчеде ле тиштеп ийди.

Баштапкы баштан тамган кап-кара үсти От-Энеге жагдады. От-Эне сүүнген бойынча, айгыр болуп киштегенче, бут кырына туруп чыкты.

Экинчи баштан тамган боп-боро үсле Айды, Күнди, Тенерини, Орчылангнын Төрт Талазын үрүстеди. Ай, Күн каткырып ийди, Тенери килеяе айаза берди, Орчылангнын Төрт Талазы жаркындалып чыкты.

Учунчи баштан тамган үсти, көс жажынан ару үсти... үлдүлү каруулчык ары көрөрдө, не болзо болзын дейле... «ап» ичип ийди.

Калбакка толтыра үсти бодоп ло тозуп алала, алтын аякка уруп ийди. Соозын деп тургузып койды.

Отурганча, кенете кулагы тал-табышка арай болзо туна бербеди:

— Жоо, жоо, жоо — дежип, отко өртөлип жаткан турундар калактажат.

— Күннинг жақшызын, жақшызын! — деп, агаштар бүрлерин жаңыт.

— Чалынды ичектер, тойо ичектер! Онон өскө изү күнге суузап, кадып каларыс! — дежип, канча жүзүн өлгөндөр чачамдыгыжат.

— Туку жыгыннын төзинде эликтин сеги жадыры-ы! — деп, бийиктен кускун куркулдайт. — Келигер, келигер! Жииктер, жииктер!

Кертеш тонунун эдегинен түк жула тартала, кулагын бөктөп алды. Алтын аякта үсти тудунганча, ак байканга келди. Эжиктеги эки каруулчык жыдаларын туура тудуп, Кертешти божодып ийди.

— Ка, экел! — деп, Эр-Чадак, уйкудан жаңы турган кижини, колын ичкери сунды.

Кертеш эмектегенче Эр-Чадакка келип, алтын аякты колына туттургысты.

Эр-Чадак аяктагы үсти амтандабай да, «ап» этирип ийди. Калын эриндери чапылдап, отурды ла отурды. Тындаланды ла тындаланды.

— Хо, не де жок! — деп, эки колын жайа тудат, бажын жайкайт, кулактарын чукчыйт. — Жок, Жок!

Отурат ла отурат. Ойто ло кулактарын чукчыйт, бажын жайкайт.

— Айтканымча эткен бедин! — Тенери кептү кизирт эдет.

— Айтканыгарча этпей а, о, Улу Бий, — деп, Кертеш туктурула-туктурула айдынат. Эки колын төжине жаба тудат. Суудагы талдый тыркырайт.

— Тпүк, аймап калган карган согум төгүндөгөн болбой. Тирү жүрген болзо, мен онын быжымалын берер эдим. Тпүк, кижиге тегин жерге курт-конгыстын үзин ичирген! Тпүк, айла бу мен бойым кайткам — кажы ла аймап калган тенектин сөзине бүдер!.. А сен, кул, тайыл мынан! Бүгүн жакшы түш көргөм, жакшы күүним туткан. Онон өскө эмдик тайдын куйругына буулатырып ийер эдим. Мен учун кудайыңа мүргип жүр! Карган үйиме канза камызар, туулак жайар кул болорын.

Кертеш эмектегенче, тескерлеп, чыга конгонун билбей калды. Чакынын жаныла өдүп жадала, кулактарындагы түкти алып ийди. Ээртеп койгон эки ат оқырана куучындашкылап тургулады:

— Јерим санап, өзөк-буурым бош карарды — деп, чичкечек сөөктү Коо-Тай үшкүрди. — Ээ, мени жазап минетен кижини болзо, эмди ле чыккан-бүткен алтайым жаар чаба берер эдим.

— Јок, сен болбос болбойың — деп, коштой турган балбак Кер-Бее онын эрмегин үзе сокты. — Сенин эт-балтырын, эн-учугун жегире тынгыгалак. Туйгактарың каткалак. Мен сенин угынды жакшы билерим. Сен бистерге јеен укту Кара-Айгырдан бүткен. Мантазам, мен ок кайтпагайым.... Адаң ээји, таай-эјен ок кайтпаза...

— Јангыскандыра да болзо, ченеп көрөдүм — деп, Коо-Тай канкаас этти. — Күркүректин суузынан бир де уурт болзо, ичип аларым.

— Токто ло, көөркий, токто. Мени мингилейле, сени жаба жеткилеп алгылаар ине. Бажыңды канкайта тартала, канча күнге торолодып койор.

— А слер жетпеечинг болзоор, таай эје.

— Жамажайыңды жара тартып, эрене сөөгинди үзе согуп келзе, кайда барарың. Учуп ийгенинги билбей каларың. Кудай онойдо жайап койгон до.

Бу куучынды уккан жерде, Кертөгөш узак сананбады да. Кер-Бееге минген жерде тазырт этти. Коо-Тай кийнинен болды...

Кертөгөш Кер-Беенин оозун Айдын-Күннинг чыгыжында Алтайга жаар уулап ийди.

Эр-Чадактын каруулчыктары ама-томо сыгырыжып ийдилер, аттарынын мойнына жада түжүп, Кер-Беенин кийнинен болдылар... Эки күннен алкы бойлоры арыган, ат-аргымактары аксаган, жеткилеп келдилер. «Жетпей калдыс» — дештилер.

Онон бери Алтайда кергил сөөктү калын журт улус таркаган дежер... Кер-Беенин дезе мал база таркаган болбой. Кижинен кижини бүүдөр, малдан мал бүүдөр...

Бу кеп сөсти Садак карган таайы Токтон өгөөннөн көп катап уккан. Туку бала тужынан бери билетен. «Мени олжого апаргылап жатса, Кертөгөш ле чилеп, Кер-Беени минеле, качып ийерим» — дейтен.

«Алтайымнын ийген судазы-кереези Кер-Бее болгон бо? — деп, Садак кулагы шын эдип, узакка отура калды. Снарядтардын жарылыгы жууктап та келген болзо, ол сеппей отурды. — Кер-Бееге мин деген, жан деген... Онон өскө сени корулап болбозым деген... А мен дезе... Кем билер салымды... А Кер-Бее кандый ачу киштеген эди... Көөркий эржине... Малдан керсү, малдан жараш тынду бар эмеш пе...

Садактын санаазында ойто ло Тагайдын тайгазы... Олор кабырып турган малын — беш жүске шыку малды — жүк арайдаң жууп, чедендеп алгандар. Ол чеден тайгада сок жангыс чеден болгон. Кайага, сууга тептире жүк арайдаң туткан чеден. Чедендеген шылтак: коштой жаткан колхозтордын малында та кандый да жүгуш оору табылган. Мынын учун бастыра малды үколдоор дешкилеген.

Токтон таай чанмадап, жиит уулдар эмдикти төңөшкө жаба тартып, ветеринар үколдоп тургандар. Ал-түмөн кийик мал чеденнин ичинде иримделе айланып, ачу киштежил, жерди тондолто тизиреп, кара кандый кайнап турган. Коркыган, үркиген, ай-уй деген сөс оңдоор санаа жок. Бу чеденнин ичинде сугуп койгон сүрекей жаан ийде-күч иле билдирип, сезилип турган. Курчу болгон чеден канайкунай бузулза... Туш башка жарылып, көчкөлөнө берер.

Садакка дезе јенил иш келишкен. Ол колына будак тудунып алала, өткүүлге једе келип турган малды божотпой, үркидип турган. Эжикти чек бөктөп койойын дезе, ветеринар башкы уколдогонун чыгарып туругар деген. Кийик мал колында будакту Садакка керек дезе жууктабай да турган. Ыраагына ла «шыйт» этирип койзо болор. Је онон... Кенете ле кандый да бир мал Садактын чек үсти орто келген. «Ай-ай! Кыш!» — деп, Садак багырган бойынча, талайган ла эди... Тизези орто будактын учы сайып, Садак жыгылганын билбей калган. Байагы мал дезе курулып кала ла јаткан Садакты ажыра калып ийген.

Бот, мынын кийинде не болгон болор деп! Бастыра мал — беш јүске шыку мал — Садакты ажыра калый берген. Өлүмниң келгени бу деп бодогон, је керек дезе туйгактын кыры да тийбеген. Јангыс ла сүрекей коркыган болбой, бу учурал түжинен узак айрылбайтан.

Эмди јууда да ондый. Атака тушта шыркаладып, канча кире јуучыл жыгылбай турган болор деп. Је малга тепсеткен кижі эмдиге јок.

— Ээ, быјыл аш та кандый бүтпегей — деп, Зотов ойто унчукты. Мокоркозынын јыды ойто ло тумчукка туйсокты. Окобын, байла, үзе јазап алган болбайсын. — Аш ла бүдетен болзо. Кижинин балдары ол тушта алдырышпас ине. Адазы јокко балдар...

— Аш ла бүдетен болзо... — деп, Садак база јөмөди. Чындап та, аш бүтпеген кийинде, Зотовтын беш балазы не болор...

Садак алдындагы куру кыранын ыраактагы кырын ајыктап отурды. Ээ, бу кыра ол Јаан-Кобыдагы кырага кандый түңгей! Мындый ла чала тегериксү, чала тоңдөлгөк, ортозында база ла мындый сүрүлбеген таштарлу. Јангыс ла кыранын ол јанында мындагы ошкош кайындар эмес, а чаал четтер. Садактын кулагына аш чапкан машиназынын табыжы таркырап угулып келет. Көстөринин алдында бийик койу арба чалгынын үстине уур жыгылат ла жыгылат. Арбанын, баргаанын кургак јыды, үкүстеген аттардын ачу тери јытанып келет. Мындый узун, мындый койу арба чалгыга карын јакшы... Айланып келгежин... Килемчи. Ол сноп буулап јүрер. Кыймыгы јенил ле эптү. Садак јаар кылчас та этпес. Јүзи кату... Ол бүгүн та келер, та јок... «Кел, Килемчи, кел...» Мен сеге акту күүнимди айдарым... Мен канчазын кинчектелип јүрерим. Өзөк-буурым бастыра күйүп барат... «Кел, Килемчи, кел...» Је Килемчи келбезе де күүни. А не — Садактан артык, онон озочыл, бөкө, јараш уулдар бар... «Кел, Килемчи, кел...» Учында кыранын ортозында эки айланар аңка аркан. Оны чаап барадарда, бөднөлөрдин көбин! Бүткүл кыранын бөднөлөри арга јокто бого јуулыжып, јажынгы-

лап калгылаган. Бу ла јортсон, бир бөднө чалгыга кестиртип, «тилирт» эдер, бу ла көрзөн, «талырт» эдер. Садактын седогы, Ырыс деп уулчак, адынан түже калыган јерде, бөднөни тудуп алар. «Айла эгирде сүрекеј јакшы ажаныш болотон эмтир» — деп, Садак та сүүнип сананган. Бөднөнин эди сүрекеј јакшы. Онон чек ле јара семирип калган тужы ине. Је бу тушта ологго Килемчи жүгүрип келген. Ачынып калган көстөриле Садак јаар кылас эделе, аттардан озолойло, «Кыш, кыш, кыш!» — деп, арчуулду колдорыла талбып-талбып, бөднөлөрдү учура берген... Килемчинин келбези јарт болгон. Келерден болкый, Садакла јарым јыл кире куучындашпаган да. Мынан улам Садак канай кыйналбаган деер. Көксиндеги сысты сенгидерге, аалга јерге барала, араайын кожондоп-кожондоп алатан:

Күннин чыгар алдында
Күн чыгарын сақыдым.
Күүним јсткен көөркийди
Күнүң-күнге сақыдым.
Ай чыгардын алдында
Ай чыгарын сақыдым.
Амадаган көөркийди
Айдан-айга сақыдым.

Канча ла кожондоор болзо, ол көгүстеги сыс сенерден, там тыгып, көстөринин јажы мелтирежиپ келер: «Кел, Килемчи, кел... Кел, Килемчи, кел... Кел, Килемчи, кел...»

Килемчи база кату ла келин болгон. Кожо жүрүм жүреге кату кижі јакшы эмей база. Анчада эмди — бу кызалангнын өйинде. Арылык-берилик јажу санаала жүрүп болбозыг...

Бир катап Садак Килемчиле кожо одын кескилеп турган. Килемчинин та неге де кыртыштанып, ачурканып калган тужы болгон. Кирее јакшы барбай, кыйбындап турарда, Садак сабарын коштой тудуп, оны түзеде тудуп турган. Килемчи: «Мынызын курчыдып та болбос!» — дейле, киреени кенете тартып ийген. Кирее ордынан чыга коноло. Садактын эргегин јара кескен. Кан јангыс ла јалбырай берген. Килемчинин ол тушта коркыганын көргөн болзогор... Онон ло бери агаш кезип јаткан улустын јаныла көндүрө өдүп болбос. «Калак, колыгарды...» — дейле, өдүп јадар... Ол сорбы эмди ле бу — Садактын эргегинде жүрү. Килемчинин сорбызы... Ундылбас сорбы... Кару сорбы...

Садак жүрексип, окоптын түби јаар отура түшти. Төш карманында үч толыкту самара-письмозын кодорды. Бу чаазын ого неден де баалу. Ондо бичилген кажы ла сөсти ол көрбөзө дө билер. Ол сөстөрдү бичип стура, Килемчи канайда, нени сананганы ого база јарт. Мында ла Бабыш уулчагынын тарбайышкан беш сабарлары. Алаканла кожон:

Чабдар адын буулаарга
Чакы эдип кондырдым.
Чактаг көөркий жанар деп,
Чадырымда сакыйдым.
Көк боронды буулаарга
Көнү чакы кондырдым.
Көөркий Садак жанар деп,
Көзимде жашту сакыйдым...

Он биринчи бажалык

Чындай айлына карануй түнде жетти. Жүктенип келген будактарын «күч» этире жардынан мергедеп, жеңил тынды. Күнүн ле айлына жетпес болорым деп бодоор, же једип келди. Кере түжине иштеген кижиге, төрт тө беристе јерден одын жүктенерге күч ле эмей база. Көрмөстинг одыны! Је карын, эмди јай. Одын ас керек. Канайдар, жаңыс Чындай ондый эмес. Бастыра улустар ондый. Јаңыска керек де-зе будакты жүктенип те болбозыгар. Кем де озо туруп, кол берип, тургуза тартар керек. А бут бажына турган кийинде, кижиге базып ла баратпай.

Айылдын ичиге карануй, от туку качан өчүп калган. Уч бала, көөркийлер, койдоныжала, уйуктагылап калтыр. Јааны, јети јашту кызычак, ийнилерин бор-карла азырайла, койдонып алтыр. Бозузын сугуп койтыр. Уйы јобош, эмчеги јымжак болгон болзо, саап та койор эди. Је кайдан саазын. Бозу кыш чыккан, јаандап калган. Кызычак оны энезиненг айрып тартып болбос.

Чайчы эмеген «јана» берген. Кенете ле «јана» берген. Өлүм деп күрүмниг келгенин, арга ла јок билбей, таныбай калды ошкош. Онон өскө бу мындый өйдө јаш балдарла кожо келдин, Чындайды, качан да таштабас эди. Эмеген жүрген болзо, кандый јакшы болбос эди: айыл отту, чай изү, уй саалып калган, балдар тойу-ток отураар эди.

Чындай күлди булгап, јаан чок таап алаала, турундарды камыза үре берди. Канайдар — жүрер ле, јадар ла. Јаңыс ла Кыдыр јанып келетен болзо... «Бир де түн болзо, койдоныжып конотон болзо...» — дейле, Чындай бу санаазынан уйалып, жүзи кызарып, көстөрин јумды. Чындап та, Кыдыр ла јанып келетен болзо. А артканы... Балдар, өрө јашту немелер, чыдагылап ла калбай база.

Турундардын чоґын јаандада үреле, бой-бойларына коштой салала, чөйгөндөґи чайды азып койды. Эмди уй саап жүргенче, от көнґип, чай изип калар. «Бозунын, карын, јаан болґоны јакшы — деп, санаазын жеңилтти. — Күске јетире же ле деген букачак болуп калар. Эки јылдын эдинин налоґына једе берер. Эзендеги бозуны сойып јиирге кем јок. Сүттинг налоґы удабас божодо урула берер. Бот акча-налогты канай төлөринг? Чындай колхозко төлүлү. Бу ненинг учун дезе «зайым» деп неме бар, ого бичит-

се, Жөнү түргөн келер дешкилеген. Чындай көөрөгөн бойунча, тон өткүрө көп бичидип койгон болгодый. Трудкүнге акча келижер болор деп бодогон — же как куру.

«Акыр, не де болзо, чайлайла уйуктаар — деп, Чындай уй саайтан көнөгине сүркүш жапшырып турды. — Бу энирде сааган сүтти балдар эртен тура бойлоры кайнап кылап алгылаар. Эртен тура сааганын заводко апаргылап бергилеер... Жазап, шык этире уйуктап алар керек. Эртен өлөң обоолоор. Уйкузы жетпезе, кижини кере түжине айрушка чыдашпас. Чыдашпас...»

Бу санаадан Чындайдын уйкузы келди. Ол уйкуга жыга соктыртпаска албаданып, өрө туруп жатканча, эжик ачылып, кенете кижини кире конды.

— Колун көдүр!

Чындай коркыганына эки колун өрө көдүргенин билбей калды. Жалтыраган картузту... Милиционер... Не болды не?.. Жаман ла керек этпеген эмес бедим...

— Хи-хи-хи — деп, каткы угулды. Бу Тенекпей туруине. Ачынганы коркыш. Ойнобосло ойногон, базынбасты базынган.

— Сен, көрмөс, кижини не чочыдып турун? Сени ле келзин деген кижини жок мында. Эмди ле чык!

— Жок, көөркийек, мен сенин айлыга конорго келдим.

— Конушты мен сеге көргүзерим! — дейле, Чындай карбас эткен жерде, турунды ала койды. — Чык мынанг, чык!

— Бу канайда бердинг, көөркийек? Мен сени сүүне берер болор дезем. Не, мен уйан эр бе? Азыйда жектедин не, а эмди... Кижини жилик чилеп, «ап» эдип ийип калдын.

Чындай база бир бөккөйдө, колына малта учурады. Талайганын билбей калды.

— Токтогор, нөкөр Көбүкова — деп, Тенекпей түргөн ле соок кеберин тартынып, соок унчукты. — Слердин айлыгарда милиционер. Совет жан.

— Түкүрейин мен сеге! Эмди ле жыга чаап ийерим.

— Жок, түкүрип те болбозоор, чаап та болбозоор. Бичигим бу — деп, ол карманынан та кандый да чаазын кодорды.

— Тайайын мен сенин бичигинди! — деп, Чындай чындапка ла ичкери басты. — Сен мени өчөп...

— Билеригер бе, ондо не деп бичилген? Бу осполкомго келген бичик болор. Ондо Кыдыр качкан керегинде бичилген болор. Тутсын дешкен.

— Кыдыр?.. Кыдыр?.. Качкан?.. Канайып?.. — дейле, малтазын жер жаар салганын билбей калды.

— Кыдыр качкан, гыраштанка. Мен эмди слерге шылу өткүрерим.

Чындай буттары бокырылыжып, араайын отура түшти.

— Же айдыгар, гыраштанка Көбүкова, өгөөнөөр кайда?

Чындай суракты да, нени де ондобой турды. Кенете житкези орто төбөлөдип алгандый бодолды.

— Жажырбагар, Көбүкова. Ол качан келип жүрди? Мен оны түней ле тударым. Адып койорым. Исмейник ородинаны. Ийт чилеп адып койорым. Слер бойыгар меге болужар учурлу. Онон өскө слерге — түрме. Айдыгар, Кыдыр кайда? Кайда жажынып жат?

— Сен кокырлап турган болдың, Тенекпей? — деп, тили жаңы чыкты. Калганчы ижемјизи бу суракта болды.

— Мен сеге кокырды көргүзерим! — деп, Тенекпей күзүрт этти.

Чындай чакпыга түшкенин жаңы сести. Эмди не болор, канай жүрер? Ненин учун, неге болуп жүрер? Тенекпей бир тапкан кийинде, јана болор жаңы јок кижн. Чындайдын санаазына Тенекпейдин адазы Серпиш кирди. Онын адыла улус балдарын коркыдатан. Граждан јуунын кийинде короп, кунурап, коркып-уркип калган бу јердин улузын колго туткан кижн ол. Бөкөзи, јааны коркышту кижн болгон. Чакынга келип түшкен болзо, сен, айылдын ээзи кижн, ого удур айакка аракы-чегендү чыгар учурлу. Онон өскө јыга согуп та ийип айабас. Канайтса ла табы. «Ийт бөкөзиле бок блаап јиир» деген жаңга үренип калган. Комыдаар арган јок.. Кемге комыдаарын. Јаң да, кудај да — Серпиш бойы.

— Билерин бе, Тенекпей, — деп, Чындай айтканынын учурын билбей унчукты. — Кыдыр дедин бе?.. Кыдыр эртен ке... келер болгон. Туку Јаан-Кобынын боочызына тун ортозында јолыгар болгоныс. Эртен кел, Тенекпей, эртен...

— Слер төгүндеп турган болдыгар, ғыраштанка? — деп, Тенекпей кереги мындыј јенил ле түрген бүдүп јатканын кайкады. — Тайайын мен сенин Кыдырыңды! Кажы, чай ичек. Меге сен керек, Чындай, сен... Бастыра жүрүмимде санангам... Сен... сен...

— Јүр, Тенекпей, жүр. Эртен кел... эртен... — деп, Чындай колын эжик јаар жаңып-жаңып турды. Чыкпыттары јыңкылдайт, бажы айланат. Кижн санаазы энделип, јыгыла берип. Јаңыс ла Тенекпей чыксын, жүрзин. Аайланар керек, сананар керек. Кандый бир органы табар керек... Кыдыр, Кыдыр... Кайтты не? Не болды не?..

* * *

Јылдыстар жабызап, чедиргени чачыла күйгүлөп, тун ортозы өдүп жүрерде, Кер-Бее жаңы тойды. Ол алтын тазылдын тату јалбрактарын, анчада аткөзинди сүрекеј көп јиди. Јенести туура чапчып, кызыл тазылды узак кемпреди. Ээ, бу мындыј тазылдар, өлөндөр өскө кайда да јок ине. Бойынын төрөл, үренчик курсагынан күчи кожулып, санаазы јарып, Кер-Бее озогы бойына табыжып келди.

Керек десе бойын бир ле канча јиит, бу јүрүмге сүүнгөн, иженген байтал деп бододы. Јаш тужынын јаландарыла, мун айры јолдорыла эмди ле учуртып ийер күүни келди. Је Кер-Бееге эмди онойдорго јарабас: ол адазы јүрбеген јолдор өтти, энеси көрбөгөн шыралар көрди. Эмди энг төзөөндү эне, «ай-уй» дейтен эје болор керек. Караны — кара деер, акты — ак деер. Түбектин түбин билер, ачанадан арга табар. Јүрүмиле тем көргүзер.

Кер-Беенин санаазында амыр ла токыналу болды. Ол тегериде јап-јарт сомдолгон таныш тууларды ајыктап, бу ла јуугындагы тоштордон бери соккон серүүнди јакшызынып турды. Чындап та, кандый јакшы: коркыбас, уркибес, кемнен де јажынбас, курсакты кайдаг табар, кайдаг, канай конор деп санааркабас. Айлы бар да — кандый јакшы. Јеерен-Айгыр бар да — кандый јакшы. Кожо өскөн, чыдаган үүри бар да — кандый јакшы. Токтон өгөөн бар да — кандый јакшы. Канай-кунай айу-бөрү келгежин, чүрчеде ле јуулыжып ийер, тегерийте тургулап алгылаар. Кулдуш, сарбаалар ортозы јаар корулана киргилей бергилеер. Эй, өштү, јууктап көр! Теберге бут та бар, чапчыырга кол до бар! Кер-Бее сенен болкый өштүни көргөн. Оны керек десе тегериле учуп јүрген от тынышту Јеек-Јылан да өлтүрип болбогон.

Кер-Бее эмди ондый курчу-турушты не де эмес баштап, башкарып ийер. Бир де коркыбас, манзаарыбас.

Кер-Беенин тойгонын сезеле, Јеерен-Айгыр ого ыраагынан кару оқыранып, јалы јалбырай јайылып, куйругы чоргодый чычайып, једе конды. Кер-Беени бастыра јыткарып көрөлө, онын колтыктарында, чамыштарында, кулагынын төзинде өскө, туш јыттарды таап, јымжак эриндериле јалмай согуп, јоголто берди:

— Батаа, көөркий, сенин арыгыңды. Аркангың кырлагын.

— Алдырба-ас. Мен айлымда да. Удабас ла тойына берерим.

— Көөркийди ле сени...

— Мен јанып келеримде, меге јакшы-ы, Јеерен-Айгыр.

— Сен јанып келеринде, меге база јакшы-ы, Кер-Бее.

— Быјыл сен де сүрекеј јакшы тойынбаган турун ине, Јеерен-Айгыр.

— Мен өнөтийин јүрегимди јуу тутпазын деп тургам. Јеткери көп кату ой. Сен бистинг астап калганысты көрүп турун ба, Кер-Бее?

— Көрбөй аа. Көөркийлер кайда баргылап турганын мен эмди билерим. Айланбастың, Бурылбастың јерине баргылап турган эмтир. Олордон јанып ла келери јок.

— А сен десе јанып келдин ине, Кер-Бее.

— Мен, байла, башка салымду болгон болбойым.

— Же тирү ле жүргүлейтен болзо, кудай баш, кайда да жүрзе, түңей эмей.

— Та. Же мен ле өскө жерге жүрүп болбодым. Бу ла төмөртинде тонмок, суудан тату суу кайда да жок, Жеерен-Айгыр.

— Сен чын айттын, Кер-Бее.

— Бу өлөңди тутам да жип алзам — меге курсак, Жеерен-Айгыр.

— Оны база чын айттын, Кер-Бее.

— Бу өлөңди тутам да жип алзам — меге курсак, Жеерен-Айгыр.

— Меге база ондый, Кер-Бее.

— Же кандый жаттыгар, Жеерен-Айгыр? Жылдан кандый чыктыгар?

— Өлөң-одор сүрекей жакшы чыгар болды. Жаңгыс ла кыштар коркышту соок болот. Бөрүлер көптөди. Айулар көптөди. Калжуурыды. Амтажыды. Токтон өгөөн карыды. Адар ла болзо — жастыра. Сары-Айгырды жигиледи, Чоокыр-Беени жигиледи, Кер-Атты жигиледи.

— Көөркийлердин салымы кату болгон туру. Же бис ойто өзө лө бербей. Өлөң, одор ло жакшы болзын.

— Бурылбастын жери жаар жүре берген Кер-Тайдын ордына бир кулдушту болор керек, Кер-Бее.

— Сен чын айттын, Жеерен-Айгыр. Же оноң, эмеш жаскары. Чоокыр айдын учы жаар Мениң сезимимле болзо, быжылгы кыш база ла соок болор. Кар жаан түжер.

— Мениң сезимимле база ондый, Кер-Бее.

— Ондый, ондый, Жеерен-Айгыр...

Жеерен-Айгырдын мойны кандый жымжак, кандый ылу. Онын теринин жыды кандый кару. Жүреги күчтү ле тоқыналу согулат...

Кер-Бее ле Жеерен-Айгыр үргүлегенин билгилебей калды.

Адып келеткен таңда «корс» этире эликбалтырган балбарылды. Канча туйгактардын алдында будактар, комыргайлар да сынгылаар, жыгын да балбарылар, таш та тоголонор, же бу табыш туйгак чыгарган табышка түңей эмес болды. Удабай ла кижинин алтамдары жап-жарт болды. Ол кижита неден де сүрекей чеберленип келетти. Ол та не кижита не келеткен? Оноң сок жаңгыскан, ады жок, жойу. Кандый да болзо, же жакшы ла кижита эмес.

— Ээ, Жеерен-Айгыр, мен ол кижита көрбөзөм дө, сезип койдым — деп, Кер-Бее шымыранды. — Ол Кыдыр. Бого каа-жаада келип туратан Кыдыр. Ол меге Ойбаранын боочызында туштаган. Тудуп аларга сананган. Ол жакшы кижита эмес, нениң учун дезе бөрү чилеп, жажынып жүрет. Эмди де көрзөн, онын кылыгын...

— Жеткер бе? Айса эмеш болгоп көрөк пө? — деп, Жеерен-Айгыр база араай сурады.

— Жеткер, жеткер! Качалы! Качалы! — деп, Кер-Бее бажы канкас этти.

Jeерен-Айгыр ачу-ачу киштеп ийди. Ак јаланга чыга коноло, айлана чаап, јерди торгылта чанчый берди.

Канча бөлүк мал, канча айгырлар бой-бойларына јар эдип, ачу-ачу киштежип ийдилер, канча кобы-јиктерден, кол-салаалардан, таскылдардан, аркалардан, аралдардан чүрчеде ле једе кондылар, јуула түштилер: «Кандый жеткер? Кайдан жеткер? Канайтса јакшы?»

Жеткер јойу кижиден болды. Кижиге удурлажып бол-бозын. Мылтыгы бар, армакчызы бар, кыстап ийетен че-дени бар. Сүмези, мекези бар. Кижиден јангыс ла качар керек.

— Качар! Качар! — деп, Jeерен-Айгыр киштеп, ка-райлап чыкты.

— Качар! Качар! — деп, Кер-Бее оны јөмөди.

— Качар! Качар! Качар! Качар! Качар! Качар! Качар! Качар! Качар!..

Чиреп койгон армакчы «тирс!» үзүлгендий бодолды. Көчкөлөнип, саңды төмөн күзүрөп, ойлой берди. Түмен туйгак алдында Јер-Јыңыс тоңдололо, торгыла тура калды. Мунг чалын оодылды, мунг чечек үзүлди, мунг өлөн тепселди. Јерсил јадык анганды, јер кыртыжы сойылды. Јайым јаткан тепсенг бели сына бербезин деп, күрдейе ты-дынып ийди...

Он экинчи бажалык

... — Је не качкан, јееним? Кайткан? Ачынзаң — ачын, је сурап јадым, айт — деп, Токтон өгөөн тыркыру-уш үниле араай унчукты. — Не тенеридинг?

Токтон өгөөн кезем сурак сурабаска сананган. Ондый сурак берип јадала, бу јеенине јыга чаптыртып алза. Кыдыр эмди алдындагы Кыдыр эмес болбой. Је ичи болдыр-бады — сурап ийди.

— Јүрүм жүрерге келгем — деп, Кыдыр омокшырап, содос этти. — Бу мындый кызыл-марал јиитте өлөргө — мен аамай ба.

— Олүмди бедреп келгенин бу эмес пе, јееним, — дей-ле, Токтон өгөөн узак унчукпай отура калды. Бойынын сурагына бойы ла карууны бергени јарт болды.

Олор экү, таайлу-јеендү, одуда от јокко отурдылар. Оттын јанында канча кижии — караңуйда ыраактан да јарт ине.

— От калаптын јери јаар ууланган болзон, та кан-дый болбогой. Керде-марда тирү артып айабас эдинг — деп, Токтон өгөөн санаазын улалтты.

— Кайдан база. Онон тирү кем-кем јанды ба? Јок.

— Албаты-јон не деер, јееним?

— Кайдалык. Улустың сөзи меге не керек. Мен олардо эмезим. Ончолоры өлүм жаар калыгылап турарда, мен база калыйтам ба. Менин санаам база башка.

— Акыр ла, јееним, база бир сурак берейин — деп, Токтон өгөөн база ла токыналу унчукты. — Бала-баркан канай жүрер? Оны санандың ба?

Бу суракка Кыдыр каруузын узак бербеди. Отурды ла отурды.

— Кайдалык — деп, Кыдыр ойто ло содос этти. — Бир катап тойо малдың эдин жип алдым. Слерле куучындажып алдым. Солундарды уктым. Артык меге не де керек жок. Эмди өлзөм дө, кем жок. Сөөгим Алтайымда жадар.

— Өлзөм дө тебе. Өлөргө турган болзон, сен качпас эдинг.

— Же — жастырып ийтирим, же — чыдашпадым. Билбей калтырым. Эмди меге болужыгар, таай, болушсаар? Энемди божоп калды дедигер. Балдарым...

— Мен, карган киж, сеге канай болужарым. Ааркүчим де жок, алкы-жөөжөм дө жок. Бу ла кызыл кол бойым. Алып турган акчам да жок.

— Же болужаар, таай, же болушсаар? — деп, Кыдыр көндүрө комыдай берди. — Мылтык керек меге. Ат керек. Онон өскө... Бодозоор, керек десе тил жок мал жанып келди.

— Ол мал ине, јееним. А сен десе — киж...

— Мен оны ондоп жадым, таай. Мен мындагы улуска көрмөс, эдүге түңей. Бук деп неме бар дежетен. Ол неме —эмди мен.

— Онойдо сананып турган болзон, жүзин бар эмтир. Ары торт мыйынкамат, милийсеге барып, айдынзанг кайдар?

— Менде ондый санаа болгон, таай. Меге түрме болор. Эмесе штрафной батальон. Ондый черү бар. Онон тирү чыгатаны — төгүн.

— А бого канай тирү чыгарга, јееним? Бажын туйук.

— Не болзо болзын, бого ло жүредим. Балдарымды...

— Балдарымды тебе! — дейле, Токтон өгөөн жалмажын тажынып ийди. — Балдарыңды бойыңа кошпо. Кинчегинди оларго салба.

— Айса мен бери не келгем?! — деп, Кыдыр ичкери үкүс этти. — Балдарымды көрбөстө... Чындайга тушта-баста...

— Айлыга барба. Ондо сени, жарт ла, тоскылап жат. Онон сен меге де туштаба. Эң ле озо меге жеткилеер, мененг кайыгылаар. Мен жаар келбей, сен кайда баратан? Тегин де бу жууктарда...—дейле, Токтон өгөөн туктурылып, санаа алынды.

— Не бу жууктарда? Не болгон? Не токтодоор? — деп, Кыдыр ойто ло үкүн этти. — Слер мени...

— Жок, сөс лө келижерде айттым. Санаамды таппай калдым. «Слер мени» дебе. Мен сени жандарга айдар учурду. Мени бу учун жыргатпас. Же мен сени сатпазым.

— Мен де слерди сатпазым. Не-не болзо, мен слерди көрбөгөм, слерде болбогом.

— Же онызы бойында туру. А мен буруумды бойыма алгайым. Менде база бай бар. Карып, аймап калган кижилер мен деерим. Угы-төзис үзүлбезин деп санайдым. Жеендер менде көп жок. Олор та жанар, та...

— Көргөйс — деп, Кыдыр чыданыкпай, тыртас этти. — Кемис чын эткен. Арасейдин түбине чиригилеп ле калгай.

— Жаан сөс айтпас. Оны өй көргүскей.

Жылу тымык түн турды. Жердин үсти бастыра жылдыс-курт.

— А сеге болужатан эмитирим — деп, Токтон өгөөн санаазынын бажына жаңы чыкты ошкош. — Болушпаганчам болбос эмитир. Мылтыгымды сеге беретен турум. Бойым дезе... Мен мылтык жок база жүрүп болбос инем. Сенин мылтыгыңды Чындайдан сурап алгайым. Тегин турган мылтыкты ол кайдар.

— Чындайдан канай сураарыгар? Чындай серене берер эмес пе? Уурдап алзаар кайдар?

— Жок. Бу жүрүмимде ийненин сыныгын да уурдабагам. А Чындай... Ол тегин де билер болбой. Санаалу кижилер бо-доштырып ийер ине.

— А слер ол Чындайды меге туштазын деп айтсаар, таай? Жаан-Кобынын боочызы жаар келетен болзо.

— Жок. Мен сеге ондый болуш эдип болбозым. Не-не болзо, каруузына турар күүним жок. Мен сеге туштаба деп айттым ине. Оны бойыңа коштобо.

Кыдыр бого нени де айтпады. Унчукпады.

— А мен сени бир сүрекей жакшы жерге апарып сала-рым. Оңдо сени ийт те таппас — деп, ойто ло Токтон өгө-өн унчукты. — Мен сеге эликке салган тустарымды көр-гүзип берерим. Албаданып жадып көр. Эмди кызалан өйдө албатынын жүреги кату. Качан бирде жайым боло берзе, сеге келип те айабас ине.

— Слер чын айттыгар, таай.

Экү ойто ло узак унчугышпай бардылар.

— А ат? — деп, кенете Кыдыр унчукты.

— Кандый ат?

— Меге ат керек ине. Кер-Бее жанып келди. Ол чотто жок ине. Меге берип ийеер?

— Сен нени айдадың?

— Айса өскө ат беригер. Ордына Кер-Бее туруп калар ине.

Токтон өгөөн унчукпады. Тыркыража берген колдорун жеңи жаар кийдире тартып алды.

Он үчинчи бажалык

Бабыш эжинип барарга, суунын жылырын сакып, түрген өксөбөй турган күн жаар кылчас көрүп салып жүрди. Эжинер, онын балыктаар. Жаан балыктарды ол эмди тургуза тудуп, күч чыдабай турган. Же чортон, сөлөм деген балыгаштарды ол чамчазыла да болзо, шүүп алар. Айса болзо оны бүгүн жаан уулчактар кожо айдып алгылаар. Бабыш олорго балык көрүжип, айдажып, үркүдизип турала, бөксөгө дө кирижип айабас. Ол тушта Бабыш ол балыктарды сүтзаводто үй улустарга апарып береле, онын творог толып алар. Бу ненин учун десе Карган Энези балык жибес. «Курт-конгысты оны» деер.

Бабыш эдер неме таппай, житкезин тырманганча, мылчанын жанына жедип келди. Эжикте оодылып калган шил банка жатты. Ого карасин ургулайтан. Кече эгирде Жиит Энези мылчага кирер деп, лампага карасин уруп жадала, ол банканы ычкынып ийип калган.

«Кайран шил — деп, байа эртен тура Карган Энези карамданган. — Сен, Бабыш, ол шилге тийбе. Оны таштаар деп турала, колынды кыйдырдын. Уктын ба?» — «Эйе.» — «Же айса укпадым тебе.»

«Таштап ийзе кайдар? — деп, Бабыш сананды. — Онын база не боло берер. Жаза-ап тудуп алала, таштап ийбей.»

Бабыш бөкөйлө, шил банканы бүдүн кырынан сүрекей чебер тутты. Жаан талайбай да, байагы банканы мылчанын үсти жаар араай таштап ийди. Бу ла тушта ус сабары чым этти. Бабыш бу не боло берди деп, сабарын көрзө, кызара кан чыгып келди.

Бабыш канды арчып ийди, же ачыжып турган шыркадан кан ойто ло тостойо чыгып келди. Алаканы жаар ага берди. «Бу кан токтобойтон болуп? — деп, Бабыш коркый берди. — Ой, ой, ачузын, ачузын!» — деп, ол түрген ле содон айыл жаар жүгүрди.

Карган энези очоктын жанында, отурачын јеринде чай азатан јес чөйгөнин күлдеп, јыжып отурган кижии, кызылкан колды көрөлө, база коркый берди. Чөйгөнин канкырада-манкырада ычкынып ийди.

— О, кудаи, кайттын, кайттын?! Шил бе?

— Эйе, Карган Эне, шил, шил...

— Кайдан кыйды, балам, кайдан?.. Айттым ине, балам, айттым... Акыр, акыр, канжалбрак кайда?.. Јалбрак кайда? — деген бойынча, айылдан чыга конды. — Бас бери, бас!

Бу ла бозогонын алдынан өзүп калган јалбрактардын бирүзин үзе тартала, чыгын чыгара уужап ийеле, Бабыштын соколынын бажын ороп ийди.

— Бот эмди алдырбас, балам. Јалбракты тыгыда жаба тут. Алдырбас. Јаан кыйбаган туру ине — деп, ол көп сабаада бойын токынадат.

— Там ачу боло берди, Карган Эне! Там ачу-у! — деп, Бабыш ыйлаарга жазанып жүреле, је санаа алынды: бу ла эмди күскиде школго баратан кижиге ыйлаарга жарабас ине.

— Ачу болбой база — деп, Карган Энези мылырап, арга-чагы чыгып, турган јерине ле отура түшти. — Ух, коркыганымды... Акыр, мен нени эдип отурган эдим?

— Чөйгөнигерди ле күлдеп отурдаар.

— Чында-ап. Ээ, чалдо-оу, ойто ло туратан эмтирим. Је не отура түшкен кижидеер — деп, Карган Энези тизелерине тайанып жадып турды. Байагы јес чөйгөнин алала, ого бир эмеш күл, бир суску суу урала, ойто ло јыжа берди. — Сабарынды јаан кескен эмтиринг. Сабарыннын жүрегин кезип алган да. Чамыркатпа. Чамыркаган кийнинде, узак јазылбас. Бот эмди эжинип те барбазынг. Балык та тудуп болбозынг. Сабардын жүреги бачым јазылбайтан неме болор. Кажы ла сабар бойы жүректү.

— Слер кижини санааркатпазаар, Карган Эне...

— Мында кижиде иштеп ле јат, иштеп ле јат. Слерлерди арутап, казандап ла јат. А слерлер дезе... кижинин сөзин укпас.

— Мен јаантайын угадым ине, Карган Эне. Кандый ла айбыгарды чүрчеде ле эдип иједим.

— А укканыгар кайда? Мен шилди тутпа деп айттым ба? Айттым.

Бабышка Карган Энезине удур айдар сөс јок.

— Берјендеги кижиде слерлердин ле учун жүрүп турбай — деп, Карган Энези айдынып јат. — Сен учун жүрүп турбай. Сен эмес болзонг, бу ак-јарыктын үстине мени не жүрген болор деп. Сени ле чыдадыжып, керек дезе айыл-јуртту эдип салатан болзом...

— А мени слер кайдарга турганыгар, Карган Эне?

— Канайып кайдарга — дейле, Карган Энези чөйгөнин јышпай, токтоп калды. — Сен менен артып јаткан сок јангыс үрен ине, балам. Тен адан, абаан јангылап келерден башка. Сен ошкош база балдар боло берерден башка... Је чынын айтса, мен ле чөкөйдим. О, кудай-баш, јаан сөсти айдарга да коркымчылу. Отло өртөп, окло кырып јаткан да, оног кижиде канай тирү чыгар. Мени келер өйдө энг ле узак ундыбай жүретен кижиде — сен ине, балам. А балдарыга мени куучындап ла жүр. Сен — менин јашкорбо тазылым. Өзбтөн, јажаратан, корбойтон тазылым.

Сабардан кан токтоп, ачузы сенип турды.

— А слер меге не болорыгар, Карган Эне?

— Төс тазылынг болгойым. Менен айрыланып чыккан

да. Кой балазы койго кару, койон балазы койонго кару. Керек десе жылан балазы жыланга кару. Сен тирү жүрзөң, мен де — тирү. Балангнын балазы болзо, ол база менин балам, мен — база тирү. Текши энебис бистинг — Жер. Адабыс — Өрө Турган Көк. Агаш жыгылар, арка артар, кижжи божоор, кижжилик өлбөс. Ичкен суубыс — жангыс, тынган кейис — жангыс. Та не жуулажат?... Та не өөркөжөт? Та не жетпейт биске? Бой-бойысты чокко салып, бу бис кайткан телекей?..

Он төртинчи бажалык

— Же, менин айдып берип турган жерим бу, жееним, — деп, Токтон өгөөн терлеп калган маңдайын бөрүгининг ичиле арчып, жеңил тынды. — Көр, кандый жакшы жер. Мындый жерге...

Жер, чындап та, сүрекей эптү болды. Туунынг чек ле сорооны — бажы. Бастыра жер мынанг көрүнип жадар. Алтайдынг канча сындары, тегериге сайылган мөңкүлери, көк ынаарда өзөктөри... Канча да кире көрзөң, көрүжинг жетпес. Же омордынг жаражы бойсын — кажы боочынанг кем ажып келеткенин көрүп отураарын. Жеткерге белен болорын. Онон мындый сороон улусты жаан жилбиркетпес: кажы ла туунынг бажы мындый. Бу ла кызылзымак кайалар, үстинде тарбыл мөштөр, тегенектер.

— Чын жакшы жер эмес пе, таай? — деп, Кыдыр база жеңил тынды. Кажу чыгытка бастыра бойы кара-суу, ак көбүк болуп калган адынанг түшти. — Мында кижжи бар болор деп кем бодойтон. Бир ис жок. Туку төмөн боомдорды көрүп, бу дөөн кем албаданатан. А кем-кем келзе... келип көрзин... жүс те кижжи болзо... бого ло тоголондырып койорын.

— Ай, ондый неме айтпа. Жаман — жайлазын, жакшы — жууктазын. Көр, жер турачак туку мөштинг төзинде туру. Арутап, жазап аларын. Керек десе таш печкелү. А ыжы көрүнбес болзын деп, жерди казала, канча айры трубалар салып койгон. Оны база жазап, арчып алгайын. Бого ло жат. Улус жаар түшпе, ис чыгарба.

— А бого ло жатпай, таай. Меге, жол-жорыкка арып калган кижжиге, эмди тегин де амыралта керек.

— Жатпай а. Мылтык сенде бар, октор жедер. Же... чеберле. Тус сеге эм тургуза жедер. Отыгын бар — от деп санааркабазын. Одын мында толтыра. Малта ондо, печкенинг алдында. Керек десе аяк-казан да бар.

— Мен мынанг не түжетем, таай. Бир элик адып алзам, айга шыку жедер. Туку тошторго апарып, сугуп койорым.

— Же сен көп баскындаба ла. Кандый неме жүрбес...

Удабас кызылгат быжа берер. Кузук быжыл база јакшы болор. Јакшы көптөдө белетеп ал... Күскиде мен сеге кеткиннин јолын көргүзип берерим. Кайдан-куйдаг канайкунай талкан, көчө таап келгейим.

— Јакшы, таай. Мен андап, алу таап берип турарым. Слер оны садып, толып ийип турарыгар. Мен та качкын, та андап жүрген кижии — улус кайдан билетен.

— Је онызын оног көргөй. А бу јерди тапканым он јыл кире боло берген болор. Кемге де айтпагам. А не деп айдар... Балудай бөрү аткам. Оны истежип, бери чыккам. Айылдын ээзи бу бозогодо божоп калган јаткан. Куу сө-өктөр: не кижии — билер арга јок. Туку јыгыннын алдына јууп койгом. Качкын ла кижии јаткан. Сананар болзом, кулактаткан улустаг болор деп бодоп калгам... Јатпай а. Ол кижии канай јаткан... Былтыр туку тазылдын алдында айу кыштаган турган.

— Быжыл кыштап көрзин — деп, Кыдыр керек десе кү-лүмзиренип ийди.

— Эмди ол сениг јыдынга келбес болбой... Бери кем де келбес, је ондый да болзо — чеберлен. Не-не болзо — кача бер. Бу ла нургун мөш јаар кире берзенг, сени ийт те таппас.

— Чын, таай, чын.

— Ат сеге керек јок. Ат тегине ле улустыг көзине илинер. Јиит жеңил кижии, сен атты кайдатаг... Јагыс ла јаман неме этпе. Менде көп јеендер јок. Канайдар сени... Је мен барып јадым. Туку Шыктурганда Боро-Айгырдын малы бар. Оны барып, јоктоп саладым. Је јакшы болзын, јакшы јат — дейле, ол адынан түшпеди де. Кыдырдын минип келген кер адын једингенче, сагды төмөн јортуп ийди.

Кайра бир де көрбөди.

«Та јастырдым, та чын эттим? — деп сананып келетти. Айдып ийейин десе... Јок, јок... Јүрүм бойы ла көргөй. Карып калган мени...»

«Эмди ле јиткези јаар «күп» берип ийген кижии — деп, Кыдырдын санаазына кирди. — Ол тушта мени мында деп кем де билбес. Јок, јок, таайым керектү. Ол јокко мен не де болбозым... Је бу кижинин санаазына не ле кирер туру» — деп, ол бойын бойы кайкап туруп калды.

Јоголып калды, кайылып калды. Бары — јок, јогы — јок. Та тирү кижии, та өлгөн кижии...

Он бежинчи бажалык

Уй улустар будактарын јүктенгенче, атпайыжа сомдолып, зоочыны өрө чөркөлижип ийдилер. Килемчи артып калала, обоо кемјип турды. Эртең эртең тура конторага «сботко» берер керек.

Бүгүн үч обоо салынды. Жаан-жаан, же ле деген жакшынак обоолор болды. Өлөңи арбынду ла ныкта болор. Жаңмыр-га бир де өтпөгөн, курга узак жатпаган өлөң ине. Кижн бу өлөңди кышкыда көрзө, бойы жиир күүни келер. Кураандарга јидирзе, сүрекеј јараар эди. Жаңыс ла мындыј жап-јажыл өлөң кор болор. Канча да кире салып берзен, малаш чүрчеде ле түгезе јип ијеле, база бер деп суранып, айланыжа берер. Же жакшы өлөң — ас та јиген болзо, ичине ток курсак болор ине.

Бу обоолорды кышкыда ойто ло Килемчи тартар. Килемчиге макалу ла болгой: кезик обоолордын үсти тон, кижн оны чакпыштап, арай өлө бербей турар. Бу обоолор эрү бойы турар. Бу ненин учун дезе олорды Килемчи бойы бажаган: Килемчи бажаган кийнинде, жаңмыр көнөктөп тө урулза, обоого өтпөс.

Обоого эмезе бугулга бир айрууш өлөңди јетпес салба эмезе артык салба. Мынын үстине кажы тужына канайда салатанын бил. Онон өскө өлөңин бооктып калар — айдарда сенин эткен ижин иш эмес. Килемчинин санаазыла болзо, бастыра не-неме башту-учту, аайлу, та неге де керектү болор керек. Чындап та: бүркүзи јок тура — тура эмес, эжиги јок чеден — чеден эмес, түби ойык казан — казан болбос. Көлөсө јокко — абра кыймыктабас, тары јокко — мылтык адылбас. Кижн де база ондый болор керек: мее-санаазы, учуры, амадузы јок кижини база кижн деер бе?

Килемчи сүрекеј мендеп турды. Кыймыктанбай турар арга да јок: күлчымыл-бөкөнөк чындапка ла сырала берер. Эмди олор Килемчинен бир де артпайт, онын үстинде айылдын ыжындый айланыжып, кыгылажып, күпүлдеп јат. Керек дезе кыймыктанып турган кижини онон-мынан ачыда тиштегилеп ијгилеген тургулаар. Түрген ле Какай-Бороны ээртеп, јанар керек, уйды барып саар керек. Кайын эне та карып јүрген, та канайткан — уйга күчи јетпей јат. Онон орынга јыгылар — эртен иш...

Түргедеер, түргедеер. Сүрекеј түргедеер. Бу мынайып чымалтып, көпөнөктөп келзе, жакшы јок эди. Эртен-сонзын јаап ийип айабас. Чаап койгон чабын көп — түрген обоолоор керек. Байа көрүк те «сырк-сурк» деп турган. Ол таңма төгүндебейтен эди. Улай ла каандар турган — бир жааган кийнинде тенгери оозын жарым ай кире жаппас. Ол тушта өлөңнин планын канайып бүдүрер. «Ой кату — өл, же планы бүдүр» — дешкилеер.

А бүгүнги күн сүрекеј күч болды. Коштой айрууштап турган Чындай та канайткан — чек ле чыдал-чырым јок. Көөркий та неге де сүрекеј сүрнүккен. Ушкүрген бойынча, ары көрүп тура калар. Алдында ондый Чындай беде. Ады чыккан чыдалду Чындай ине. Јарым бугулды үч айры кайын айруужына илген јерде, «үп» ле дейле, бурт мергедеп

ийер. Обоо бажаган кижиге: «Акыр, акыр, Чындай, эмеш араай ташта. Кижини өлөңгө кожо обоонон антара сайып ийдин. Меге де жүрүм керек. Өгөөним жанып келер болор бо» — деп турар. Кожон баштайтан кижиге улустун кожогун жөмөбөдү де. Же кижиге кезикте иштенип болбос күндөр болотон эди, байла, онызы туткан.

Килемчи кемжүүр болуп турган чичке кендирик түрүп турганча, обоонун ары жанынан Жемзе чыга жортуп келди. Оны кенете көрөлө, Килемчинин чочыганы коркыш. Керек десе «уй» деп калды.

Жемзе бу кырлак ажыра кой кабырып турган. Килемчинин жаңыскан артканын өнөтийин сакып алала, жедип келген болбайсын. Бойу унчукпас, жобош кижиге. Школдо үренерде, база ла мынайда унчукпай, Килемчи жаар чала жалтанчылу көрүп салып, үшкүрө-үшкүрө базып жүрөтөн. Садак, Жемзе, Килемчи — он алты жашту жийтер баштапкы класста отургандар. Ай бажында бир такып айылдары жаар жаңгылап тургулайтандар. Килемчи ле Садак сыр-куучында, кокырлажып, кожондожып, баштактанып, жолдун ыраагын билгилебей бараткылаар. Жемзе десе олордун кийинде, бир де сөс жогынан, чала тарынган аясту базып келедер.

Жемзе жууга Садакка кожо атанган. Онон та кайда да айрылышкан. Жемзинин жууга барып жаткан эшелону жолой бомболоткон. Жемзе сол колы жок арткан. Эмди кой кабырып жат. Жаңыс та колду болзо, бар-жок иштерди эдип жүрөр. Керек десе өлөңгө чаап турар.

Килемчи Жемзинин келгенине ачынып чыкты. Же бу ла өйдө онын өзөгинде жылу болды.

Олор экү узак куучындашпайтан. Санаа-күүндери жарт. Ончозы — көгүсте.

— Жок, жок. Жок, жок — деп, Килемчи килегендү бажын жайкады.

— Мен канчазын... шыралаарым... Килемчи... — деп, Жемзе туктурула унчукты. Куру жеңи чычас этти.

— Кыстар, келиндер толтыра жүрү ине, Жемзе.

— Ичиме... жарабай турган да. Жаңыс ла сен...

— Садак жанып келзе, не болорыс?

— Та — деп, Жемзе чымылтыган адын токтодып болбой турды.

— Садакты канай базынарга?

— Та. Санаамда бар да болзо, же жүрегим болбойт.

— Жок. Жок — деп, Килемчи кезем айтты. — Тегине иженбе. Деремне бараткан болзон, Алтыгы-Боочыдан аш. Улус не ле деп айдар — дейле, Какай-Боро жаар базып ийди. Кайра бир де көрбөдү.

Жемзе ол жеринде кунукчыл коркойгон, артып калды.

Чындай боочыны өрө жүктенип алган будактарынын уурын сеспей баратты. Көстөринин алдында сок жангыс чичкечек жол, эдегинин алдынан чыга конуп турган көм өдүктин баштары. Айландыра ар-бүткен де, тенери де — не де көрүнбес: жол, өдүгинин баштары. Онон санаалар: кемжүзи жок — көп, аайына чыкпас — уур. Кижиге эмди неге болуп жүрөтөн? Бу жүрүмнөң эмди ненин жакшызын сакыйтан?.. Бойынын бажына бойы суу урунуп, кайткан кижиге деер... Жангыс ла бойын сананган. Бала-барказынын жүрүми ого керек те жок. Бойынын өлүмин бедреп келген. Төңөштөң коркыйла, айуга учурады деген кеп сөс бу туру... Корондузын, коркыштузын. Уурын, уяттузын... Мынайып жүргенче, ары тыш ол жууга өлүп калган болзо. Албатыда ого жүк жакшы ады артар эди.. Эмди не болор?.. Же бу не шыра, не жүрүм?.. Канай жүрөт? Канай чыдажар?..

Тенекпей күнүң келер: «Исмейниктин каты! Өгөөнүн кайда — айт?! Жыга согуп та салзам, менен алар немен жок. Килезем — табым, кинчектезем — табым. Айт — кайда?! Айса — койдон... Тынзынба, тынзынба. Сени де мен тайайын. Башкызынын бажына чыкпай жадым. Кыдыр эртен ле келбесе, аймакка айдап апарала, түрмеге «кыч» берип саларым!» Мынан ачу кижиге канай айткылар, мынан артык канай басындыртар?.. Сүрүп ийер арган жок, кача берер арган жок. Кемге комыдаарын? Болушты кемнен сураарын?.. Чындап та, сизге эмди кем болушар, аданыңды кем алар?..

Эмди тургуза улус билбес. А билип алза, не болор?.. Ончозы кыйа көргүлөөр. Керек десе үч балаң жаманкөс болор. Базынбазы — базынар, жамандабазы — жамандаар... Жолыгыжар арган база жок...

Төгүн бичик болор бо? Өскө кижиге качкан болор бо?.. Ондый болзо, шак ол Токтон таай Кыдырдын мылтыгын не алып жүргөн? Бойымдыйын жылытып койгом деген. Тегин турган мылтыкты берип ийбей база. А чындап та, жылытып койгон болды. Ол тушта сурабай да база. А Кыдыр келген болзо, ол Токтон таайын качан да кыйбас. «Кыдырды көрдөөр бо?» — деп, кижиге оноң барынбай канай сураар? Ачына берди. Не деп айдар ол.

А Кыдыр... Мында болзо, ол качан бирде айлына једип келер. Кайда барар ол — једип келер. Туттуртып алар, аттыртып койор. Ээ, оны келбезин деп канай айдар? Кемле айдар?.. Тоскылап турган деп канай јетирер? Ол тегин де билер болор бо? А билбес болзо?.. Токтон таайга айтты... А бодоп канай айдар?.. Жок, жок, айдар, айдар... Ончозына айдар. Бастыра јон билзин — ол тушта Кыдырга угула берер. Ол келбес. Кандый да болзо, тирүү жүрзин. Бажы тирүүде, кандый бир эп-арга табыла берер болор бо?

Бу ла боочынын үстинде турган жоон тытка буунып койды? Туку жоон колбудагына. Кандый эптү колбудак. Кийинде келип жаткан Килемчи көрүп ийер ине. Учунда Кыдырга једер... А Килемчи көрбөй калды? Өдө берди. Ол тушта — өлүм. Јок, јок, Килемчи чечип те алза, кижип кенеп калар ине. А бу жүрүмге чыдажарга сүрекей бек сукадык керек, сүрекей тын санаа керек. Жүрүмге башбилиндирибес керек. Албаданар, чырмайар керек, эриндерди тиштеер керек...

Бир сананза, ары ла тыш тоқынап, амырап калза кайдар?.. Эмди неге болор, неге иженер?.. Бууга јаан болзо, бир минут кинчектенгейин... Онон ары амыралта. Үргүлјиге — амыралта. Балтыр, тамыр үзүлген колхозтын албан кептү ижи де керек јок, канайдар деген канча санаа да керек јок. «Военный» деген кату ой дө сени канайыпта болбос, Тенекпей де сего бий болбос. Јаантайын тойбодым, толбодым деген уй да керек јок, бу јайы-кыжы кенегенче жүктенген одын да керек јок. Керек дезе — балдар да керек јок. Олор не болор, олор канай жүрер деген санаа база кинчектебес. Онон јангыс ла бу бир кинчектен де айрылза, кижип баш бол деер ине: аймактан налоговый агент — алтай тилдү сары орус — күнүн ле айыл эжиктеер: «Бодозоор, нөкөр Көбүкова, слер быјылгы јылдыйынан болкый, былтыргы јылдын налогын төлөп болбой јадыгар. Уч күнге төлөбөс болзоор, мен налогты закон аайынча, эки такыпка көптөдип јадым. Онон бастыра јөжөгөрдип, уйыгарды конфискувайтап бичип јадым. Билдигер бе?!» Билбей, а билбей. А төлөөр акча јокто, төлөөр арга јокто. Је неле төлөөр, кандый арга табар?.. Акча јок, арга јок...

Јүктенип алган будактар кенете сүрекей уур боло берди. Көстөрин тер бөктөйт, је арчынар арга јок. Тыныжы кыскарып, јетпей барды. Боочынын артына түрген ле једер. Ого амырабаганча болбос.

Ажуга једер... Ажуга... Ажуга... Ажуга... Ажуга... Ажуга... Ажуга...

Кижинин санаазына не ле кирер... Тирү ле жүрер, өлбөй лө жүрер керек. Эп-арга табыла ла бербей... Онон өскө јаш балдарды кем азыраар? Кыдырды келбе деп кем айдар... Оны улус јаргылагай, мен јаргылап болбозым...

Чындай боочынын үстине чыгып келди. Јүреги көксине бадышпай, байагы жоон тыттын төзине отура түшти. Белиндеги будактарга кайра јадала, буттарын чирей тееп алды. Ээ, кижип үргүлјиге мынайып ла отуратан болзо... Серүүн эзин согуп, күлчымыл јоголып калды.

Карануй кирип калган. Төмөн өзөктө журтта бир де от јок. Је удур көргөн Којогор туунын арјаны боромтый жарып јат — удабас ай чыгар. Кижип канатту болуп не бүтпеген... Эки колун јайган јерде, бу будактарды жүктенгенче,

эмди ле айлына учуп једер эди... Јок, јок, эмди ондо Тенекпей. Кажаганның үстинде мылтыктү кетеп јаткан болор. Јыл болгон јайгы түште көпкөнчө уйуктап алган кижиге кетеп те јатпай база. Јанбас арга јок: балдарың азыралбаган, уйың саалбаган...

Ташту јолго түпүлдеде уур базып, Какай-Боро боочыга чыгып келди. Килемчи оны көрүп, алаң кайкады:

— Бу сен бүгүн канайткан, Чындай?

— Та — деп, Чындай артык айдар сөс таппады.

— Сен оорып турган болдың?

— Ок, ок...

— Айса не болгон?

— Та.

Экү унчугышпай бардылар. Килемчи адынан түшти. Чындайды түңгей ле колынан тартып, тургузар керек ине.

— Бу улустаң не арткан?

— Та... А билеринг бе, Килемчи, бистинг айылга күнүн ле Тенекпей келип јат.

— А не? — деп, Килемчи алаң кайкады. — Не керек ого?

— Меге өгөөн бол беретем дейт... Јок, јок, мыны мен ойноп айттым... Кыдыр качкан дейт. Оны кетеп турум дейт.

— Кыдыр?..

— Эйе. Кыдыр качкан деди...

Килемчи айдар неме таппай, туктурулып калды.

— Айтсаң, Килемчи, эмди канайдар?

— Мен не деп айдарым... Кандый да түбек келзе — кайкаба. Оноң јааны келип айабас. Јүрген ойис ондый. Таш јүректү болор керек.

— Мынан јаан кандый түбек, Килемчи. Бодозон. Канайып та таш болойын дезенг, јүрегинг болдырбай турган да.

— Ээ, Кыдыр, Кыдыр.. Чындап та, мынан јаан кандый түбек.

— Эмди мен улустың ортозына канай јүрерим? Олордың көзине кандый јүзимле көрөрим? Уйадына канай чыдаар. Эмди кижиге...

— Јок, сен албаданып улустың ортозында јүр. Јүрүминг улустың көстөрининг алдында өтсин. Сенде бир де јажыт јок болзын. Ол тушта сени кем јамаңдайтан.

— Чын айттың, Килемчи. Је сен акту санааң айт: мени јаман көрбөзүң бе?

— Садак качып келген болзо, сен мени канайдар эдинг? — деп, Килемчи оноң удура сурады.

— Јаман да көрүп айабазым. Килеерге — күч ле.

— Мен качкан эмес, өгөөним качты не. Менде нениң бурузы?

— Жок, жок, Килемчи, үй кижиге тунгей бурулу. Сен мыны ондобой жадын. Сенин Садагын качпаган ине. Сен оны кайдан билерге.

— Менин санаамда сенде, балдарында буру жок болор керек. Мен бодозом, ондый ла болор керек.

— Күрүм ары жууда божоп калган болзо... Кижиге тыш болор ине. Эмди кижиге... — дейле, Чындай ыйламырай берди.

— Ай, ай, өлүм деп сөс айтпа. Салым сөс эчийтен дежетен — деп, Килемчи өрө турды. — Кажы, бу жүкти атка арталы.

— Жок. Мен оны бойым...

— Бойым тебе — дейле, Килемчи адына минди. — Кажы, буунын учын бери бер.

Будактарды экүлөп жадып, Какай-Борого өнгөрүп алдылар. Килемчи боочыны төмөн жортуп ийди. Канайдар: кандый да түбек болзо, этпегенче болбос иштер бар, жүрбегенче болбос жүрүм бар.

— Бук, эдү — деп, Чындай айткыланып, кийинде басып келетти. — Бастыра жүрүмимде меге шыра болгон. Кожо журтаарда да — аракы ла аракы — бир шыра, эмди качкын — экинчи шыра, удабас балдары өскүс артар, меге жагыскан чыдадарга келижер — база ла шыра...

— Ээ, Чындай, не де болзо, бис чыдажар учурлу — деп, Килемчи тенгери өрө көрди. — Өлөрдин өчине чыдажар учурлу. Бис жокко — жүрүм болбос...

Жер-Боочынын артынан олорго удурга жес-кызыл ай чыгып келетти. Удабас тун жарып, жол илелене берер. Эки келин унчугышпайт. Кажызында ла бойынын санаазы, бойынын салымы.

Килемчи жашталып калган көстөриле тенгери жаар көрөт... Та ненин де учун жарт: Садак жанбас. Канайып жанар ол... Же оны сакыыр, сакыыр керек. Ол сакылтага канай чыдажар, күчти кайдан табар...

Сок жагыскан жүрүм болотон туру...

Килемчинин көстөринде жашты кем де көрбөс...

Балазы бар, балазы...

...Кыдыр бу өйдө бойынын эптү шибее жеринде мөш алдында уйуктап жатты. Ол тинчү жер-турачакка кирерге күүнзебей, кайыгынын урынан алча аяк жондоп отурган болгон. Уйуктаганын ол билбей калды. Бу ненин учун де-зе, эмди ол көп саба өйди уйкула өткүрүп турган. Уйуктаарга амтажып, темигип калган. Канайдар, артык эдер неме жок.

Кыдыр түш жеринде көргөжин, онын жаткан жери жаар ак атту, ак тон кийген карганак келип жатты. Кыдыр серенип, мылтыгын ала койды. Карганактын ак адычагы

канатту көбөлөктий, жеп-жеңил учат, ого-бого токтойт, айлануучу. Карганак ак сагалын сыймап, төжин тудунып, кажы ла агаш-ташка, чечек-өлөңгө, кажы ла курт-чымылга күлүмзиренет, бажын кекийт, оморды уткыйт, алкайт. Кимиректене кожондоп, неге-неге быйаны жетпей калган болбозын деп жоктойт.

— Бу Алтайдын Ээзи туру ине! — деп, Кыдыр танып, мылтыгын таштайт. — Бастыра тынар-тындунын салым-жүрүми онын колында...

Же ак адычак Кыдырга жетпей жүрүп, кенете бура сокты. Кайыр боомды өрө жеп-жеңилчек ырап баратты.

— А мени.. а меге... — деп, Кыдыр жайналганду кыйгырып, онын кийнинен үкүс этти. Же буттары кыймыктабады.

Карганак мөңкү тошторго жеделе, ады-бойыла катай кей болуп кайылып калды.

— А мени... а меге... — деп ыйламзыраганча, Кыдыр ойгонып келди.

Жес-кызыл ай оны чип-чике ширтеп алган турды...

Артподготовка сүрекей тыг болды. Таг алдында карарган жыштын ортозы кенете жарыла бергендий бодолды. Оног бери жарым часка шыку пушкалардын күзүртинде бир серилте жок. Ортозында «кыу-кыу» дежип, «катушалар» коштоныжа бергилейт. Садак омордын табыжына там маказырайт. Снарядтар сыгырыжып, Садактын үстиле өткүлейт, алдындагы кайындарды ажыра барып, жарылгылайт. Омордын жарылып турган жеринде не болуп турганын кижикөрбөр дө эмес: тегериге жеткен кап-кара ыш, кызыл-сары жалбыш, тоозын. Салкын, карын, мынан ол жаар согот. Эмди ондо тирүү бир де неме артагандый. Же адыш токтобойт, там тыгыйт. Мынын үстине ол жаар уур күүлежип үүр-үүриле бомбардировщиктер өткүлейт.

— Башталды! Башталды! — деп, Зотов жүрексирейт. — Ол керек оморго!

Чындап та, башталды. Удабас «Ичке-ери!» деген жакару болор. Кемге де — жүрүм, кемге де — өлүм. Көзөрдик көстөри канайып үлелер. Айса болзо Садакка түбектү көзөр келижер.

«Көстөриме калганчы көрүнген неме бу болор бо? — деп, Садак окоптын кырында сарбайган кату кулузынды үзе тартып, амтамдап, чайнап турды. Таг жарып келетти. Тегери аяс, бүгүн, байла, баш жарылар изүү күн болор. Тегин күн болгон болзо, Садак серүүн окоптын түбине жакшынактыра уйуктап алар эди.

Садактын алдында кыранын ол жанында кайындар, ортозында карарган карагайлар эмди чек ле суйуп кал-

ган. Бу калганчы күндерде канча снарядтар, бомбалар ололды сындыра, чачылта жоткондоп койды. Кыра да эмди жап-жайыл эмес, ондо-мында кызыл той балкажы көрүнгөн оролорлу. Ондый болзо бу кыра Жаан-Кобынын кырагына кандый түнөй. Анчада туку алтыгы булуңы... Кийин жанында терең жуука жаар кылчас этти. Ондо эмди карангуй. Ыраагында табылу тыйрыйган суу эмди та ненин де учун кап-кара төгөттий көрүнди. Та не суу? Ады та не?

Адыш эмдиге бир токтобойт.

— Приготовиться к атаке! — Ротанын командири жакарат.

Табаруга белетенер неме жок. Туку качан белен: карабинди сүркүштөп арчып койгон. Патрондор бар. Уч гранат — курда тизилип калган. Санаа — база белен.

Жок, жок, санаа белен эмес эмей база. Өлүмнөң коркыбас кижиси бар эмеш пе? Бу ла эмди тирүү чыгарым деп канай иженеринг. А канайдар — жакару келзе, туруп чыгар. Ичкери болор. Сен жангыскан эмезинг.

Садак отурган жеринде сүрекей тың керилди. Кажы ла балтыр учугу, үйе-сөөгү билдирер эдип керилди. Ол жит, бөкө, су-кадык. Кайда да сыстап, оорып турган жер жок. Эмди ле туруп чыгала, жүгүргөн кижиси. Бу алдында кыраны кечире, ол жанында турган кайындарды өткүрө, оного бурылган бойынча бу жууканы кече коноло, туку тыйрыйган сууга жетире. Кере түжине бир де токтобой, жүгүргөн болзо...

«Кыу» деп, кулагына сенектин эжиги таныш чыкырт этти. Возогодо энези, үйи отургылары. Олор уулчакты кучактангылап алтыр. Оного та ненин до учун Кер-Бее көрүнүп келди.

«Буй-буй, бу-уй, бу-уй, бууй — деп, Садак кенетийин кайлай берди. — Өлгөн жерге сөөгим калгай, өскөн жерге сөзим калгай. Ат өлбөскө алтын ба? Эр өлбөскө мөңкү бе?...»

Садак бойына бойы жаан кайкады. Ол качан да кайлабайтан. Кайлаардан, керек десе сөслө дө айтпайтан. Же чөрчөктөрдү угарын сүрекей сүйүтөн. Уни коо ло кеен, чын ла кайчынын үниндий болды.

«Узун куйрук суй салып, уурданарга келген болзон, узун жыда тудунып, удурлажарга турган болзон, өчти менен аларын». — Бу сөстөр та кайдан чыгып келгенин ол база кайкады.

«Ээзи жок мал калды, айдаарым деп сананба, эр-баатыр жок жон калды, бийлеерим деп сананба!»

Садактын кайлаар күүни келип турганы коркыш. Колында «мөш агаштын төзинен эптеп эткен топшуур» болгон болзо. Бу ак-жарыкка чыгарда, ол кайчы болуп жайалган болор бо?..

— Вперед! — жакару сок жангыс бу сөс болды.

Јуучылдар борос-борос эдип, окопторынан чыга конгылап турды.

«Ай-ай, адангнын бажын ји, эй-эй, эненнинг төжин челде!» — деп, Садак мылтыгын алды јаар уулап, ичкери болды. Бу ла тушта ок көксине табарып, ол жыгылганын билбей калды: тынарга кей керек... кей керек... та ненинг де учун кей јок...

— Эне-е!.. — деди. Је көстөрине Килемчининг јүзи көрүнди. Уулчагын кучактанып алтыр. Ол та не де деп кыйгырат, је кыйгызы угулбайт....

— Садак, Садак! — деп, онын үстине Зотов энгчейе түшти. Је Садак оны сеспеди.

....Эскадрон табаруга ичкери болды. Садак та ненинг де учун јойу, олордон артып калды. Бу быјыл сүрүлбеген кырала ары-бери жүгүрип турды. Бир ле көрзө, кыранын ортозында Кер-Бее турды. Белен үйгендү, ээрлү эмтир. Ачу-ачу киштеп ийди. Садак жүгүрип келеле, Кер-Бееге мине сокты. Эскадроннын кийниненг болды...

— Санитара! Санитара сюда! — деп, Зотов кыйгырды. Је Садак бу кыйгыны укпады.

...Кер-Беенинг јорыгынын түргенин, јымжагын. Кийниненг атту та кем де јаба јетти. Кылчас этсе — адазы. Ол чолмонду бөрүктү эмтир. База кемизи де куйруктап келетти. Онызы — Зотов...

Бу тушта кыраны кыйулаган кайындардын арјанынан снаряд учуп келди. «Күрс» жарылды. Садак ла Зотов болгон јерде кып-кызыл той балкашту оро болуп калды.

Табару үзүлбеди. «Ура-а!» деген кыйгы, бир араайлап, бир тыгып, кыранын ол кырына једижип баратты...

ЭПИЛОГ

Бабыш Садакович јууканы кечире салган чичкечек јенгил күрле базып барадала, токтой түшти. Күн чыгарга да келеткен болзо, бу кайындарла, ондо-мында карарышкан карагайларла туй өзүп калган јууканын терең түбинде карангуй болды. Јурукчылар бу јууканын түбинде мешкелер көп дејип, јемзенгилеп жүргүлейтен. Бабыш Садакович десе мешкелерди ондобос то, олор ого, алтай кижиге, эш-кереги јок болгон. Ого десе журап аларга, ачык јерде өскөн, јап-јараш өкбөр бала карагай керек. Онон ол карагайды чыгып келеткен күн јарыдып турзын. Онын бу мындый тангла баскындап жүрген шылтагы бу. Јаш карагайлар мында толтыра, је Бабыш Садаковичтин ичине јарабай, ол та кандый да өскөзин табарга турган.

Ол бу бого, журукчылардын туразына, журанарга келген. Онон тапту ыраагында да болзо, Москва јаар барып, музейлер, выставка-көргүзүлөр айланып турган. Эңирлерде журукчыларла куучындажарын сүрекей соныркайтан.

Бу ончозы ого, орооннын жаказында јаткан кижиге, керектү де, тузалу да болгон. Бого жүрерге јакшы да болзо, је ыраак Алтайда онын айыл-јурты, балдары бар, олор санаазына кирип јат. Јана берейин десе, јурап турган журугы јетире јуралбай, табылбай јат. Бир ле уунда ол журуктын аайы-бажына чыгып, оны божодо јурап койор керек.

Бабыш Садакович бу журукла урушканы јылдан ажа берген. А јураар деп сананганынан бери он јылдан ажып калган. Журукта бастыра ар-бүткен, ончо тынар-тынду балдарын өскүрип, бойлары өзүп, өнжип турган ой — јайдын бажы болгон. Журуктын чике ортозында чын ла баатыр, каан мөш јуралган. Ол бек ле бырчыт тазылдарыла кату таш јер јаар терен кирип, атпактана тудунып алган. Ол чала кедейе турала, барбак бажы салкынга сыгырып, менен улу, менен күчтү агаш јок деп тургандый. Онон бир көрзөн, бу мөштин үстинде сүрекей уур јүк, ол бастыра бойы тыыдынып алган, жемириле бүрүңкүйленип калган — ол Алтайдын, албатызынын жүрүмин, салымын сананып, ойгортып, судурлап тургандый.

Мөштин төзинде бала кучактанган јиит келин отурат, Коштойинда мылтык жүктенген јиит эр турат. Јиит келин — ол Бабыштын энези Килемчи, онын јиит тужы. Јиит эр десе — адазы Садак. Адазынын чырайы Бабыштын санаазына кирбей турган, мынын учун ол онын ордына јит туштагы бойын јурап койгон. Бабыш кичинек тушта улус: «Аданнын баш терезин сойоло, не кийип алган, уул?» — дежетен. Эмесе үч-көрбөгөн кижиге: «Сен Садактын уулы ба?» — дейтен. Эмди десе Бабыш Садакович адазынан эки катапка шыку јаан јашту.

Кучактанып алган бала — Бабыш Садаковичтин бойынын балазы. Бу ла јылдарда үй кижиге ого база бир, эмди алтынчы, бала сыйлап берген.

Олор үчүнүн бир јанында кулунду бее јуралган. Бее десе — Кер-Бее. Ол бойы ла ошкош күрен-кызыл кулдушту. База бир јанында — чоокыр бозулу чоокыр уй. Бу уй јирме јылга шыку Бабыш-эшти азыраган ла бойы ого азыраткан Өскүзек деп атту уй болгон.

Мында ла икрее кураанду кой ло база ла икрее уулактарлу эчки тургулайт. Кой — олордын Ак-Кой дейтен тозырак көстү, семтек түги мыймага јарайтан койы. Эчки десе — база ла олордыйы. Килограммга шыку ноокы беретен, Алчак-Мүс дейтен эчки.

Бу ла мында беш сыпышкалу Чоокыр-Такаа ла алты балалу Каак дейтен кас јемзенгилейт.

Мөш эзлик-чочогойлорго чек ле ээлип калган. Бу ла күсте олор быжар, эргек бажы эмилдерлү, кере карыш тобоголор болор. Кузук ончозына једер, кузуктап келген кижиге де, бу мөштин тал-ортозы киреде будакта отурган тийинге де, көңдөйдөн шыкаалаган төрт балазына да,

чала жабызында суртулдаган көрүккө де, оны ээчий чыгып келеткен онын балдарына да, керек десе тазылдын алдында ичегеннен караган чычканга да.

Чап-чанкыр тегериде десе муркүт балазын учушка үредет. Тейлеген тееп алган жемидин балазына жетирерге мендейт.

Мөштин алдында ондо-мында жап-жажыл, жап-жараш мөжичектер өзөт. Эки-жагыс чаал четтер турат. Алтын-кызыл-марал тазылдардын чечектери жайылат. Ортозында кандык, сыргай, күн-келди, кан-кызыл чейне. Мында ла жыраанын төзинде өркө отурат, ичегенинде балазынын бажы карарат.

Журуктын бир толыгына та не де жетпей жат. Ого бала карагай жураза кайдар деген санаа келген. Карагайлар мында көп. Четтер эмес, карагай табыла берер. Четтерди десе Бабыш Садакович, олор мында учурабазын билип, эскизтерге журайла экелген. Же бир катап арканын ортозыла басып барадарда, салкын чек ле Алтайда чылап, таныш сылаган. Басып барар болзо, сок жагыс бала тыт турган. Бу бого та кайдан келген? Та канай өскөн? Бабыш Садакович бөкөйип ийерде, узун өлөннин ортозында онын жаш корболоры толтыра тургулаган. Тыттын ийне бүринен чымчый үзеле, чайнап ийген. Бойын төрөл Корболуда мен деп бодоп калган...

Журук та кандый болор, та кандый көрүлөр, көрөөчилер та не деер? Бу ончозы жарт эмес. Бабыш Садакович бастыра жүрүминде журанган, керек десе Москвада жаан выставка-көрүлөрдө турушкан, канча ат-нерелү сыйлар алган, ченемели, узы жаан журукчы да болзо, же эмдиге жарт эмес. База та не де, не де жетпей жат.

Бот бу журукты канайып адаар? «Жүрүм» десе не болор? «Өзүм» деди? «Үргүлжик» деди? «Жүрүм» деп адайын десе, ол сөс сүрекей жаан ла учурлу ошкош. Бир сананза, «Жүрүм» де десе кем жок ошкош. Кажы ла тынду, кажы ла өзүм — ончозы балдарыла, үрендериле өзүп, өнгжип, таркап, чеберленип, жүрүмин улалтып жат. Малдан — мал чыгар, өлөннөн — өлөн өзөр деген кеп сөс тегиндү эмес. Эмезе тааданнын таадазы кандый жүстү, кандый кылык-жанду кижиге болгон — билерге турган болзон, баланнын балазына көр дежер. Бу эрмек база чын. Агаш сынар — арка турар, кижиге божоор, кижилик артар.

— Бу мындый жаан, мындый элбек жер кайда ла барзан, кандый түнгей — деп, Бабыш Садакович күрдин сайламазына жөлөнүп алды. — Бу ла мындый түп-түнгей төгдөлгөктөр, кайын, аспак, карагайга курчаткан жалаңдар, ортозында жуукалар, тыйрыйган тымык суулар... Жарадында карарышкан журттар, эн ле бийик жерде — согоно башту серкпе... Бу да жаар барзан, ойто ло мындый төгдөлгөк, кайын, аспак, карагайга курчаткан жалаң, ортозында

ойто ло жуука, тыйрыйган тымык суу, жарадында журт, эн бийикте — алтын башту серкпе... Ол до жаар барзан— ондый ла....

Бабыш Садакович алдында жаткан кыра жаар нени де сананбай, узак көрди. Тизеге жетире көдүрилип калган арышту жап-жакыл кыра. Чыгып келеткен күнге ол там жакыл болуп көрүнөт. Кыранын арыгы учы жаар көрүп, ого кандый будук келишкей не деп, сананып турала, жүреги кенете типилдеп чыкты. Бу кыранын айланатан булуңы Жаан-Кобыдагы кырага кандый түңгей! Жаңыс ла ондо кыраны кыйулай кайындар эмес, а узун коо четтер! Бу кыраны ол тракторист тужында сүргендий, үрендегендий.

Ээ, журукка жетпей турган неме — бу кыра туру ине! Бу ла мынайда жажарып жаткан кыра! Санаазына канайып кирбеген деер! Жылдын ла өзүп, түжүм берип, кижини, тынар-тындуны азырап, жүрүмди улалтып жаткан неме — кыра туру ине.

Бот эмди мөштин ары жанында кыра болор. Кыранын бу ла жаткан чала тегерик булуңы. Оны айландыра копоо жиит четтер турар...

Бабыш Садакович мольбертин жардынан түргөн ле алды. Казык буттарын жос күрдин жыртыктарына кадай тургузала, рамга белен тартып койгон кеден-холстты илеле, жүрексиреп, маңзаарып туруп журана берди.

Бабыш Садаковичке та ненин де учун туку агарандаган жакыл кайындардын ары жанынан оны өштүлөр аткылап баштап ийер деп бодолды. Ол бойы десе туку жууканын кырында окопто отуру. Удабас ла: «Ичкери!» — деген жакару болор. Ого туруп чыгала, коркышту окторго удура жүгүрер керек...

Айса болзо ол окопто... адам отурган. Өштүлөр туку кайындар ажыра чындапка аткылаган. «Ичкери!» — деген жакару болгон. Ол туруп чыккан бойынча, бу кырала жүгүрүп барадала, окко соктырган жүрегин тудунганча, жыгылып калган... Каны төгүлүп, жада калган... Келер жылда онын жаткан жеринен сүрекей койу, сүрекей бийик, карыш башту арыш чыккан... Көр, онын жыгылган жери туку жадыры. Ол жерде эмди ле арыштын койузын, чала күрензимек жажылын... Коштойында база ла ондый тептегерик жер. Ондо онын нөкөри жыгылган... Туку база... Ондо... ондо... ондо...

Бабыш Жиит ле Карган энелериле кожо оны сакыган ла сакыган. Жанып келер деп иженген ле иженген. Бүгүн жанар.. эртен... эзенде... А адазы десе мында... Карган Энези, өрөкөн сакыыр күчи жетпей, жүрүмге элеп, буур-жүреги түгенип божогон. Жиит Энези сакып-сакып, күчи база жетпеди. Уур ишке эрте артап, уур санааларга эрте алдыртып, уур сакылтага кыйналып, база божоп калды. Олор эмди экү, кайын энелү ле келиндү, Корболу журттын жанында,

Жаан-Кобынын боочызынын алдында сөөкиликте жаткылары. Оңдо ло Чайчы, Чындай.. Оңдо ло кожо өскөн, кожо иштеген, кожо жүрген үүре-желелер, куралаштар, амадаштар-атташтар, журтташтар-жерлештер... Олордын мөңкүлерин эмди кемизи кайда деп ылгаштырар, аайлаар арга жок. Ол тушта сөөкти чедендеерге арга-чак жетпеген, жүк ле казык агаш кондыргылап койгылайтан. Кезиктеринде ондый агаш та жок болгон. Эмди ол агаштар ончозы чирип, уй-малга сөйкөдип жоголгон. Усти кыртышталып, түзелип калган. Олордын ортозында эр кижн — каа-жаа ла. Олор — жуудан шыркалу жанган эки-жангыс кенектер. Эрлердин мөңкүлери — Европа жалаңдарында. Көөркийлер жүрүминде — жангыскан, мөңкүлеринде — жангыскан.

Ол сөөкиликте Чындай база жангыскан. Кыдыр та кайда — билер кижн жок. Ол Токтон таайынын айдып берген «жакшы» жерине амыр жадып болбогон. Ого чын өнөтийин качкандардын бойы, бу жердин, бу жүрүмнин өштүлери жолыккан. Бир бүдүрилген — мун бүдүрилер, качкын кижиде кандый жүс, кандый жүрек келетен, олорло бир боло берген. Учынды Кыдыр олорго керек жок боло берерде, олор ло оны жоголтып койгондор.

Тенекпей ондо база жок. Ол Тагайдын тайгазында ат үстинен кызылгат жип турарда, онын кызылгаттын ачузына шолжырайып калган жүзи жаар Кыдыр быжулай шыкаган. Же мажызын базып болбогон дежер. Тенекпей кайлык кижн алала, та кандый да ыраак город жаар көчө берген. Эмди, байла, пенсияда. Ого Корболу да керек жок, ол Корболуга да керек жок.

А Көбүков Санал... Чайчы эмегеннин кичинек уулы. Жажы жеткелекте фронт жаар бойы жүре берген Санал... Онон бир суру-чап та угулбаган, кандый бир бичик те келбеген. Корболуда эмди ого жуук кем де артпаган. Кыдыр агазынын балдары бар, олор оны эмди таныбас та болор. Же кайдан билер, Санал эмди кандый бир карган эмегеннин санаазында жиит ле жараш, кару бойы... Онын ады — Корболу журтына жанбаган, Ада-Төрөл учун Улу жууда божогон жүс жирме төрт жуучылдардын ортозында. Артык ол кайда да жок. Оңдо ло Бабыш Садаковичтин абазы — Тадырт. Тадырт ла Саналдын салымдарында бир де башка жок: олордо биле, балдар да жок. Жүк ле ол бичикте. Ондыйлар ондо көп-көп.

Төрчи өгөөн база жанбады. Бабыштын бастыра беш таайлары база жангылабады. Бирүзи де бурылбады.

Токтон өгөөн Бабыштын тойын тойлоп, ол черүге барып, канча үренип, балдарлу болгончо жүрген. «Мени ол тайгада одуумнын жанында мөштин төзине жуугар» — дейтен. Токтон өгөөн корон кышта божогон, же онын айдып берген жери эрү жаткан. Бабыш ол тушта база ла бу Москванын жанында журанып турган тужы болгон. «Жиирин жип,

аларын алып, жүрерин жүрүп койгон кижиде көп чүм-чам жок» — дежеле, улус Бабышты алдырткылабаган. Токтон өгөөннин одузы эмди де отту. Оны айландыра жиит малчылар отургылайт.

Бабышта ийни де, сыйны да болбоды.

Ол үйе эмди бастырага шыку жоголып барады. Олордын эткен обоолору туку качан жиилип, шыралап тапкан оындары одырылып калды. Олордын туткан турачактары, кажагандары, чедендери туку качан чириди, жемирилди. Азыраган малы, өскүрген ажы жиилип калды. Жөөгөн жөөжөзи чачылды. А не артты? Олор керегинде эс, олор керегинде быйанду санаа артты. Бис кожондойдыс: «Алтын сулук шынкырап, адалар желген алтайыс, алтын сырга жалтырап, энелер баскан алтайыс». Бу жебрен кожонды удабас бистинг балдарыс кожондоор. Олордын жолдогон жолдору артты, бу жолдорло эмди бис барадыс.

Жерибис, төрөлис артты: ол ло туулар, ол ло өзөктөр, ол ло аркалар, ол ло суулар...

Ол үйеден корболоп, бис өстибис. Олорды билбеген болзо, Бабыш Садакович мынайып жүрбес эди, мындый кижиде болбос эди... Мынын учун болбой — ол көп ло сабада узун жолго сакылталу көргөн үй кижиде жураар. Үй кижиге жолоно жылангаш буттарлуу арык уулчагаш борорып турар... Уулчактар ла кызычактарды жураарга ол сүрекей сүүр: олордын чырайында ада-өбөкөннүн жүзи, кылыгы.

Кер-Бее десе онго шыку кулдуштарлуу болгон. Эмди ол кулдуштар кулунду, олордын кулдуштары кулундарлуу. Олор Кер-Бее ле ошкош бекем ле чыдамкай. Олорго берип турган азырал да жок, керек десе таскак та жок. Жер-алтайдан бойлору ла азырангылап, көптөгилеп, өскүлөп жүргүлөйт. Же төс-эне болгон Кер-Беедин кылыгын бирүзи де таштабаган: жер түбинен де болзо, жангылап келер...

Бабыш Садакович сүрекей мендештү журайт. Ол сүрекей жүрексийт: удур аоктор келгелекте, алдында кыра жоголголокто...

О, адалар жүрген жерлер...

О, Арасейдин арышту жалаңы...

1986—87 жж. Экинур—Переделкино—Экинур.

ЭЛИБИСТИН ЭНЧИЗИ

Токшын ТОРБОКОВ

Эр-Шуну*

(Кеп куучын)

Жараш-чанкыр Алтай жажыл-торко кебиле бүркелип, алтын күүги энке-тонго жыгкылдада эдип турарда, Калдан-кааннын абакайы Таажы бир колында тестү кан тудунган, бир колында ок-жаалу уул бала тапкан. Оны Эр-Шуну деп адаптыр.

Эр-Шуну коркышту бөкө, айлаткыш санаалу кижиге болуп чыдаган. Эр-Шунунун ойгоры, ойлузы жангыс та Ойрот-кааннын жерине эмес, же өскө дө каандыктарга элбеде жайылган. Жангыс тенекусу Калдан-каан уулына кичинек те сүгүнбеген.

Эр-Шуну жок-гойулардын адаанын алып, уур-күч жүрүмине жеңилтелер эдип, көп иштер өткүргөн. Каан чыгарган ээжилердин көбизин өскөртип, албатынын жүрүминде жаан солынталар эткен. Коштой жаткан каандарла амыр-энчү жадары, олорло саду өткүрери керегинде жангы ээжилер тургускан. Эр-Шунунун мындый кылык-жангы, башбилингени Калдан-кааннын ичине кирбеген. Ол терени тогус кулаш жер-тамы кастыраала, Эр-Шунунун эки көзүн ойып, ордына ийттин көстөрүн, эки жардын кодороло, ордына ийттин жарындарын кондыраала, ак-жарык көрбөс эдип, жер-тамыга түжүрткен.

Бу керектин кийинде алтай албатынын жүрүми там уйадашкан. Онызы өскө каандардын көзине тийген, Эр-Шунунун бажы, байла, баткан дешкендер.

Айлар айланыжып, жылдар жылыжып өткөн, же Эр-Шунудан суру-чап жок, өлгөн-барганы билдирбес. Эжен-каан Алтайды жуулап келейин десе, Эр-Шуну тирүү ошкош. Чат билип болбой салала, эки учу тенг узуну бир аршын агаш ийген. Бу агаштын жоон учу кажы, чичке учу кажы, билеле, ойто ийзин деп.

Калдан-каан камык судурчыларын, ары түбин айдар

* Бу кеп куучынды азыл таадам Камылды деп кижиге айдыптыр. Онон адам — тонужан сөктү алтан жашту Тырмай деп кижиге угуп алала, ундыбай, меге куучындаган. (Т. Т.)

айлаткычыларын, јер алдына түжер, тегериге чыгар, кижі сүнезин Эрлик-Адайдан сурап алар атту-чуулу камдарын, белгечи-төлгөчилерин ак өргөөзине јууп алып, аршын сынду агашты ак ширдектин үстине сын кустыра салып, бу агаштын кажы учы јоон, кажы учы чичке, айы-бажына чыгыгар деп, кату јакарган.

Үч күн, үч түш өтти, агаштын чичке, јоон учын билер кижі чыкпады. Арт-учында эжик алдында отурган јаргак тонду, конылтак өдүктү Карганак деп өбөөн айда салды:

— Эдим-салым саларда, Алтай ойгор уулдарыла јок-сырабаган эди. Шак мыны Эр-Шуну билбей кайтсын.

— Эр-Шуну эзен бе? — деп, каан Карганактан сурады. — Эбин таап, Эр-Шунула јазап куучындаш. Алтайыска чак түжерге јетти.

Мыны уккан Карганак эди-каны изип, јал-јүреги тынзып чыкты, каан кижиден коркыбады, ай-карадан айабады, айда салды:

— Эр јакшызы Эр-Шунуны өлтүрүп отурап, чакка-јууга алдырза, эп-арганы ол тапсын деер. Эр-Шуну јөпкө кирер, та јок. Андый да болзо, айдып көргөйим.

Карганак айдынып, ары болуп чыга берди. Төрдө мынзынып отурган Калдан-каан айдар неме таппай, эрик јокто унчукпады.

Эр-Шуну Карганактын айткан сөзін тындап угала, «Агаштын јоон ло чичке учын аайлаштырбас болзо, менин адам каан болуп не отурап — деди. — Ак өргөөнүн эпши јанында алты кулакту күлер казан бар. Ого толтыра суудан урала, агашты салып ийзе, јоон учы чөнгүп, чичке учы кайкалап чыгар».

Калдан-каан Эр-Шунунын айтканынча алты кулакту күлер казанга суу уруп, јилбизиндү агашты ого салып, јоон учы бу, чичке учы бу эмтир деп бичийле, Кыдат јерине ийди. Эјен-каан мыны көрөлө, «Э-э јайла, Эр-Шуну эзен турбай» — деп, Алтайды јуулап келбей токтоп калды.

Бир канча айдын бажында серетип баштады, эки түнгей сангыскан ийди. Мынын кажызы каргаа, кажызы сангыскан, јартайла, ойто ийзин деп.

Оны ондоор кижі кааннын јеринен чыкпаган. Ойто ло Эр-Шунуга элчи ийерге келишти.

Эр-Шуну Карганактын куучынын угала, «Бу каргаа ла сангысканды ондоштырбас болзо, каан мен деп, ширееге не отурап — деди. — Ак өргөөнүн эр јанында күлер кайырчак бар. Оны ачып ийзе, күмүш кайырчак. Күмүш кайырчактын ичинде алтын кайырчак. Оны ачып ийзе, айга-күнге мызылдап јадар алты кырлу јада таш бар. Оны ак бөскө оройло, меге ийзин».

Каан Эр-Шунунын сурагын бүдүрген. Эр-Шуну алты кулакту күлер казанга суу уруп, алты кырлу јада ташты

ого сугуп, жаңы өксөп чыккан күнге удурат тудуп ийерде, жер-тегери бириккендий ачу-корон соок түшти. Эки түней саңыскан соокко чыдашпай, каргаазы каактап, арка жаар учты, саңысканы шартылдап, агаштын бажына чыкты. Эр-Шуну саңысканы бу, каргаазы бу деп бичийле, эки түней саңысканды ойто Эжен-каанның жерине ийе берди. Эжен-каан коркыбас бойы коркып, Эр-Шуну тирү эмтир деп билип алган.

База бир канча жыл өткөн. Эжен-каан тезиникпей, Эр-Шуну өлгөн болор деп эреетийле, жетен ат коштоп тартар жетен текпелү ок-жаа ийген. Бу ок-жааны Алтай жеринде тартар баатыр бар ба, бисте оны тартар кижичыкпады деп бичиген.

— Слер, өрөкөн, Эр-Шунуны мекелеп, сөстөп экелигер — деп, Калдан-каан Карганакты сураган. — Эр-Шуну нени ле айтса, күүнин жандырбазым. Менин ордыма ширееге де отуратан болзо, жөп. Кара албатызын өскүс артырбаска, Алтайына чак түжүрбеске турган болзо, менен, адазынан, оч некебезин. Жалынбас бойум жалынып жадым.

Мыны уккан Эр-Шуну өрө көргөн көзүн төмөн көрбөй, төмөн көргөн көзүн өрө көрбөй, анча-мынча отуруп, араай унчукты:

— Кал-тенек Калданнанг нени аларын? Эне болгон Алтайымды түбекке салбазым, жууга-чакка алдырбазым. Меге жокту кижининг кебин кийдиригер. Калданнын алып күлүктери, жарды жалбак бөкөлөри жетен ат коштоп тартар ок-жааны тартарга күчи жетпезе, канайдар, жайа-майа тудуп көргөйүм.

Карганак ла Эр-Шуну өргөөгө келерде, жарды жалбак бөкөлөрүн, алып тудар баатырларын, бий-жайзандарын Калдан-каан төр бажына жаңы ла чыгарып, отургызып турган. Эр-Шуну ла Карганак эжик алдына жоктулардын ортозына чүм-чам жок отура түштилер.

Кыдат жерининг алдырулу улузы каанның күндү-күрее өткүретен ак өргөөзининг бир кыбынынг эжигин ачып, жетен атка коштоп тарткан жетен текпелү ок-жааны көргүзип, оны тартып көрөтөн ой башталып жат деп жарлады. Ол ло тужында эжик алдында отурган Эр-Шуну сурады:

— Жетен текпелү ок-жааны озо төрдө отурган бий-кааннанг бери тартар ба, айса эжик алдында отурган кулданг бери тартар ба?

Кыдаттардын жааны озодонг ээжиленип келген ээжини бузар аргазы жогын билип, «Озогы жаңнынг ээжизиле болзо, эжикте отурган кулданг бейин тартар учурлу» — деди. Эр-Шуну тура жүгүргөн бойынча, «Андый болзо, мен тартып көрөйүн» — дейле, жетен текпелү ок-жааны жетен текпезине жетире тартала, ары болуп база берди. Кыдаттанг келген көдөчилер оосторын ачала, алаң-кайкап туруп калдылар.

Калдан-каан берген чертин бускан.

Бир күн ак өргөөсүндө амырап отурада, жарт жерден жалбырт эдип, ээн жерден элбирт эдип, ак-боро атка минген Ак-Бөкө баатыр кааннын чакызына келип түшкөн. Эзен-амырын угужып, күн чыгыжын көстөп жорто берген.

Ак-боро ат аттан башка ат болды, Ак-Бөкө баатыр баатырдан башка баатыр болды. Ак-боронун тибиртине жер-алтай торгылып, күзүни чилеп шыгырап жатты. Калдан-кааннын жүреги эмдиге ле токунал жок, сананганы: «Ары түби не болгой не? Ак-Бөкө баатыр Алтай жерине тегиндү келбес. Эрлү бүткөн Эр-Шунуну жер-тамыдан чыгарып, алкы бойына бажырып, кара албатымнын алдына онын жакылтазын бүдүрүп чертенбегенче неме болбойтон эмтир».

Онойып ла турганча, ачу-корон кыйгы, ама-томо сыгырыш угулды, жер-алтай силкинип калды, жер-тамыдан Эр-Шуну баатыр чыгара калды. Айдып турганы мындай болды: «Эмзип койгон энем, азырап койгон адам, каандыкты башкарып отураарда, баатыр кижиле кыс баланы оңдоштырбас не болгон улус слер? Эжен-каан сок жаңыс кызы Алтын-Солонгга баатыр кижинин кебин кийдирип, чүмдөп-жазап меге ийерде, ырызымды ненин учун таныбай ычкындыгар?»

Оны уккан Калдан-каан айдары жок чочып, «Калак-кокий, балам, баатыр кижини көрөлө, болчок жүрегим борт этти, богоно сөөгим селт этти, сеге ийген ырыс деп үч түжимде жок» — дийт. Эр-Шуну: «Кандый кортык улус слер—дийт. — Кыс кижини сабарынан ла үнинен танып ийбей. Уч-Курбустан жайаганыла болзо, эмди мен Алтайымнан, албатымнан ырбап барар учурлу. Онын учун эки көзимди, эки жардымды ойто кондыратан турыгар».

Эр-Шуну сүт ак-борозын ээртеп, ак жаазын алып, үлдү-жыдазын жалмаш бойго жапшыра салып, адына мине сокты, эзендешип-жакшылажып, күн бадузын көстөп жортты.

Канча талай кечти, канча тайга ашты. Эмди көрүп турар болзо, ак талайдын жарадында албаты-жон жуулыптыр. Ак тайганын арказында ылгый ак мал төбөлөптир. Албаты-жон кижиле дөөн кылчас эдип көрбөс, кыныс эдип унчукпас. Өрө баш көдүрбезинен ак тайгазына мүргип жадар албаты болды. Бу не алтай болотон деп, сурап угар кижиле таппады. Ак тайганын колтыгында ак аяска көмүлген, айга-күнге мызылдаган ак өргөө турбай кайтты. Мыны көргөн Эр-Шуну өргөө бойына жаба жортуп, ат чакызына ак-борону буулабай, суй бош салып ийди. Ак өргөөгө базып келзе, удур кижиле уткып чыкпады. Айландыра базып көрзө, ачып кирер эжиге жок, ыжы чыгар түнүгү жок эмтир. Эш-неме таппай салала, Эр-Шуну эжикти де мыны кайдар дейле, ак өргөөни ойо тееп кире берди. Ак өргөөнүн ичи алтын кептү жалтырап турат, ак ширеенин үстүндө эки көзинин ортодо кунан койчо мендү алып-кү-

лук кижн отурат. Эр-Шунунунг јакшызына кынгыс эдип унчукпады, кылчас эдип корбоди. Эр-Шуну ачынбас бойы ачынды, эки корскор кан чагылды: «Кижн дезе, кижн эмес, кандый неме сен? — деди. — Албаты-јоны орор корбой ку- дайга мургиир, бойнг каан дезе, каан эмес, кижн кууни јок, јакшы сураза, унчукпас, албаты-јонун сананбас, ак оргоорго киреле отурар. Ачып кирер эжигн јок, айдып ий- ер сорн јок, кандый танма болгон?» — дейле, чурап бара- ла, кунан койчо менду кулукти ала койып, орор алып ла чыккан эди, онон арыгызын билбес. Билинип ле келзе, кунан койчо менду баатырдын јен тудары астаптыр, јер тайанары коптортир. Канча ой откорнин билбей јурди. Ба- за бир билинип келзе, ак оргоорнин тыштында, ак-боро адынын јанында јадыры. Бу не болгон деп, тура југурип, ары-бери ајыктанды, эш-неме јок. Акыр, бу мениле ку- ре- жеечи кунан койчо менду кулук кайда болотон деп, ак оргоорни айландыра басты. Ак оргоор ачып ийер эжигн јок, ойо тееп кирген јери јок. Акыр, бу не атазы болотон деп, Эр-Шуну алтын судур бичигин ача тартып кычырарда, бу оргоордо Эр-Шунунунг тор таайы Ачы-Мерген каан јур- таптыр. Эр-Шуну эрик јокто билбей, тор таайыла согушкан кижн болуптыр. Ол Ачы-Мергенди ого-бого јетирбей ба- радарда, таайы оны илми тармала тармадап, ак оргоордон чыгара мергедеп, каргап-шилтеп, тукуруп артыптыр.

Мыны билген Эр-Шуну алтын јыдазын чупча тартып, ак оргоорнин кунчыгыш келтейине алтын судур бичикти чийе тартып бичил салды: «Алдас ада Калданнын, эш- неме ондобос эне Таајынын кинчегине эрик јокто билбей јуруп, чыккан таайым Алдай-Мергенле согуштым, илме тармазына алдырдым, Алтайымнан ырадым. Эр-Шуну».

Ак-борозына мине согуп, кун бадузын корторп јортуп ийди. Эрлу буткен Эр-Шуну кара башту албатызы башчы јок артканын, онын адаанын эмди кем де албазын јарт ондоды. Узун јыда тудунып, Алтайына јуу кирбезин, узун куйрук суй салып, ак малына бору кирбезин деп, ары тубин айладып корор, кун баду алтайда орус албаты ал- тайларды коруй алатан эмтир.

Мыны билген Эр-Шуну Ак-кааннын јерин корторп, тур- ган изи артып калды, барган изи јок болды. Ак-кааннын јерине једип барып, тергеезине кире конды. Тенгериге тур- тулген ак оргоор айга-кунге мызылдап турды. Кунчыгыш алтайдан Эр-Шуну амадап келип јатканын Ак-каан кун- эртеден билип салтыр. Эр-Шуну ла Ак-каан эки колдоп эзендешти, эки јактан окшошты, антыгарлу најылар бо- луп, эпту-јопту куучындашты.

Бир кун Ак-каан Эр-Шунуга айдып турды: «Бу бистин 170 пуд шангыбыс јерге тушкен, оны ойто илер арга бар ба?» Эр-Шуну ак оргоордон чыга конуп, 170 пуд шангы эки темденип орор кодуреле, илип салды. Мыны коргон

Ак-каан айдары жок сүүнди, айдып турбай канайтты: «Ак талайдын ары жанында, ак тайганын колтыгында эки опо каан жылан журтап, албатымды кырды, алкы бойымды басынды. Сенин бого келгенинги билгилейле, бисти жуулаарын кыска ойго токтотты. Сен ол эки опо жыланнын бир аайына чыгыжып болорун ба?»

Оны уккан Эр-Шуну жер-үстине айдары жок изүден түжүрүп ийди. Тынар-тынду неме изүге чыдашпай, арка-тууга, агаш-ташка жажынды, албаты-жон жер алдына кирди. Эки опо каан жылан камык жыландарын ээчидип, ак тайгадан түшкүлөп, ак талайга кирип жажындылар. Оны көргөн Эр-Шуну алты кырлу таш жыдазын айга-күнге удур чалыдып ийди. Бу ла өйдө ай-карагуй түжүп, карлап, ачу-корон соок келди. Жаткан агаш жатыра сынды, турган агаш тургуза сынды. Эр-Шуну ай-күнди ойто аяастырып, торко жайын ойто түжүрүп ийди. Эки опо каан жылан тирилип, ак талайдын тожын ойо түртүп, ак тайга өрө таш өргөөзине кире берди. Эр-Шуну ак тайгага казаладып чыкты, ама-томо сыгырды, ачу-корон кыйгырды, Алтай үсти селт этти, ак тайга бажы жемирилди, айдып турганы мындый болды: «Эки опо каан жылан! Амыр жаткан албатыны не кырдыгар? Ада тужында артыгаар калды ба, эне тужында эскигер калды ба?»

Эки опо каан жылан таш өргөөдөн чыга конуп, Эр-Шунунун алдына мүргидилер, эреп-жайнап, Ак-каанды жуулабас болуп чертендилер.

Эр-Шуну ла Ак-каан антыгарлу нажылар болуп, амыр-энчү журтай бердилер. Ак-каан алтай албатыны бойына корый алатан ак самараны Эр-Шунуга бичип берди.

Бир күн Эр-Шуну Ак-каан нажызына айтты: «Айылдаш, күндүлөш жетти, албаты-жонум учун менин эмди санааркаар немем жок, эки опо каан жыланнын алтайы дөөн мен барар учурлу».

Ак-каан кал черүзин жууйла, Эр-Шунуны үйдешти. Ак-боро жада түжүп анданды, шонкор болуп кубулып, тенери өрө учуп чыкты. Эр-Шуну жада түжүп анданды, алты айры мүүстү атыр ак-кийик болуп кубулала, ак талай дөөн калыды. Ого-бого жетпеди, ак-кийик ак талайды эжинип кечип чыкты. Ак тайганын кырына жеделе, кызыл түлкү болуп кубулала, кырды өрө желип чыкты. Онон ары күн болуп кубулала, ак тайганы ажа берди.

Алтай албаты Ак-каанга багып, амыр-энчү журтай берди.

Эр-Шунуны кереестеп, алтай албаты ойгор баатыр уулын унутпаска, онон ло бери таай кижиге кол көдүрүп, оныла согушпас эди байлап салган. Алтай улустын санаазыла болзо, Эр-Шуну таайы Ачий-Мергенле согушпаган болзо, ого каргатпас, Алтайынан ырбап барбас эди.

Алтай улус: «Токто, таайынды сокпо, колын тыркы-

раак болор! Кайракан, баш болзын, бажыма тук бүдүрген, балтырыма эт бүдүрген таайым өрөкөн!» — дежер. Ол — алтай албаты Эр-Шуну баатырын эске алынганы.

КАН-ЧАРАСТАГЫ ИРКИТТЕРДИН УГЫ-ТӨЗИ

Бистин ада-өбөкөлөрүстин өйлөри тушта бой-бойын билишпес улус, жартап айтса, таныш эмес улус туштапса, олор озо баштап бой-бойынан сөөгин суражып угужар.

Сөөк деп неме кижинин угы-төзиле колбулу. Таныш эмес эки кижинин туштажала, сөөктөрүн угужып, көп учуралдарда бой-бойынан кандый бир төрөөн кып та табыла беретен. Темдектезе, сөөктөри жаңыс карындаштар эмезе таайлу-јеендү. Онон улам олордын буурзажары, нажылыгы, төрөөнзижери тыгып жат.

Эмдиги иит үйеге жарт болзын деп, бир темдек айдалык. Бис ирkit сөөктү, бистин энелерис дезе тодоштор. Анайдарда, тодош сөөктү кижинин — ол биске таай кижинин. Озодо жадын-жүрүмде сөөк деп неменин төзөлип табылганы сүрекей жаан учурлу болгон. Онын төс учуры жаңыс ла сөөк жаанынан карындаштар буурзажарында эмес. Сөөк деп неме азыйдагы кал-тенексү кылыктарга, бийиркек базынышка удурлаштырган терең ле керсү шүүлтөлү амаду. Оны бис жаңыс сөөктү уул ла кыс биригип биле төзөбөс ээжинин тургузылганынан, биле башка-башка сөөктү улустан төзөлөр жаңду болгонынан сезип, билип жадыс. Ада-өбөкө тургускан бу өрөгин айдылган ээжилер бир жаанынан кажы ла сөөк улустын жаш үйези су-кадык, чынык-чыйрак ла санаа-укаалу өзөрүн жеткилдеген. Экинчинин жаанынан дезе, башка-башка сөөктү улус куда-кубуй, таай-јеендү, эжелү-жестелү, журчылу ла бөлө-шанылу төрөөн-төркүн улус болуп, нак журтаар арга берген.

Анайдарда, сөөктөрдүн төзөлип табылганы, онын озогы жадын-жүрүмде жаңжыкканы бойынын өйинде жүрүмүнүн некектези болгон. Эмди бистин өйдө, кижинин кижиге нажы, кижинин кижиге болушту карындаш болгон бу өйдө, сөөктөрдүн эскидеги тузалу учурын алтай улустын ончо жаанынан билгири ле бийик культурный өзүми солып жат.

Же андый болордо, иит улус ада-өбөкөнүн жадын-жүрүми, олордын жаңдаган жаңы керегинде билерге жылбиркеп турадылар. Оныла колбой, бис укканыс ле билетенис аайынча, Кан-Чарас ичинде журтаган ирkitтердин угы-төзи, олордын озодогы жадын-жүрүми ле кылык-жаңы керегинде уч-баштай да болзо, кыскарта айдар деп шүүндис.

Бодоштыра алза, он жетинчи чак киреде Кан-Чарас ичинде журтаган ирkit сөөктү Бөөрөгөш лө Чокондой деп

эки кижинин ады-чуузы, ат-нерези эл-жонго элбеде жарлу болгон. Бистинг өбөкөбис — Шодой деп кижинин үйи, Тонкыр, он төрт баланын энези болгон, ол балдардан жети ууды ла уч кысты эр кемине жетире чыдадып, айылду-журтту эткен. Бистинг ол наанагыс жүс беш жашка жетире жүрген. Онын айтканыла болзо, Бөөрөгөш деп кижичи сүрекей бөкө, эттү-канду, сөөк-тайагы жаан кижичи болуптыр. Ол Кан-Чарас ичининг эл-жоны кыргындардын, сойондордын ла калкалардын тонокчы табаруларынанг көп катап корулаганы, онынг эки көзи де өштүлөрдү тынг коркыдатаны (көстөри жаан ла кадангы, курч) керегинде эрмек-куучын үйеден үйеге улалган.

Бөөрөгөш керегинде албатыда мындый да куучын бар. Эртең тура Бөөрөгөш аңдаарга атанган. Түште адазы уулынын одузына келерде, оттынг жанында аңнын жиличиктерининг, жодо-карыларынын ла өжиндерининг куу сөөктөри жаткан. Адазы оны көрүп, сураптыр:

— Аңды адала, незин жидинг, уул?

Мөштинг төзиндеги одузында отурган Бөөрөгөш адазы жаар күүн-күч жок көрүп, айдыптыр:

— Көп неме жибедим, аңнын төрт санынын жиликтерин жийле, сөөктөрүн челдедим...

Бөөрөгөштинг уулы, Чокондой деп кижичи, ол адазындый тынг бөкө эмес те болзо, же тудунар-кабынар чыйрак ла аткыр кижичи болгон. Ол өйдөги иркиттерден бу экүден өскөзининг ады-жолун бис билбезис.

Он сегизинчи чактынг анчада ла ортозы киреде Кан-Чарас ичиндеги иркиттерде ат-нерелү улус көп болгонунг бис жаңгыс ла озогы улустынг эрмек-куучынынанг эмес, историяла колбулу документтерден ле албатынынг керестериненг де билерис.

Темдектеп айтса, Төөдөкө (Бүдүки), Тузагаш, Тузан, Түүкей, Карчага, Чече деп кезер, алып, солоон баатырлар болгоны жаңгыс ла Кан-Чарас ичинде эмес, анайда ок Жоло-Кайырлык ла Беш ичинде текши жарлу болгон. Олордынг ат-нерези өскө албатыларды базынганы ла тоногонгы учун эмес, албатызын, Алтайын корыганы учун жарлалган.

Эмдиги Кан-Оозы аймактынг жеринде Түүкей, Чече деп жерлер бар. Ол жерлер өрөги айдылган герой-баатырлардын адыла тегин адалган эмес, олордынг албаты учун турушкан ат-нерезинг үргүлжиге ундылбас эдип, албаты керестеп койгон. Тонокчы кыргын Кочкорбайды Тузагаш жалкытканы база элбеде жарлу. Он сегизинчи чактагы иркит баатырлардынг ат-нерези «Кызаланду жылдар» деп романда чокым ла жарт бичилген. Онынг учун олор керегинде бу статьяда элбеде айтпай турубыс.

Он тогузынчы чак башталып турарда, Кан-Чарас ичинде журтаган иркиттерден Салайман, Тумчугаш, Адару деп улус болгонунг бис бойыстынг каргандарыстанг көп ук-

каныс. Булар — кара-иркиттер. Бис олордын калдыктары. Бу кара-иркиттердин эң жааны Салайман болуптыр. Салайманнын уулы Тумчугаш, Тумчугаштын уулы Адару эмтир.

Салайман терен сагышту кижиге болгоны онын бойынын калдыктарына учурлаган жакылталарынан билдирет. Каргандарыстын айтканыла болзо, Салайманнын жакылталары мындай:

— Жадын-жүрүмде бой-бойыгарга болужып, өмө-жөмөлө нак болыгар: тонок, ууры этпегер, жалку, жалжыр болбогор;

— Иштегкей болыгар, бойыгардын тери-күчигерле азыраныгар;

— Жок-гойуны, өскүс-жабысты, карган-тижегди жаман көрбөй, күч жеткенче болужып жүригер;

— Алтайдын аны-кужына, ажы-тузына өйи-кеми жок ачыркабагар;

— Эш-нөкөрдиге албан-күчле эмес, эп-жөплө, акту күүн-зешле табыгар.

Бу өрөгиге жакылталарды Салайманнын калдыктары нургулай ажаруга алып, ак-чек бүдүрүп туратан эмтир. Же онын уулы Тумчугаш бойынын кирезинде тудунар-кабынар да, өдүрме, жалтанбас та кижиге болуптыр. Оныла мындай учурал болгоны озо бистинг уяда жарлу.

Бир катап Тумчугаш андай берерде, онын ас-мас жылкы малын тонокчыл кыргындар уурдап апарыптыр. Тумчугаш жанып келеле, тургуза ла кыргындарды истеп, кыр ажыра Муктурма* ичине жеткен. Анда ол малын таап, уурчыларды токтоктойло, бир казахтын кызын туткунга экелген. Анайып, адазынын жакарузын бузуп, Тумчугаш бойына эш-нөкөрдиге албан-күчле экелген. Же оного жаман неме болбогон. Онын билези чынык ла ырысту журтаган. Тумчугаштын казах эш-нөкөринен чыккан балдардын бирүзи Адару деп кижиге болгон. Адарунын балдарынан үч уул эзен-амыр өзүп чыдаган — Шодой, Курт ла Бакрас. Же Курт деп кнжиден жангыс кыс өзүп чыдаган. Шодойдо дезде жети уул ла үч кыс өскөн. Кан-ичиндеги бүгүнгиге Бакрасовтор ончозы Бакрасын калдыктары. Шодой ло Бакрас бойлоры да, олордын уулдары да — ончозы агаш чабар ла темир согор жаан устар болгон. Кан-Оозы журтта бүгүнгиге турган төрт кыпту ла эки кат эски тураларды, анайда ок Кенгиде Аргымайдын тураларын ла конюшняларын Шодоевтер туткан.

Же иркит сөөктү улус жангыс ла Кан-Чарас ичинде журтаган эмес. Иркиттер Кырлык, Сугаш, Суузар, Абай, Оймон, Кайсын, Жодралу, Моты-Бажы, Келей, Жалангый-Бажы деп жерлерде база журтаган. Азыйдагы Кан аймакта иркит-

* Географияда Кунтүштүк Алтайдагы Бухтарма-ичи.

тер көп, олардын калганчы жайзаңы Келейде жерлү Улаачы деп кижн. Ол бай эмес, же көгүстү кижн. Ол отогындагы улустаң астамдап калан да жуубаган, катулап улуста кыйнабаган. Бурулу улусты үредип, жакарып айдатан деп, азыйда иркиттер айдыжатан.

Тоолу сөсти Ойбок-Оозы ла Алмасту-Ўстинде деп жерлерде журтаган иркиттер керегинде айдалы. Бу жерлердеги иркиттердин жаандары азыйда Жышма, Кестел, Жапазар деп улуста болгон. Олорды сары-иркиттер дежетен. Жапазардан таркаган иркиттер — бүгүңги Күүжүрмековтор ло Чыңдыевтер. Кестелдин ле Жышманың калдыктары бу өйдөги Кестелевтер ле Ишминдер. Кайсын, Көзүл деп жерлердеги иркиттердин таадазы Муйтуй деп обору жаан кижн болгон.

Эски өйдөги улуста төс лө жайаачы деп неме бар. Иркиттердин төзи — «Жажыл-Каан», жайаачызы — «Мүркүт». Төзи—иркит кижинин бүткен-чыккан жери деп айдыжар. «Жажыл-Каан» — ол жажыл өзүмдү Алтай. Оору-жоболго бастырза, жеткерге туштаза, алкыш-быйанды иркиттер азыйда төзинен суранатан, жайаачызы десе олорго жаман-жуудыкты жууктатпай, аргадайтан аргачызы деп бодолотон эмтир.

Иркиттер тың кудайзак улуста эмес, угында кам деп неме жокко жуук, жаан байлар база болбогон. Жирмезинчи чак башталарына жетире иркиттерде крестү кижн жок. Шодойдың ортон уулы Мендеш тодош сөбктү крестү кижинин балазын алганынан улам Шодойдың жаан билезин бастыразын жербойындагы абыс креске түжүрген. Мендешке Василий, Шодойго Антон деп орус ат адаган. Анайда ок биледеги жирмеден ажыра улуска ончозына орус ат адайла, Шодоев деп өбөкө адаган. Шодой деп кижн креске түшкен кийинде жети уулыла кожо жети кып жаан тура туткан. Онын эки кыбын магазин эдип, кожоымнан ссуда алала, садыжып баштаган. Алтай үйин агаш айылга көчүрген, орус үй кижн экелип, турада журтаган. Шодой ус та болзо, аракычы кижн, жаан удабай шорлонгон. Саду мойыңга түшкен. Бар-жок аттарын, жети кыпту туразын садып төлүден айрылала, агаш айылдагы эмегенине жанган дежиңп, улуста элек аайлу каткырыжатан эди.

Салайман уйазынан бүткен иркиттер нургулай темирден, агаштан не-неме эдер устар. Олордо эл-жон ортодо тоомжулу эрмек айдар, ачык-жарык та, көп эрмек айтпас тонгу да улуста болгон. Же олордың кажызы ла ак-чек жүрүмдү, эки колдың күчнле азыранган улуста.

Кан-Чарас ичинде жангыс ла иркиттер журтаган эмес. Анда сөбк аайынча укту-төстү улуста — тодоштор ло кыпчактар. Же олор керегинде бис жүк ле тоолу сөс айдалы. Он тогузынчы ла жирмезинчи чактарда тодоштор Кан-Оозында журтаган. Олордың угы-төзинде Калжанай деп

жаан кам, жаңгыс бойлу Ай-Тарка деп үй кижн болгон. Бу эки кижинин ады-жолы бу ла жуукка жетире жарлу болгон. Бу жердеги бүгүнгн тодоштор Мата ла Байбак деп улустын калдыктары. Мата ла Байбак өрөгн адалган Кал-жанай уйазынан таркаган.

Кыпчактар нургулай Кырлык ла Жабаган ичинде журтаган. Кыпчактардын калганчы жайзаңы Белек деп бай болгон. Кыпчактарда аргалу-күчтү улус ас эмес.

Бүгүнгн Кырлыктагы кыпчактар Нанка уйазынан, Жабагандагы кыпчактардын кезиги Чийне ле Ирбизек одузынан таркаган улус.

Орус кааннын башкартузына киргелек тушта, иркиттерден, тодоштордон ло кыпчактардан төзөлгөн черү төрөл Алтайды, албатыны корыыр керекте төс ийде-күч болгону исторяда жарлу. Албатынын бичилбеген бичигинде Амыр-Санаанын кекенгени керегинде эрмек-куучын бу жуукка жетире болуп туратан. Анда Амыр-Санаа он сегизинчи чактын ортозы киреде Алтайдан ырбап жада, мынайда кекенип барган: «Мен ойто эбирип келзем, иркиттердин, тодоштордын ла кыпчактардын кажызынан ла жүс кижиден баштарын кезерим...»

Азыйда Кан аймак деп адалган жерде эн көп улусту сөөктөр — иркит, тодош, кыпчак. Же анда ас улусту сөөктөр база болгон. Темдектезе, ааралар, таңдылар, көбөктөр, төөлөстөр, тонужандар, богускан, сойондор ло өскө дө сөөктү улус.

Сөөктөр аайынча чечеркеп пе, айла уткалап па айткан модорлошту эрмек-сөстөр бар. Оны ончозын тоолобой, үзүктеп кыскарта айдалы:

Иркит-иркит ириндү,
Иргезинен ары куртту.
Ийттин буды азыку...

* * *

Тодош-тодош торт эткен,
Тогус аяк көчө ичкен,
Тогус ороны толтырган,
Жанындагы айылды көчүрген...

* * *

Кыпчак-кыпчак кырылган,
Кызын алып тирилген...

* * *

Тал агашта кок жок,
Таңдыларда ук жок...

* * *

Сойон-сойон сорт эткен,
Чолтык бычагы курч,
Чоокыр ады жүгүрүк,

Бу өрөги айдылган уткалар жамандап шоотконы эмес болгодый. Ол улустың эскидеги жадын-жүрүмиле, су-кадыгыла, кылык-жангыла колбулу ошкош. Сөөк жанынан бу уткалар албатыда шоодылган кептү эмес, а кокыр, каткы аайлу айдылатан. Андый уткаларга улус ачынбайтан да, өөркөбөйтөн дө.

Бис куучынысты мыныла божодып жадыс. Өскө нөкөрлөр бойларының угы-төзи жанынан база бичизе, тузалу болор деп бодойдыс.

Н. МЕНДЕШ, И. ШОДОЕВ.

КЫПЧАКТАР

Озо кату чактарда жиит кыпчактар жең жастанып жыгылып каларда, онуп калар өйи жок кызыл чечектү Алтайда эмеген-өбөгөн эки карган кыпчак артып калды. Олорло кожо жиит келди артты. Карган кыпчак уулдарым, ачыларым жууда жыгылды, сок жагыскан арттым, журтым божогоны бу туру, угым үзүлди деп санааркап жүрди. Ол жерге барзам, угын не үзүлген деп, жажына кыйынга жүретен кизи эмитирим деп санааркайт.

Бир күн ол агаштан күрек чапты. Келди ол күректи тудунып аларда, кайын адазы ол күрекке чүштеди. Ол чүшке келди басты. Онон улам келиннин колы-буды уурлап калды.

Эки болчок арба арткан. Эмеген ле өбөгөн ол эки болчок арбаны келдине бергилеп, эки арбадан аш өскүрип ал, балангы чыдадып ал деп жакыйла, «тустай» бергилеген. Кыпчактын арткан-калган журтында уул бала чыдап келген.

Онон ло бери «кыпчак, кыпчак кырылган, келдин алып тирилген» деп, шоодылган артып калган.

КӨС ЖОК КЕЛИННИН КАРГЫЖЫ

Черет ташту туулары селендешпес Алтайда озо бир көс жок бала жүрген болуптыр. Ол көөркий бир сурас уулчагашту болуп калган. Уулымнын сөөги кыпчак ла деп айдар.

Бир күн ол көөркий балазын кучактанып алала, тышкары базып жүрзе, бир кизи жортуп келген.

— Мен баланың адазы эдим. Уулымды көрөргө келдим — деген.

Келин көргүспеген.

— Же жүк ле бир катап баланын белин сыймап, окшоп алайын — деп, адазы јайнай берерде, келин балазын берип ийген. Эр кижн баланы алала, качып, чаба берген. Келин кыйгырып-кышкырып, бажын јулунып артып калган. Ол эмчегинин сүдин саайла, кийнинен ары чачып каргады:

— Кара јангыс баламды апарган кара санаалу кыпчактар! Иркек болуп бүткенин кокымай, шотон, ачар-сыйап болзын; тижн болуп бүткенин мен ошкош эки көзинен чылбыран, бажы-көзи оору болзын!

Уурчы кыпчак кайра көрүп, каргышчы келинди удуралкады:

Кара тобрак чачкан јернге
Кара айгыр мал бүтсин!
Боро тобрак чачкан јернге
Боро айгыр мал бүтсин!
Көп болорыс,
Кин болорыс,
Бай болорыс,
Баркылу болорыс.

МӨНДҮР-СОККОН ДЕП НЕ АДАГАН

Сурас уулчагашты уурдайла, качкан кижинин ады Токпок болгон. Ол уулчагажын алганча Чарас бажына келген. Ол тушта бу јерде кижинин изинен болгой, малдын да изи јок. Токпок Чарас ичинде јадар эптү јер бедреп жүргенче, јудрук кире таш мөндүр јааган. Минип жүрген адынын ичин јага кезип, уурчы кыпчак уулчагажыла кожо анда кирип аргаданган. Онон улам бу јерди Мөндүр-Соккон деп адаган. Кийнинде мында јурт төзөлгөн.

КЫПЧАКТАРДЫҢ БӨЛИНГЕНИ

Ол уурдап апарган сурас кыпчак јети уулду болгон. Сурас кыпчак јети уулына ат адаар, кыпчактарды бөлиир деп мал сойдыртала, эдин кайнатырган. Тепшиге этти чыгарып, јергелей отурган уулдардын алдына экелип салгылаган.

Малдын казызын алып јигенин казак кыпчак деп адаган.

Карта алып јигенин карта кыпчак деп адаган.

Јалын алып јигенин јалчы кыпчак деп адаган.

Ичегезин (јелдин) алып јигенин котон кыпчак деп адаган.

Тарга алып јигенин тарга кыпчак деп адаган.

Баарын алып јигенин барс кыпчак деп адаган.

Јетинчи уулы эт алып јибеген.

Бастыра бала-барказы чыдап, бойлоры айыл-јуртту

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЬ

ЖАЙАЛТАНЫҢ ОЙГОРЫ

Былыр бастыра телекей 70 жылдыгын темдектеген Улу Октябрь бойы алдынан чачыны жаткан калыктарды, ас-мас угулатан культураларын жуукташтырган. Эмди бисте кажы бир калыктын ич-көгүс культуразынын байрамын бастыра калыктардыйы, бир литературанын байрамын он-чолорынын байрамы эдери жанжыгып калган. Текши калыктын, текши Союзтын шак андый жаркынду байрамы болуп, атту-чуулу казах бичиичи ле ученый, Ленинчил ле Государственный сыйлардын лауреады Мухтар Омарханович Ауэзовтын чыкканынан ала 90 жылдыгын темдектеген Күндер өтти.

Бу Күндерле колбой республиканын школдорында, библиотекаларында литературанын энирлери, пединституттарда, культура ла кееркемелдин институттарында, университеттеринде М. О. Ауэзовко кереестү литература кычырыштары, Казах ССР-дин Наукалар академиясында ағылу конференция, Алма-Атада В. И. Лениннин адыла адалган Өргөдө лө Москвада Союзтар Байзыгынын Колонналу залында көдүрингилү энирлер өткөн.

Мен, бу жаан бичиичиле, ученыйла эзен тушта таныш болгон кижиде, Мухтар Омархановичтин 90 жылдыгы толуп жаткан күнде онын жүрүми керегинде жылу сөстөр айдар күүним бар.

Казахстанда Ауэзовты «казак литературанын ойгору», онын тын-өзөгине жүрүм берген адазы» деп, жолду айдыжат. Наукада жаан ученый-тюрколог деп жарлу. Онызы жолду. Ауэзов мындый макка бойынын литература ла наукада элбек ижинин шылтузында, калык-оннын адына бүдүрген керегиле жеткен.

М. Ауэзов көп тоолу куучындардын, повестьтердин, пьесалардын ла казахтын улу ойгору, айлаткыш Абай Кунанбаевтин жүрүми ле ижи керегинде төрт томду эпопея бичиген автор болгоныла совет кычыраачылар ортодо текши жарлу. Ауэзовтын «Абай» ла «Абайдын жолы» деген романдары оны телекей үстинде макка чыгарган. «Абайдын» баштапкы эки бичиги учун ого Государственный сый берилген, озор телекейдин көп калыктарынын

тилдерине көчүрилген, «Абайдын жолы» деп роман-эпопея учун Ленинчил сый алган.

Мухтар Ауэзов атту-чуулу ученый ла эл-жондык ишчи болгон. Москвадагы университеттин профессору, Казах ССР-дин Наукалар академиязынын академиги, СССР-дин Верховный Советтин депутаты, Амыр-энчүни Корулаар Совет Комитеттин члени, Ленинчил сыйлар аайынча комитеттин члени, СССР-дин Бичиичилик Биригүзинин президиумынын члени — Ауэзовтын бүдүргөн наукалык ла эл-жондык иштеринин толо эмес кайрал-чуузы андый. Ауэзов казах ла өскө дө карындаштык литературалардын историязыла колбулу шинжүлү иштер бичиген. Ол түрк тилдү калыктардын эпозын терен билер көгүстү кижичи болгон. Темдектезе, кыргызтардын «Манас» деп атту-чуулу эпозын наука жанынан шинжүлеген. Ол үзбек, туркмен литературалардын историязын, таджиктердин жебрен үлгерлигин, түрк-монгол калыктардын оос чүмдемелин сүрекей жакшы билетен.

Бичиичи, ученыйдын 90 жылдыгын темдектеп тура, онын жүрүми ле жайаандыгы керегинде, кыскарта да болзо, айдып берер күүним бар.

Кажы ла кижичи атту-чуулу улусла жангыс өйдө жүргениле оморкоп жат, же качан сен М. О. Ауэзовтый ойгор кижичиле жуук таныш болгондо, оной тын оморкоор учурын бар. Меге Мухтар Омархановичтин башкартузула 1954—1958 жылдарда Казах ССР-дин Наукалар академиязында аспирантурада кандидаттын диссертациязын белетеп иштеер ырыс келишкен.

Сократтын мандайындык жалбак жаан мандайлу, таларкак сөөк-тайакту, эрү чырайлу, ширтеген көрүштү кижичи эмди де алдымда тургандый. М. О. Ауэзов ученый болуп, көп жаш улусты үредип таскаткан. Эмди олардын ады-жолы жангыс та Казахстанда эмес, же текши ороондо жарлу. Бу ойгор таскадаачынын үредүзин Узбекистаннын, Туркмениянын, Кыргызстаннын, Татарстаннын ла өскө дө жерлердин фольклористтери ле бичиичилери өткөн.

Мухтар Омарханович МГУ-нын профессору болуп тура, Күнчыгыш калыктардын оос чүмдемелине ле литературазына университеттин көп үренеечилерин жылбиркедип тартып алган.

Мени ученыйла Казах ССР-дин Наукалар академиязынын ИЯЛ-ынын ректоры академик С. К. Кенесбаев таныштырган. Ауэзов мени ширтеп көрөлө, коштой диванга отургызып, институттын директорула казахтап куучындажа берген. Меге онын куучыны ол ло тарый жарады. Онын үни жымжак, жобаш деп билдирген. Куучынын ортодо ол мен жаар бурылып, актанган аяс сурады:

— А слер казахтап билереер бе?

— Ас-мас билетен эдим — дедим.

Менин сөстөрүм ого жарады ошкош. Күлүмзиренеле: «Шинжүчи-фольклорчыга мынызы кыйалта жок керектү» — деп айткан. Онын кийинде бис көнү куучындажа бердис. Мен оныла туку качаннан бери таныш болгомдый бододым. Ол Туулу Алтайдын жебрен калыгы, онын историзы, культуразы, оос үлгерлиги керегинде сурап турган. Айла Ауэзов алтай фольклорды менен артык билер болгоны кайкатты. Шак ла бу кижиге меге алтай ла казах эпосторды тундештирү-историялык амадула шинжү өткүрер шүүлте эткен.

Наукада башкараачымнын эткен шүүлтелеринен мен сап тудунып, канаттала бергемдий болдым. Иштенетен тема сүрекей жылбилү болгон. Ол тема карындаштык калыктардын жебрендик этнокультуразынын колбуларын жартап, казахтар ла алтайлардын оос жайаандыгы ла тилдери алыш-колыш болгондорун, ол ыраак өйлөрдө бой-бойлорына камаанын жетиришкендерин иле-жартына чыгарып турган. Кыскарта айтса, бистер Лениннин үредү-жакаруларыла башкарынып, карындаштык калыктарды ыраштырып эмес, жуукташтырып турганын бедреп, тааи турганыс. Бистин шинжүлеристин төс ууламжызы шак андый болгон. Бу ишти бичиир тушта мен бойымнын ойгор үредүчиге канча ла катап туштап, онын айткан шүүлтелерин аяруга алып, олорто башкарынарга кичеенетем. Диссертацияны бичип божоткон согында М. О. Ауэзов менин баштапкы аңылу башкараачым болгон. Экинчизи десе — меге кураа нокбрим С. С. Суразаков.

Мен мыны ончозын бойымды көдүрип мактаарга айдып турган эмезим, сургадаачы-үредүчилер наукада жолун жагы баштап жаткандарга болужарга, үредерге, өрө көдүрип, чындык жолго баштаарга ой таап, күүнзеп тургандарын аңылап темдектеерге айдып турум. Мухтар Омарханович улусты өрө көдүрерге, күүн-санаазын күйбүредерге жайалталу кижиге болгон. Бу жаан кижиге бойынын үренчиктерин талдап алган керегин сүүрге, ого учына жетире беринерине, уур-күчтерден жана баспазына, тургузып алган амадузына турумкай болорына үредип, жиит жүректердин от-жалбыжын камызып билетен.

Ол бойы жылуны ла жаркынды жайаачы көрнөө болгон. Онын да учун бойынын бастыра жүрүмин калыктын керегине беринген бу өрөкөнди казах литературанын сүмери деп айдыжат. Онызы жолду, ненин учун десе жаан жайалта качан да калык ортодон чыгып, ого болуп жүрүм жүрет. Мындый шүүлте чын болгонын бу кижинин жүрүми, салымы керелейт.

Мухтар Ауэзов 1897 жылда Чынгыс волостыто Семей (эмдиги Семипалатинский) областыта, онын эпопеязынын геройы Абай жаткан жерден ыраак жокто, көчкүн казахтын билезинде чыккан.

Онын таадазы Ауэз жеенин бичикке үредерин Абайдын колло бичиген үлгерлерин кычырарынан баштаган. Соондо Мухтарды Семипалатинсктеги озогы жанга тайанган мусульман медресеге апаргандар. Удабай он бир жашту Мухтар орус школго көчкөн. Мында ол орус литературала, орус тилле теренжиде танышкан. «Орус школдо айалга жымжак, ол биске, казах уулчактарга, эне ошкош эрке болгон — деп, Ауэзов эске алынат. — Бис канча ла кирези жаананыс сайын, ол биске анча ок кирези буурзак көрөтөн. Онын ичинде кыйгас, кыжыран деп немени кемибис те сеспей, онын да учун андый жалакайга тартынатаныс. Мен орус школдын алдына, бүткүл орус культурага чылап ок, төлүлү арткам». Пушкин, Тургенев, Чехов казах ииттин алдына азыйда билбеген телекейди ачкан.

Ауэзовтын литературадагы баштапкы ченемели мындый учуралла колбулу болгон. 1917 жылдын жайында Семипалатинсктен ыраак жокто беженге жуук аул жуулган, олордын ортодо Абайдын үйи Айгеримнин журты болгон. Абайдын балазынын балазын кижиге бергилеп жаткан.

Орус школдо үренип, орус нөкөрлөриле кожо пьеса ойындар тургузып турган Мухтар Ауэзов сүүген поэдинин жеенинин тойына кайкамчылу сый эткен. Ол жети күнге «Енлик-Кебек» деп пьеса бичиген. Онын төзөлгөзинде сүүшкен эки жаш кижиге керегинде калыктын элбеде жарлу кеп-куучыны жаткан. Олорды озогынын кату жанжыгузы айрыган. Бу пьеса онын жайаандыкта жаан жолынын башталгазы болгон. Ого үзеери 1926 жылда «Енлик-Кебек» пьесала драманын Казах Академ театры бойынын баштапкы ойынын ачкан. Эмди ол Ауэзовтын адын аданат. Бу пьеса ла Мухтар Ауэзовтын өскө дө драматургия иштери Казахстаннын театрынын сценаларынан эмдиге түшпей, олордын репертуарын байгызат.

Мынан көргөндө, Ауэзов казах драматургиянын төзөлөринде туруп, казах национальный театрдын төзөбөчизи болуп жат.

1919 жылдан ала ол Семипалатинсктеги губисполкомдо, онын кийнинде губисполкомнын председатели ле Оренбургта Казах ЦИК-те иштеген.

Ол жылдардагы чүмдемелдери ортодо чындыгыла, кееркемел ийдезиле «Өскүстин салымы» деп куучын, «Ажудагы адыш», «Кызаланду жыл», «Караш-Караш» деп повестьтер аныланат. Бу чүмдемелдердин геройлоры — калык бойы. Олордо калыктын жүрүми, онын сүүнчизи ле ачу-короны, кожондор ло жаркынду күүни көргүзилген.

1922 жылдын жазында М. Ауэзовты Ленинград жаар үредүге ийгендер. Ол үредүге кирерде, университеттин славян-орус факультетин талдап алганы кайкамчылу. Бу жылдар келер өйдөгги жаан бичичиге телекейлик ле орус литературага тартылып жылбиркеер өй болгон.

1928 жылда ол университетти божодоло, Ташкенттеги университеттин аспирантуразына кирип, оны жеңүлү божоткон. Жинт казах учений орус культуранын жүрүмдик учурын калыгына элбеде жайып турган.

1932 жылдан ала ол литературадагы ижин эмеш те токтотпой, бойынын наука ла педагогикада ижин баштаган.

М. Ауэзов бойынын жайаандык ижин драматургиядан баштаганы элбеде жарлу. Ол онго жуук драматургия чүмдемел, олордын тоозында «Каракөс», «Айман-Шолпан», «Тандактар» деп драмалар, «Абай» деген пьеса ла өскөзин де жайаган. Онын ады-жолыла казахтардын опера ла национальный кеендигинин төзөлип өскөни жуук колбулу.

М. Ауэзов 1936 жылдан бери казах тилге телекейлик драматургиянын классика чүмдемелдерин — Шекспирдин «Отеллезын» ла «Өчөшти рожожытканын», Гогольдын «Ревизорын», Тургеневтин «Дворян уйазын», Треневтын «Любовь Яроваязын», Погодиннин «Аристократтарын» ла өскө дө чүмдемелдерди көчүрген.

30-чы жылдар башталып ла турарда, Ауэзов жүрүмдик кееркемелдердин элбек жолына чыккан. Онын жайаандыгында эн жаан учурлу аңызы — калыктын жадын-жүрүмиле колбузы.

Бу жылдарда ол «Каскак», «Истер», «Ийинди ийинге» деп повестьтер, пьесалар, очерктер ле куучындар бичиген.

Бежен жыл мынаг кайра, 1937 жылда, «Литературалык Казахстан» журналда Мухтар Ауэзовтын «Абай» деп романынан алган «Татьяна чөлдө канайда кожондогон» деп үзүк жарлалган.

Мухтар Ауэзов «Абай» деп романды жирме жылдын туркунына бичип, телекейге магы жайылган. Романды салымы — бичиичинин жайындыгында үзүлишпес колбулу.

Мухтар Ауэзов бойынын романыла жаңыс ла бойынын улу жерлежинин жүрүмин эмес, же калыгынын историязын көргүскен. Ауэзов бу чүмдемелинде калыктын салымын, онын кыйын-шыразын ла турумкайын, санаа-шүүлтезин ле күүн-табын, калык ортодон чыккан жайалталардын ийдезин жаркынду жураган. Кижинин салымы ла калыктын салымы — бичиичинин жайаандыгында үзүлишпес колбулу.

Кыскарта айтса, М. Ауэзов бойынын бичиктериле казах калыктын феодализмнен социализмге көчкөн историялык жолын толо көргүскен. Эпопеядан кычыраачы калыктын историязын ла философиязын билип, онын өткөн ойин ле бүгүнгиле келер өйдөги курч сурактарын жартап алат.

Ауэзов чындыкты, наука ла кееркемел жандарын сүрекей жакшы бириктирип билетен. Всеволод Иванов эпопеянын баштапкы бөлүктерин 40-чи жылдар башталып турар

да кычырып көрөлө, «бу культурада улу солун эмтир» деп айткан, Николай Тихонов десе мынайда куучындаган: «Бойынын калыгынын озогы жүрүми, неге жүткигени ле онын политический ырымчызы кем болгоны керегинде чындык, терен шүүлтөлү, чүмдү-күрмелдү куучыны учун кижилик чөлдөрдүн чөрчөкчизине быйанду сөзүн айдат».

«Абай» ла «Абайдын жолу» деп роман-эпопеялар наука жанынан көп катап шинделген.

Ауэзовтын эпопеясында литература жанынан гран ары жанындагы көп тоолу ишчилер жаан ажару эткендер. Бичиичинин ижин сөгүшчи Мэрэй «Казахстаннын Илиадазы» деп адаган.

Мухтар Ауэзов улу казах айлаткыш Абайга учурлаган узак жылдарга жайаган ижин бүдүрүп, оноң ичкери пландарын бистин өйдүн кижизиле колбогон.

«Эмдиги өйдүн темазы меге жүрүмнин көп жылдарга үзүктөлбөс темазы болор. Мынызы менин ижим учун берилген бийик кайралга — Лениннин сыйынын лауреады деп ат-нереге уткуулду каруум болзын».

Бу молжу-кереес сөзүн бичиичи жүрүмнин учына жетире бүдүрүп, жаңы кееркемел ле наукалык иштер бичиген. Олордын бирүзи — бистин өйдүн улузы керегинде айдылган «Жиит үйе» деп роман. Онын төс геройы — орус коммунист, обкомнын качызы Нил Карпов. «Менин геройым элбек көрүм-шүүлтөлү, орус культурадан жайаанду киж. Ол бастыра бойын улус бийик, ак-чек, ару болорына беринген. Кыскарта айтса, ол партиянын кижизи, ленинчил-коммунист...» — деп, романнын авторы бичиген. Же романды туузылтарга келишпеген. Бичиичи 1961 жылда жада калган.

Онын ады, онын жайалталу чүмдемелдери эмди бисле кожо жаантайын жүрүмдик. Ауэзовтын адыла школдор ло институттар, журттар ла оромдор, колхозтор ло совхозтор адалган. Атту-чуулу бичиичинин жайаандык жолын ширтеп тура, бис оны терен тооп ло оморкоп, онын качан да өчпөс, үргүлжиге ундылбас жайалтазын бийик баалап турганысты угузып турубыс.

С. С. КАТАШ,
филология наукалар докторы

КУЛЬТУРА КҮРРЕЗИ

Бу жылдын чагаан айынын сегизинчи күни Туулу Алтайдын культура жүрүмнин историясында узакка ундылбай артар. Ол күн Горно-Алтайскта РСФСР-дин журукчылар Бирлигинин Туулу Алтайдагы организациязын ачар жуун өткөн.

Бүгүн бис ол жуунда айдылган кезик куучындарды жарлап турубыс.

ВЛАДИМИР ПЕТРОВИЧ ЧУКУЕВ (Туулу Алтайда РСФСР-дин Журукчылар Бирлигининг организациязын төзөөр комитеттинг председатели, СССР-дин Журукчылар Бирлигининг члени):

— Туулу Алтайда журукчылардын организациязы төзөлип жатканы областьтын бастыра жүрүмүндө сүреен жаан учурлу керек. Бисте бичинчилердин крайда, ороондо жакшы билер организациязы бар. Анайда ок городто Туулу Алтайдын национальный драма театры иштейт. Же ол ло өйдө журукчылардын организациязы жок болгон. Онын да учун бис, журукчылар, бир текпишке жабыс турганыс деп айдарга жараар. Же эмди бойыстын организациябыс төзөлип жатканыла коштой өрө көдүрилип чыктыс. Бу көдүрүлүш сүреен бийик болды деп айдар керек. Не десе, бистинг ороондо Журукчылардын Бирлиги Адыгейден өскө база кандый да автоном областьта жок.

Бу жаан учурлу керекти бүдүрерге бисте кандый аргалар болгон? Озо ло баштап, бистинг журукчылардын узы бийиктеген, СССР-дин Журукчылар Бирлигининг члендерининг тоозы көптөп, он үч кижиге жеткен. Үредүлү журукчылардын тоозы жетенге шыдарлашкан. Бис бастыра жаан выставкаларда туружып баштаганыс. Өйлө кожо бу журукчылардын ижин башкараар, ууламжылаар сурак тура берген. Онын да учун партия обкомы облисполкомго баштанып, бис Москвага көп бичигенис, оноор бойлорыс та жүргенис.

Ол туштарда бис иштеристи бойлорыс жазаган рамдарга тарткан уян кеден-холстто журайтаныс. Жаан выставкалардан андый журуктарды улус күүнзеп албайт. Керектү будуктар табары база сүреен күч болгон. Эмди, бойыстын организациябыс ачылган тушта, керектү жазалдарды, будуктарды төс жерден аларыс.

Туулу Алтайда журукчылардын организациязын ачарына ууландырылган иштер сегизенинчи жылдарда башталган. 1981 жылда бис Иван Итулович Белековло кожо РСФСР-дин Журукчылар Бирлигине баштапкы ла катап «кайуга» барып жүргенис. Онон журукчылардын организациязын бисте, кандый да болзо, төзөөр деген бек күүн-санаалу жанганыс. Бистинг бу амадубысты партия обкомы, облисполком жөмөгөн. Ол жөмөлтөни слер бойыгар көрүп турыгар — эмди бисте СССР-дин Журукчылар Бирлигининг кажы ла члени тангынан мастерскойлу. Скульпторлордо жаба мастерскойлор бар. Олор канайда тудулган? Биске сүреен жаан болужын партия обкомы ла облисполком жетирген. Городто улус жадар бир туранын үчинчи кады тудулып жадарда, олор биске керектү чаазындарды бир ле айга белетежип, турада алтынчы кат туттуртып, ондо ма-

стерскойлор ачкандар. Мен ол керегинде Барнаулда, Москвада РСФСР-дин Журукчылар Бирлигинин Башкартузында куучындаарымда, меге торт бүтпей тургандар: «Бир ле уунда јети мастерскойды слерге канайда бергендер?» Ја-ныс ла ойдө мынча кире мастерскойлор јаан да городтордо табыштырылбай јат.

Мынан ары журукчылар кандый иштер өткүрер? Бис партиянын политиказынын төс ууламжыларын эл-јонго јетирерге кичеенерис. Эмди эл-јон сүреен јарамыкту ойдө јуртайт. Журукчылар бу ойдин јангырту-кубулталарында бойлоры туружып ла олорды түргендедерине јаан камаан-ын јетирерге чырмайар. Бис жүзүн-башка көрү-выставкаларда туружар, городтын ла јурттардын бүдүм-кеберин јарандыраарына, экологиянын туура салбас сурактарын бүдүрерине јөмөлтө јетирер күүндү. Анчада ла бистин јурттардын кеберинде кандый да өг-сүр јок. Журукчылар бу айалганы түзедерине јаан болужын јетирер.

Куучынымнын учында бастыра журукчыларды уткып, биске айдары јок јаан болужын јетирген партийный, совет органдарга терен быйанымды айдадым.

БОРИС КҮНДҮЛЕЕВИЧ АЛУШКИН (партия обкомынын качызы):

Күндүлү нөкөрлөр!

Туулу Алтайда РСФСР-дин Журукчылар Бирлигинин организациязы ачылып јатканы автоном областьтын историясында сырангай тегиндү керек эмес. Бу сурак канайда бүдүп келгенин Слер билеригер. Туулу Алтайда профессионал журукчылардын организациязын төзөөр санаа-шүүлтелерин партия обкомына ла облисполкомго јайаан интеллигенциянын чыгартулу улузы, ишмекчилер ле јурт јаткандар көп јылдарга улай айдышкан. Бу суракты бүдүрерге Барнаулда, Москвада жүзүн-башка јайаан биригүлөр ортодо көп базарга, ас эмес куучындар айдарга ла чаазындар бичиирге келишкен. Мынызы бюрократ күүн-таптап болгон эмес. Кажы ла керекке бойынын өйи керек ине. Бис Игнат Иванович Ортокуловтын, өскө дө журукчылардын, интеллигенциянын чыгартулу улузынын крайда, бисте айткан куучындарын ундыбаганис. Москвада, Барнаулда ол шүүлтелерди јөмөп тургандар. Је олорды јүрүмде бүдүрерге чокым иштер өткүрер керек болгон: СССР-дин Журукчылар Бирлигинин члендеринин тоозын көптөдөр, акча-јөбөжөлик төзөлгө салар сурактардын аайы-јартына чыгарга келишкен. Бу јанынан партийный ла совет органдардын килемјизи слерге јарт. Олор СССР-дин журукчылар Бирлигинин члендерине, Туулу Алтайга јадарга келген журукчыларга јаан ајару эткендер. Партийный, совет органдардын, керек дезе, албаты кеендигинин устарынын, темдектезе, сырмакчылардын иштерин көрү-выставкалар-

да, тоомјылу комиссияларга көргүзөр ченелтелерин слер
јакшы билеригер. Ол ченелтелердин камааны слерге база
јарт. Партия обкомынын баштапкы качызы Юрий Степа-
нович Знаменский, облисполкомнын председатели Михаил
Васильевич Карамаев Николай Афанасьевич Пономаревло,
РСФСР-дин Јурукчылар Бирлигинин алдындагы Качылы-
гыла, онын эмдиги ишчилериле көп туштажып куучын-
дашкан. Бистин јурукчылардын мастерскойлары тургуза
ла эдилбеген — ол горисполкомнын, партия горкомынын
јурукчыларга болужар деген килемјизинин шылтузы.
Эмдиги проекттерде мастерскойлор тудары база темдек-
телген.

Слер партиянын социальный сурактарла, албатынын
историязы, культуразы, тилиле колбулу текши политика-
зын јакшы билеригер. Бу мыны чүрче ле эдип-тудуп ијетен
керек эмес. Је бу сурактар једимдү бұдүп турганын бистин
јурукчылардын бирлиги тззблип јатканына бойыгар кө-
рүп турыгар. Бис Владимир Иванович Эдоковтын Москва-
га съездтерге эмезе СССР-дин Јурукчылар Бирлигинин јаан-
дарына јол-јорыктарын эске алынадыс. Ол бу јорыктар-
да калганчы күндерге јетире, СССР-дин ле РСФСР-дин
Јурукчылар Бирлигинин, РСФСР-дин Јурукчылар Фонды-
нын бу јзбн чыгарына јетире, партия обкомынын ла обл-
исполкомнын Туулу Алтайда јурукчылардын организация-
зын ачар деген самараларын, телеграммаларын бойыла
кожо јаантайын апаратан. Бу мындыј суракту самаралар
јогынан куру јол-јорыктар качан да болбогон.

Туулу Алтайда РСФСР-дин Јурукчылар Бирлигинин
организациязын ачар јзбн эмди бисте бар. Бис ол керегинде
КПСС-тин Тзс Комитедине де јетирү эткенис. Онон зскз
мен РСФСР-дин Министрлер Совединин культура бзлүги-
нин јааны нзкзр Беляковло куучындашкам. Бу мыныла
мен јурукчылардын организациязын тззззри — ол јуула
түжеле тзззп салатан теп-тегин керек эмезин айдарга са-
нандым. Бис бу күнге акча-јзззжзлз тзззлз салганы, кадр-
лар белетегени, областьтын јиит јурукчыларыла зткү-
рилген иштер, Сибирьдин городторында, Москвада болгон
выставкалар, јурукчылардын тангына ла бичиичилерле
кожо јол-јорыктары, бистин ле монгол јурукчылардын
туштажулары, Горно-Алтайскта зткүрилген бастыра јуби-
лейлү кзрзлдерде ле текши-политический иштерде слердин
зрчимдз турушканыгар ажыра келгенис.

Бүгүн бис партиянын Тзс Комитедине, Совет башкару-
га, партиянын крайкомына ла крайисполкомго, партийный
органдарга бу сурактар једимдү бзткени учун јаан быйан-
ду. Онызы јолду. Је ол ло зйдз, күндзлз нзкзрлзр, јангыс
ла быйанду сзстзр айдарга, болорзынарга чек јарабас.
Бистин јурукчыларыстын, јайаачы интеллигенциянын
јайалталу улузанын тзс јзги, тзс ижи ичкери алдыбыс-

та. Жаңы төзөлип жаткан иит организация жүрүмдик, алдында турган сурактарды бүдүрерге партийный организацияны күреелей тыгыда биригер учурлу. А ол сурактар мындый: жаңыс ла тангынан жайалта тыгыыры, жаркынду журуктар жайалары эмес, же анайда ок СССР-дин Журукчылар Бирлигинин кажы ла члени, бастыра журукчылар бистин областьтын ончо керектеринде эрчимдү туружары. Мынызы жоктон жаңыс ла ар-бүткеннинг жаражын мактаарга жарабас. Бу ар-бүткеннинг ээзи — иштин кижизи. А бис ишмекчилердин, крестьяндардын, интеллигенциянын ижине тайанадыс. Бистин арга-чыдалыс, журукчылардын жайалтазы өзүп тыгыыры партийный организациялардын, иштеги өмөликтердин ижиле колбулу. Слерден бу мынызын калганчы эмес, а баштапкы жерге тургуссын деп сураар күним бар.

Слер Туулу Алтай автоном областьтын бастыра Алтай крайдын экономика, социальный ла культура өзүмин тыгыдарында жаантайын партийный ла совет органдардын чындык болушчылары болгоныгар. Бисте, Алтайда, журукчылардын организациязы база бар. Анайда ок бичиичилердин биригүзи иштейт. Мынызы партиянын культураны өскүрер деген амадулары эмес пе? Жаңыс ла Алтай крайда, чынынча, бичиичилердин эки организациязы бар. Бүгүн дезе, журукчылардын экинчи организациязы төзөлөт. Онызы «Бис анайда керексип жадыс» дегенинен, организациялардын тоозын көптөдөргө турганынан эмес, а партия ла совет государствонун улуска, ишкүчиле жаткандарга, бистин крайдын экономика ла культуразын өскүрерине ууландырылган килемјизинен эдилет. Государствонун бу килемјизи, бүдүмјизи учун бис онын алдына жаан каруулу.

БРОНТОЙ ЯНГОВИЧ БЕДЮРОВ (РСФСР-дин Бичиичилер Бирлигинин Туулу Алтайдагы организациязынын каруулу качызы):

— Бүгүн Туулу Алтайдын культура жүрүминде историялык учурлу күн. Учы-учында бисте база бир тангынан жайаан биригү — Туулу Алтай автоном областьта журукчылардын организациязы төзөлип жат. Онын да учун бис, кару нөкөрлөр, жаңырган жылды сүреен жакшы керекле — журукчылардын жаан ийделү бирлиги төзөлгөниле баштайдыс. Бу сурак алдынан бери турган. Оны бүдүрерин бистин журукчыларыс бойынын жайалталу жайаан ижиле көргүскендер. Эмди ол иштер журукчылардын организациязы төзөлгөниле учалды.

Өткөн жылда бисте база бир жаан учурлу керек бүткен — Туулу Алтайда культуранын Совет Фондынун бөлүги ачылган. Культуранын Фонды ла журукчылардын организациязы туулганы — учурлу ла сүреен жакшы керектер.

Алтай — ол поэттердин тергеези деп, жүс жыл мынан

озо айдылган. Же ол элден озо журукчылардын јери. Бу јерде, журукчы улуска јайалган Туулу Алтай деген талада, толо јүрүмдү јайаан организация төзөлгөни сүреен јолду. Онызы сүүнчилү ле оморкодулу.

Бис, бичиичилер, бойыстын најыларысты тагынан организациязы туулганыла акту јүрегистен уткып турубыс! Журукчылардын кереги — ол озо ло баштап јарашты јайаары. Же бис олордын јайаан биригүзи төзөлгөниле колбой журукчылар текши јүрүмде бойларынын сөзин айдар деп бодойдыс. Олор тегин де көп иштер өткүрет. Бу ла жууктарда бистин јарлу журукчыбыс Игнат Иванович Ортоулов Кан-Оозыла јорыктап, туштажуларда куучындар айткан. Ол туштажулардан келген јетирүлерле, улус журукчынын сөзин поэттердийинен де уян укпайтан эмтир. Бу јанынан журукчыларга база иштенер керек. Журукчылар бисти јондор ортодогы колбуларыла озолойт. Олордо совет-монгол граннын эки јаныла бистин ле монгол журукчылардын јаба јол-јорыктарын өткүрери бек јанжыккан.

Бис Туулу Алтайдын јаан историязы, онын јүрүминин эпика, этнография јандарын журукчылар бу күннен ала јарт ондоп, оны журуктарында көргүзер деп иженедис. Бис алтай кай чөрчөктөргө учурлалган үөр журуктарды, Алтай-Буучай, Көгүтей-Мерген, Алып-Манаш, Көзүйкенин, Туулу Алтайдын историязында ады-чабы арткан улустын сүрлерин көрөр күүндү. Туулу Алтайдын профессионал кееркемелинин бажында Григорий Иванович Гуркин шак мынайда баштап, история ла этнографияга јаан ајару салган. Бистин эмдиги үйе журукчыларыс мыны база ундыбас учурлу. Николай Чевалков база сүреен јилбилү иштеген. Ол јанжыгулар мынан да ары толо улалар деп сананадым.

Бис, бичиичилер, бой-бойыстын керектерис жуук ла колбулу болгонына сүүнип, слерди акту јүрегистен уткып турубыс. Слерге јайаан иштерде бийиктерге једип, бистин бу кеен јеристе омок ло бек күүн-санаалу болуп, бу јердеги кубулталарла колбулу сурактарды бүдүреринде — арбүткенди, бистин историябысты, Туулу Алтайда туулган улу ла үргүлјик күүн-тапты корып алып, јирме биринчи чакка киреринде једимдер күүнзейдим!

ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ ЭДОКОВ (искусствоведение наукалардын кандидады):

— Тургуза өйдө бистин областьта СССР-дин Журукчылар Бирлигинин члендери бежен јаштын ичинде улус. Анайдарда, олор јуранып турган јайалталу уулдар ла кыстарга анчада ла ајарынкай болор учурлу. Төзөлип јаткан организациянын келер өйи, ичкери өзүми — јашөскүримде. Онын учун јайалталу јииттерди ајаруга алып, олорды үредери ле таскадары — профессионал журукчылардын молјулу кереги.

Мынан ары, Туулу Алтайдын журукчылар организациясы тӧзӧлгӧн тушта, журукчылардын ижине некелте тынгыры жарт. Жадын-жӱрӱмди калай кӧргӱскен, куру кӧгӱсле эдилген иштер кайда да жол алынбас учурлу. Бу ла ӧйдӧ чын жайалталу журукчылардын чындык ла солун чӱмдемелдерине ажарынкай болор керек.

* * *

Жуунда анайда ок РСФСР-дин кайралду журукчызы Игнат Иванович Ортоңулов, СССР-дин Бичиичилер Бирлигинин члендери Иван Васильевич Шодоев, Борис Укачинич Укачин ле ӧскӧ дӧ улус куучын айткандар. Олор журукчыларды жайаан организациясы тӧзӧлгӧниле уткып, жаңырту-кубулталардын ӧйинде бойлорынын жайалталарын ла текши эрчимин Туулу Алтайдын, орооннын экономика, социальный ла культура ӧзӱмин тӱргендедерине ууландыраына кычырдылар.

Жуунда РСФСР-дин Журукчылар Бирлигинин Туулу Алтайдагы организациясы тӧзӧлип, онын башкартузынын жаанына Владимир Петрович Чукуев, каруулу качызына Валентина Петровна Твердохлебова тудулды. Журукчылар анайда ок жаңы организациясынын бюрозын тӧзӧдилер. Онын члендерине В. П. Чукуев, В. П. Твердохлебова, И. И. Ортоңулов, В. И. Эдоков, П. И. Богомоллов тудулгандар.

(Жуунда айдылган куучындарды кепке базарына В. Куртов белетеген)

ЭКИ БИЧИК

Мудрый богатырь: Поэмы, стихи, басня. — Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1987.— с. 136.

Алтай совет ӱлгерлик: Антология. — Горно-Алтайск, Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бӧлӱги, 1987. — 448 с.

Алтай литература революциядан озо тӧзӧлип ле башталып, бӱгӱнге жетире ӱзӱги жок ичкери алтаган. Кӧп ӧйткӧн, же литературабыс узун жолдо, ӧзӱмде ле једимде, кенгиде ле кеендикте, амадуда ла ӱстӱгӱде.

Улу Октябрьдын 70 жылдыгыла колбой, једимдерди аңылап, баалап, жаңыдан кӧрӱп, илелеер туш келерде, Туулу Алтайдын бичиичилик биригӱзи бир кезек жаан ла кӧрӱмжилӱ иштер ӧткӱрген. 1987 жылдын эдетен иштерин шӱӱжерде, алтай литератураны баштаган, онын ӧзӱмин

бийиктеде көдүргөн баштапкы бичиичилердин чүмдемелдерин орус та, алтай да тилдерге кепке базып чыгарары жанынан бастыра бичиичилер бир күүн-санаалу болды. Эмди ол шүүлтөлөрдүн бүткенинин керези — 1987 жылдын экинчи жарымында Улу Октябрьдын 70 жылдыгына учурлап чыгарган эки бичик. Бирүзи — орус тилге кепке базылган «Мудрый богатырь», экинчиси — алтай тилге чыккан «Алтай совет үлгерлик» (1917—1987 жж) деп антология.

Баштапкы бичикке М. В. Чевалковтын, П. А. Чагат-Строевтин, М. В. Мундус-Эдоковтын тууялары, үлгерлери, баснялары баштап ла орус тилге көчүрилип жарлалганы алтай литературанын өзүминде ле тыныжында билдирлү једим. Бу јуунтыны тургузып, ого кирген чүмдемелдерди орус тилге көчүрттерине, олордын укаа-учуры керегинде терен шүүлтөлү «Слово о предтечах» («Эленчиктер учун сөс») деп статьясын бичиирине Туулу Алтайдын Бичиичилик биригүзинин каруулу качызы, поэт ле шинжүчил Б. Я. Бедюров јаан билгирин салган. Б. Я. Бедюров бойынын статьясында кажы ла автордын чүмдемели керегинде үлгерчи болуп сөс айдып турган эмес. Ол, 1977—1981 жылдарда Москвадагы Күнчыгышты шингеер институттын аспирантуразын үренип божоткон кижи, история-бистын ла литературабистын аай-агынын наукада аңылу шингеш-көрүмдү эдил бичигени кычыраачыларга солун.

Баштапкы алтай үлгерчилерди орус тилге бийик кееркемел кеминде көчүреринде јаан ишти Новосибирсктин поэттери А. Плитченко, А. Романов, В. Берязев, О. Мухина бүдүргендер. Јуунтыны чыгарарында А. Адаров, П. Самык, К. Козлов турушкандар.

Бу јуунтынын учуры, мен бодозом, сүрекеј јаан.

М. В. Чевалковтын чүмдемелдери Октябрьдан озо өйдөги алтай улустын јүрүми тенг эмезин көргүзип, түңгей өзүмге, једимдерге үстүгери жанынан кычыру эткен. П. А. Чагат-Строев албатынын јанжыккан оос јайаандыгынын эби-марыла колкүчиле јаткан албатынын јүрүминде улу Лениннин учурын көргүзет. М. В. Мундус-Эдоковтын чүмдемелдери алтай албатынын јадын-јүрүми, ижи, көрүм-санаазы «революционный көдүрингиле» кеп алынган.

Экинчи јуунты — антология: «Алтай совет үлгерликке» 1917 жылдан ала 1987 жылга јетире үлгерчилер салынган. Антологияны КПСС-тин обкомынын инструкторы, СССР-дин Бичиичилик биригүзинин члени, поэт Јыман Белеков тургускан. Антологияны чындый чыгарарына редколлегия төзөлип, ого јарлу поэттер А. Адаров, Б. Бедюров, Э. Палкин, П. Самык, Б. Укачин кирген. Бойынын камаанын Туулу Алтайдагы история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институттын ла бичик чыгарар издательствонын ишчилери база јетирген.

Антология тургузаачынын кире сөзінде «мынан озо бисте мындый жуунты качан да чыкпаган» деп айдылган. Кычыраачынын колындагы антологиянын амадузы жарт. Кажы ла онжылдык туркунына алтай литературада чүм-делген үлгерлер жаңы кеберлер, эп-аргалар алынып, жүрүм-ди, ишти, кижини көргүзөринде чындык узун жолло ичкери көндүккөн, теренжиген, кенгиген: темалары айыл эжигинен ырап, Туулу Алтайдын бийик тууларын ажып, түрген чакпынду сууларын кечип, жаңыс та бистинг орооннын кычыраачыларына эмес, же анайда ок орчылангын жаан учурлу сурактарына жеткени бүгүн иле. Онын да учун «Туулу Алтайдын үлгерчилери оны канайда өткөнин ле канайда өдүп турганын көргүзери бу антологиянын төс амадузы болуп жат» — деп, тургузаачы жолду темдектейт.

Антологияга кирген төртөн бир үлгерчи керегинде, жадын-жүрүми, жайаандыгы керегинде жетирү ле сүр-портреттери салынган. J. Белеков авторлор керегинде жетирүлердин энг учурлузын, керектүзүн алган.

Тургузаачы кажы ла үлгерчининг аңылузын аярып көргүзөргө кичеенген. П. А. Чагат-Строевти алза, бичикке үлгерчининг кай чөрчөктөрдүн жаңжыккан кебиле чүмдеген «Ойгор баатыр» деп чөрчөк-туујуызы кирген. Бу алтай совет литературада, албатынын жүрүминде улу учурлу түүки чөрчөк. Туујуынын учында Ойгор-Баатырдын ат-нерелү тартыжузы жөнүлү болуп чыккан. «Жайымдалган жаан ороон жайым болуп жыргай бергени» орчыланга ады чыккан Ойгор-Баатырдын жаң-кылыгыла, амадузыла, тартыжузыла бек колбулу. Эмди ол:

Жуулап бойы жууга барбай,
Жуулап келгенин жандырбай,
Албатын башкарып,
Амыр-энчү жада берди.
Кулы-бийи жок жадын
Калык-жонго берилди.
Угы башка улустын
Оч-бөндөри жоголды.
Жаңыс билеге бириктирип,
Карындаштардый жада берди.

Бу жолдыктар чөрчөк-туујуынын төс учуры, төс шүүлтези. Мындый ок жолдыктар алтай кай чөрчөктөрдө база айдылып турганы керелү темдек. Калкиннинг айтканыла «Очы-Бала» деп чөрчөктө мынайда айдылат:

Жуулап келгенди жандырбайтам,
Жууга бойым барбайтам.
Оштөп келгенди божотпойтом,
Очүркеп бойым мен барбайтам.

Алтай литературанын өткөн жолы, тургузаачынын темдектегениле, «жүрүмдий ок, андый ла түс-киленг эмес: жар-

кынду једимдер де, јана болбос бедреништер де, ачу јылытулар да јеткилинче болгон. Је түңей ле литература ичкери бийик өзүп барган. Ого эн јаан ийдени Улу Октябрьдын жаркыны, Коммунист партиянын јаантайын кичеемели јетирген». Бу шүүлтени П.А.Чагат-Строев 1926 јылда «Ленинниң јогына» деп үлгеринде «Өлбөс мөңкү Партия» — деп чокымдап, Ойгор Ленинге алкыш-быйан айдынат:

Баштап берген Партияң
Баштап турзын үйеликке!
Төзөп берген Совет жаңың
Эзен турзын эленчикке!..

М. В. Мундус-Эдоков Улу Октябрь јенген кийнинде албатызы керегинде акту күүниненг айткан:

Алтай, алтай, алтайлар,
Ак сагышту улустар!

Чын, П. А. Чагат-Строевтен баштап, бастыра үлгерчилер Улу Октябрга, Ойгор Ленинге јаан быйанду. П. В. Кучияк көдүринилү бичип јат («Чамал»):

Ильичтин жаркынду лампазын чүмдеп,
Эдискилү жаңы кожондор
Алтай үстинде јайыла берди!..

Атту-чуулу алтай кайчы Н. У. Улагашевтин «Октябрьдын кожонгы» деген үлгеринде:

Баатыр партияга башаткан бисти
Оштү качан да јенип болбос.

Л. Кокышев: «Ленин улуска јаантайын башчы» деп айдат. А. Адаров «Ленин күнди көдүрет» деген үлгеринде оморкойт:

Чындап та, улу Ленин көдүрген
Күниниң алдында ырысту јүрүм.
Ленин эмес болгон болзо,
Тенгериде күнди көрбөс тө эдим!

Э. Палкин:

«Октябрь», «Ленин» деп сөстөрдү
Бичип салгандый јагына...

Б. Укачин «Бис ончобыс јаскыда чыкканыс» деген үлгеринде чикелейт: «Ильичтин жаркынду бийин мактайдыс!»

П. Самык «Ленинниң бичиктерин кычыргамда...» деген үлгеринде айдат:

Владимир Ильич,
Слерди кычыргамда,
Јиит жарындарым тызыражып,
Баатыр ийде кожулып тургандый...

...Jүрүмнннг кыйбас тартыжына чыгарга,
Жегүге жетирер ойгорынын кемин ондоорго,
Ленинди кычырадым!
Ленинди кычырадым!

Ленинге, партияга учурлаган үлгерлер антологияда көп. Чын, бистин алтай литература Коммунист партиянын аярузун, кичеемелин жаантайын сезип, көрүп, өзүмнннг жолында туруп жат.

Антологияга анайда ок ундылган ла эмезе кандый бир шылтактардан улам чек ады-жолы угулбаган, эмезе ас жарлалган үлгерчилердин чүмдемелдери салынганы бу бичикти база байыдып жат. Олордын тоозында, темдектезе, Эндрей Модоров, Алексей Тозыяков, Капшагай Сүрүлова, Алтаяк Толток, Алексей Чоков, Эндрей Борбуев, Жаңа Бедюров, Исай Тантыев, Чот Енчинов, үлгерлик-күүлик жүректү Сорпон Этенев ло Солун Мешкиновтын ас та болзо, кожон-үлгерлери салынган.

Мен сананзам, «Алтай совет үлгерлик» деген антологиянын кычыраачыларына коркышту жылбилү, солун болотон жаны — анчада ла бу өрө тоололгон үлгерчилердин чүмдемелдери.

КПСС-тин Төс Комитединин апрельдеги (1985 ж.) Пленумынан ала жаңы ууламжылу иштер башталарда, бистин орооныста түрген жаңыртулардын шылтузында бу ундылып калган авторлорды ойгортуп, өрө көдүрип, бойынын ойинде чүмдегенин жуунтыга кийдиргени жакшы. Андый да болзо, ол авторлордын үлгерлери ас салынган деп айтпаска болбос. Оны бедреп, казып, жуунадарга жаан иш эдилген. Же эмди де олордын энчизи текши жуунадылып калды деерге эрте. Бу ишти мынан ары там көндүктирип ичкерледер керек. Темдектезе, Эндрей Модоровтын үлгерлери. Бу үлгерчинин «Алтай жеринде», «Алтын күүк» деген үлгерлерин жажы жаан улус эмдиге эске айдып жүргүлөйт. «Алтын күүкти» оок класстарда бу да бойлорыс уренген эмейис. Чын да, кандый жараш, чечен, сөстөри көгүске белен илингедий эдип ол бичиген:

Тандакталып тан атты,
Тамырланып күн чыкты.
Айыл сайын ыш чыкты,
Арка жерде күүк этти.

Алексей Тозыяковты бис чек билбес болгоныс. Эмди бу антологиянын шылтузында улус онын бичигенин соныркап кычырар. Капшагай Сүрүлованын үлгерлери ас, же шылтагын тургузаачы база жартап койгон. Жиит үлгерчи Совет жаң ла партия бистин албатынын жүрүминде кандый учурлу болгонын сүрекей чокым айткан:

Балдар бисти коруган
Башкару Совет бар эмей.

Жакшынак жуунтыга Алтайк Толтоктын үлгерлерин элбеде берген болзо, там артык болор эди. Табылбаган ба, кандый?

Бүткүлинче алза, антология алтай литературанын өзү-мине турушкан үлгерчилерди ундытпай, оlorдын эн талдама үлгерлерин бойына алынганы иле. Бичикте тургузачынын кыска, же ныкта сөзинең башка, «Таң адып жат, туругар!» деп уч сөзи бичилгени антологиянын бүткүл учурын толтырып, керектү ле билгир жетирулер берип турганы база жакшы. Ого коштой, «Алтай совет үлгерлик ле онын историязы аайынча кыска библиография» деген бажалык база сүрекей керектү ле болушту. «Бичиичилердин жуунтылары» деген бөлүкте кажы ла кижинин бичиктери качан, кандый атту чыкканы керегинде жетиру база да керек. «Алтай литература керегинде бичиктер» деген бажалыкта шинжүлү литература көргүзилет.

Бичикте салынган чүмдемелдердин учурын ого соктырылган журуктар база кееркедип жат. Мында Н. И. Чевалковтын, А. А. Каланаковтын, М. Бабаковтын, И. И. Ортоңуловтын журуктары бар. Же онызын үйелер аайынча тургуспай, булгай-телгей салганы арай коомой ошкош.

«Алтай совет үлгерлик», мен сананзам, бастыра кычыраачыларга сүрекей солун ла жылбилү, жаантайын керектү болотон бичик. Ол анчада ла шкодо иштеп турган үредүчилерге ле студенттерге авторlorдын жадын-жүрүмин, ижин элбеде билерге, сөс жок, жаан болужып жетирер.

Антологиянын учуры керегинде сөсти божодып жада, Жыман Белековтын кире сөзинде мынан ары антологияны кыйалтазы жоктон улалтар ла жаңыртар, жуунтылар эдип чыгарып, «Алтай повестьтер ле куучындар» деп антология чыгарар деген шүүлтени жарадып турум. Ого коштой жөмөшкин эдип, база бир шүүлте: пьесалардын ла балдарга учурлап чыгарган чүмдемелдердин жуунты-антологияларын чыгарар керек.

Т. ШИНЖИН

БИСТИН КУНУНГИ ЖУРУМИСТЕН

8 январьда Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин Бюрозынын жаңырган жылдагы баштапкы жууны өтти. Анда Бюронын өткөн жылдагы ла келер жуук өйлөрдөгү ижи, областьта мал кыштадары кату айалгада өдүп турганынан улам партия обкомынын сурагыла Ондой аймак жаар бир бөлүк бичиичилер ийери керегинде сурак шүүжилген.

* * *

Латвиянын төс города Ригада П. Стучканын адыла адалган Госуниверситеттин латыш тил ле литература факультетинде ачылган көчүрөөчилер белетеер аңылу бөлүккө бистин бичиичилик биригүбис ийип жаткан ийиттер — Ирина Тозыякова ла Эрмен Төлөсовтын кандидатуралары көрүлип, ологро Бюро адынан үредү-укаа учурлу жакылтатар берилип, ологордын күүн-санаазы угулды.

18 январьда Латвиянын Бичиичилик биригүзинин Башкартузынын көчүрөөчилер Советинин каруулу качызы Андрей Линкевич Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзине телефон соккон. Онын жетиргениле, университеттин бу аңылу бөлүгине орооннын кажы ла союз республиказынан, Эстониядан башка, экиден одуска жуук кижилер үредүге алылган. Туулу Алтай ла Латвия ортодогы жакшынак колбулардын шылтузында автоном республикалар ла областтар ортодон жүк ле бистин ийиттерис алылган.

26 январьда Латвиянын Бичиичилик биригүзине онын председатели Янис Петерске башкартып, үредүге келген ийиттерле жаан туштажу өткөн. Туштажуда көп латыш бичиичилер, жүзүн-башка газеттер ле журналдардын редакторлоры, республиканын албаты-үредүзи Министерствозы ла комсомолынын Төс Комитетинин окылу улузуну турушкан.

14 февральда Төс телекөрүлтенин «Ой» деп программасында Ригада П. Стучканын адыла адалган Госуниверситеттин латыш тил ле литература факультетиндеги көчүрөөчилер бөлүгинин студенттеринен интервью алылган.

Баштапкы сөсти Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзи ийген Ирина Тозыякова алып, латыш калыктын тилин ле литературасын, түүки-историясын ла культуразын көгүске алынып, бу энчи-байлыкты алтай калыкка, бистердийин латыштарга жайып таркадар керекте мынан ары эрчимдуу турушар күүн-санаалу болгонун куучындады.

* * *

21 январьда облысполкомнын Жөбиле поэт Б. У. Укачин алтай тил ле литература аайынча термин Камыстын каруулу качызына тудулган.

* * *

26 январьдан ала 1 февральга жетире Татар АССР-дин төс города Казанда орооннын түркчилеринин жуун-семинары өткөн. Анда Туулу Алтайдын педагогика институтунун алтай филология кафедрасынын жааны С. С. Каташ турушкан. Бу жуунун кийинде ол Москвада А. М. Горь-

кийдин адыла адалган Телекейлик литература институтында өткөн, Тимофеев адына учурлалган јирменчи наукалык конференцияда филология наукалар кандидаты С. М. Каташевле кожо туружып, алтай алкыштар ла алтай үлгерликтеги угаштырулар керегинде јетирүлер эттилер.

* * *

28 январьда Туулу Алтайдын бичиичилик биригүзинин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, бичиичилер А. Адаров, Ј. Каинчин, А. Демченко, драматург, режиссер Н. Шумаров городтын он экинчи школынын айтырузыла анда литературанын туштажызын өткүрдилер.

Туштажуда үренчиктерди патриот ло интернационалист күүн-тапка таскадарында литературанын учуры, бу јанынан эдилеп турган иштер, эмдиги өй лө јүрүм керегинде ачык-јарык куучын өткөн, бичиичилер јангы чүмдемелдерин кычырган, Н. Шумаров десе топшуур согуп кайлап, икили тартып, шоорлогон. Алтай авторлордын бичиктери садылган.

* * *

29 январьда бичиичилик биригүде ачык партийный јуун өткөн. Јуунда «Областьтын партийный организациясындагы перестройканы партиянын XXVII съездинин, КПСС-тин Төс Комитединин январь ла июньдагы (1987 ј.) Пленумдарынын некелтелерине келиштире башкарары аайынча өткүрген ижи керегинде КПСС-тин обкомынын бюросынын отчеты» шүүжилген. Бу суракла јетирүни бичиичилик биригүнин каруулу качызы Б. Я. Бедюров этти. Коммунист ле коммунист эмес бичиичилер бу јанынан бойларынын шүүлтелерин айдышкандар. Олор бу јаан учурлу документти бирлик күүн-санаалу јарадып тура, анда идеологиянын ижине ас ајару салылганын темдектедилер.

* * *

Бичиичилик биригүнин Бюросынын 5 февральда өткөн экинчи јуунында мындай сурактар шүүжилди:

Оңдой аймагыла јорыктаган бичиичилердин отчеты;

Поэт К. И. Козловтын 70 јажын өткүрери;

Литературанын «Омск кыжы — 88» деп байрамына бистен Н. Шумаровты ийери;

Март—апрель ай кирезинде РСФСР-дин Бичиичилик биригүзинде үлгерлик аайынча Советте А. Адаровтын јайаандык ижин шүүжери;

Алтай литературанын 1987 јылдагы итогын көрүп, јиит бичиичилердин јуун-семинарын өткүрери.

* * *

11 февральда Төс радио поэт Б. Укачиннен алган интервьюны берди. Ол бойының جایаандык ижи, эмдиги өйдиг курч ла өдүги сурактары керегинде куучындаган.

* * *

16—20 февральда J. И. Белеков КПСС-тинг Төс Комитединде, СССР ла РСФСР бичиичилеринин биригүлеринин Башкартуларында болуп, «Эл-Алтай» деп альманахты бичиичилик биригүнин органы эдери, алтай тилле балдардын журналын чыгарары јанынан сурак тургускан.

* * *

Областьтын радиозы калганчы өйлөрдө литературанын ундыларга јеткен берилтелерин ойто орныктырат. Быјыл «Солоны» деп јаңы литература-эдискилик берилте өткүрип баштаган. Бу берилтенин баштапкы айылчылары болуп, бичиичилик биригүнин каруулу качызы Б. Я. Бедюров, поэт, партия обкомынын инструкторы J. И. Белеков, Алтайдын бичик басмазынын Туулу Алтайдагы бөлдүгинин директоры Э. М. Палкин, сөгүшчи ле литература шиндеечи С. С. Каташ, бичиичилик биригүнин литконсультанты Т. Торбоков күрее столдо туруштылар. Олор литература ла јүрүмнин колбулары керегинде ачык-јарык ла элбек куучын өткүргендер. Берилте 16 ла 21 февральда болгон.

* * *

17 февральда Туулу Алтайдын бичиичилери Алтайдын бичик басмазынын јаңы директоры, Москвадан келген В. В. Шатыгинле, баш редакторы Н. Г. Егоровло туштажып, эки јанын јилбиркедип турган сурактарды аайлаштылар.

Т. ТОНУЖАН

ПЕРЕСТРОЙКА ЛА БИС: ШҮҮП КӨРӨЛИК

ИНЕГЕН ЖОЛЫНДАГЫ ИЧКЕРИ САНААЛАР

Орооннын экономиказын түргендей өскүретен, албатынын жадын-жүрүмин өңжүдетен революциялык учурлу ой башталганынан бери үчинчи жыл барып жат. Радиодон, телевизордон, газеттерден «жаңы жүрүм», «ачыгынча куучын», «кижиден баалуу не де жок» деп адылып чыккан сөстөр улустун кулагында сынырап туру. А чын жүрүм кандый не деп санандым. Алдында мынай сананып жүргөн шүүлтемди бир жорык сүреен тектерди.

Жаңырган жылдын чаган айынын баштапкы күндеринде Туулу Алтайдын бичиичилер Биригүзинен беш кижини Ондой аймагына ишжорыкка бардыс. Быжыл кышту кату өдүп жат, кар жаап, кайылып, жердин үсти килен тош, күнет меестерге де эчкинин туйгагы токтобой жат. Онын учун малдагы улусла туштажар, куучындажар, жадын-жүрүмди көрөр деп.

Же, айалга кату, кату жерден баштаар. Кадын кечип, Инеген чыктыс. Алдында болзо, о-о, Инеген алтайдын жаражын деп, көөрөп сал ла берер эдим, а эмди жүрек түби сыс. Жакшы деген кыштуга, Тодуков Донскойдын айлына киреримде бир санаалу кирдим, чыгарымда өскө санаалу чыктым. Ол ло алып чыккан сагыжым эки совхозтын он төрт кыштузында, беш журтында жадын-жүрүмди көргөнүмнен, эл-жонло тушташканымнан кубулбады. Немени көстин-көскө, акка-көккө айдатан ой келген. Кожо шүүжип көрөликтер.

Кыштуда салам-өлөң бар, комбиазырал бар, жап-жаңы кажагандар туруп жат, күскүдий килен брустан салып койгон, жигинен кучыйак женес кодорып, күчи жетпес, ныкта, ыжык. Кажаганнын көзүнөктөрүндө күннин чогы ойноп жат. Жаңында ла кара-кара үкпектер туруп жат, кезиги жамандыра жабынчылу, кезиги жабынчы жок. А мында не бар деп сананып тураар? Кирип көрөлик.

Мен слерди Кичинек-Жаламан журттан ыраак жок, Сал-жаар деп жердеги кыштуларга баштайын. Кобыда чеден туруп жат, коштой чет агаштан салган кара неме турар: ыш та чыкпас, көзүнөк тө көрүнбес. Акыр, мынызы малдыйы болордо, иштеп турган улузы кайда жадып туру не?

Ажыктанган. Бот сеге, байагы үкпектен кижн чыгып келт. Жирме јашту јнит. «Айылга киреер» — дейле, уйалганына бойы озо кирди. Јартын айдайын, мен мында кижн јадып турган деп бодободым да. Кирген болзо, бат ол: канча јылдарга јабынчы јок турган үкпек чирип калбай, темир печкеге от то саларынан коркымчылу, кижн сынына туруп болбос, јабыс потолок изийле, үстине төгүле берзе, кайда барарын. Чыгала, кирер јерин бар эмес, јангыс чеденде јаткан койдын койнына кирерин. А уулдын эпјок-сынып отурганын, тен.

Онон өрө, түкүрүк ле чачым јерде, кураган койго јап-јангы кажаган туткулап јат. Соокты соок дебей, кышты кыш дебей агаш та табылган, улус та табылган. Койчынын мындагы да үкпегинде көзнөктө шил јок, клеенкала кадап алган отуры. А тоолу күннен кажаган бүдер, мал кирер. Мынан көргөндө, бүгүн ајаруда кем эмтир: мал ба, кижн бе?

Эм тургуза малдагы улустын ижн де јенилгелек, јадыны да күч. Кой күнүн ле 300 граммнан јийтен комбизыралду болзо, койчыда ол кире белен калаш јок. Ингендий кичинек јурттарда магазиндер онду иштебей јат, турлуга кыш туркунына бир саду келбес, калаш та быжырып албазын — ачыткы јок. Одын јанынан кату, а суу ыраак, кар кайылтып, тош кайылтып ичкилеп јат.

Кыштудагы билелерде үч-төрт баладан. Бала өзүп јат, јаш немега жүзүн-башка курсак керек: алама, маала ажы, компоттор... А кайдан аларын? Јердин тийингады, кызылгады бир јыл бүдер, бир јыл бүтпес. А су-кадык, чыдым балдар өскүрер јанынан наука баланын су-кадыгын кичинекте тыгытсын деп темдектейт. Јашта кураны бала кийнинде де сын алынбас. А бу ла кыштуда торбок турган болзо, арык болгон болзо, торбоктын бескези кожулбай туру деп, зоотехникте уйку јок, сыр жүгүрүкте. А баланын сыны не өспөйт, чырайы не куу, буды не тыйрык, тиштери не кара деп, кем кичееп јат? Кем де эмес. Кичинек јурттарда медишчи јок. Ол Јодрадый. Кыстар арай-керейден јылды чыгып алала, качып жүре калар. А не? Јадар туразы јок. Ол эмезе ондый туйук јурттар дөөн коомой үренген кыстар ийгилеп јат. Үредү уйан, үстине иште таскаду јок кижн алдынан иштеп чыдап болбой, база ла јолын алар. Онын да ачан областьтын больницазына кулагы тирүге курттап калган бала келип турбай. А кижинин сукадыгы јиген курсагынан, јаткан јадынынан, жүрген жүрүминен камаанду.

Јадыныс јанынан. Көп кыштуларда мал ла кижн кожо јадып јат. Тегин де јангыс кып туранын ичинде кураган, уулак, бозу, балдар. Көөркийлер кожо чыдагылап јат. Үстине сакмандар келзин, јангыс печкени одыр ла бер, тыныш та јетпес. А электрөөт јок, газ јок. А карануй беш

часта киреле, ойто тогус часта жарыыр. Мынайып јети айдын туркунына јадар керек. Јылдын ла. А ижи, таг атса ла, ойто энирге јетире эки колдын кўчи. Механизация јытту неме јок. Бого кижн соксоорып та калбай. Одус јыл мынанг озо мынайып јатканыс, эмдиге ле ол бойыс.

А бугўнги ойдинг айалгазыла башка болор керек: малчынын билези јакшы, јараш турада јадып јат, электроот кўйўп јат, холодильник туру, курсак кайнадар электро аяк-казан туру, балдардын энези кийим јунар машиналу иштенип јат, тўринде кыпта ондў телевизор иштеп туру, бир бала наушниктў рок музыка угуп јат, бирўзи јурап јат, бирўзи бичик кычырып јат, адазы дезе јаан уулыла кожо тышкары, јылу гаражта иштенгилеп јат. Бугўн малчынын амыраар кўни. Иш јанынанг тен айтпайын: электро автоматтарлу.

Каткыгар келип турган болор. Менинг база. Не дезе. Мындыј јадынды малчыларданг болгой, областынг кўп-кўп јурттары амадап, сақып јат. Анчада ла јайгыда — јир курсак јок. Кой сойып алзаны — ўч кўнге ўзе јиир керек, каймагынг ачыыр, јымыртканы јыдыыр. Магазиндер куру. Јердег нени јииринг.

А областта малды ўскўрер ле деп јат. Бугўн койчылар 1 миллион 183 мунг 300 кой-эчки кыштадып јат, јылкычылар 71 мунг 600 јылкы, уй малда турган улус 191 мунг 400 тын кыштадып туру. Мал ўскўрери алтай калыктын энчилў ижи. Мал куру турганча, бойым куру јўрейин деер. Бу кўўниле эл-јон камык малды ўскўрип, кату јўрўмди алып чыгып јат. Ол ло Кичинек-Јаламанда кураган кой турган кыштуда Јуунай деп ўрўкўн иштеп јўрў. Јаан кижн. Бутынг бирўзи протез. Тўнг јердег јынгылап тўжерге келижип јат. Ырўкўн неге албаданып јўрген деп? Јаш улустаг кураган кой алар кижн чыкпай јат. Ырўкўн удурумга да болзо болужайын деген. А турада печкезин салган ла бойы, кара балкаш, турага черет деп неме јукпаган. Печкенинг кийинде эки јосто матрас ла тон јат. Бойы тўжине койло кожо, чўрче тўжўп келип ажанып ийер курсагы та бар, та јок.

Эл-јоннынг кўп сабазы мындыј јадынду. Иштеп ле јат, иштеп ле јат. Комыдап мангатпас та, суранчыктабас та. Ачынза, бу ла кўзине уруп-уруп-уруп ийер, ананг база ла коркондоп иштеп ле јат, иштеп ле јат. Ананг бир кўн аракы амзап ийзе, «бу не јўрўм» деп једеген эрлер печкенинг оозында ыйлап отурап. А мындыј албатыла башкараачыларга иштеерге макалду. Улустынг иштенкейине ле унчукпазына салдырып ийгендер.

Онынг ўстине, калганчы јирме јылдардын туркунына текши орооннынг экономиказы уйдадаганы, јадын-јўрўм јайраганы бистинг јурттардынг јадын-јўрўмине салтарынг јетирди. Кара-кара ўкпектерде јангыс малдагы улус

јаткан эмес. Деремненин де улузы толтыра јаткылап јат: јамынчы да јок туралу деремнелер бар. Мында кандый ла иштү улус јадып јат. Бир ачу неме: одус-төртөн жыл малдын кийнинен баскан улус бүгүн деремнелерде тангынан јадар туразы јок, айылдардын эжиги сайын базып жүр јат. Анчада ла јажы јеткен үй улус, анчада ла јангыскан улус. Мындый керекти Көш-Агаш, Улаган аймактарда көргөм. А ичкери јердин улузынын жүк ле јайдын күндеринде амырајтан «дача» деп туралары бистин јажына јаткан тураларыстан баалу да, јараш та. Је бистийи не мындый?

Бир шылтак: агаш јанынан күч деп. Ол ло Балыкчы деп јуртка кичи алдынан бойы агаш кезип, төрт кып тура тудары күч, белен төзөнти база садып албазын; канча тайга ажырып экелер керек. Совхоз төөн көрбөгөнчө болбос. А совхоз јол јок отурып јат. Инеген база јол јок, Сайдыс база, эмдиге атту.

Онон, керексинбезис база бар. Бойыска база кырмактанар керек, Јаандар дөөн көрөлө иженип отурбай. А эмди улузым аргалу јатсын, су-кадык жүрзин, ижи јенгилзин, бала-барказы амыр өссин деп, өрө сананган большевик күүндү башкараачылар эки-јангыс не. А революциянын баштапкы жылдарында албатыны өрө тартып алар деп кандый улус иштеген. Албаты керегине салымын салган.

Ол јалбыш өчкөн эди. Албаты күүни соогон эди. КПСС-тин XXVII съезди ойто күйдүрди. Бүгүн кичи госу­дар­ст­во­нын ээзи, бүгүн кичи госу­дар­ст­во­нын не­ден де баалу байлыгы. Бүгүн кичи јангыс ла иш бүдүретен эки бутту тынду эмес, ол ар-бүткеннин јайаганыла кичи салымын жүрер учурлу. Шак мыны темдектеп, М. С. Горбачев Ленинградтын ишмекчилерине айткан куучынында калык бажына кичи күүни бийик, каруулу улус тургузар керек деп ајару эткен.

Бу јалјыраштын бажында албаты да артады. Эр улузыс орто тооло 46 јаш жапап јат, үй улузыс — 65 јаш. Бу кире эр айлы-јурты тынып, балдары өзүп, јакшы ла жүретен туш болор керек. Бистийи өлүп јат. Не­ден?

Камыгын аракы басты. Устине кату јер болзын, јангыс малла јаткан албаты болзын — оорып та јат, јобоп то јат. Малдагы улустын оорузы — сарсу, өкпө, кејир, карын, уй сааганы колдон-буттан отурып калар, јылкы малдагы улус көп јобоп јат, ого тен улустын бек ле дегени барат.

Өскүстеристин көби коркыш. Бир биледе 4—7 баладан артат. Көстин јажы көл төгүлип јат. Төгүн айдар аргам јок: бойымнын төрөгөндөрим одустан ажыра өскүс азырап јат. Айла андый коронды көп јурттардан көрөрин. Ол Каспанан, Шыргайтынан, Беш-Өзөктөн, Балыкчыдан, Сайдыстан, Улаганнан, Кан-Оозынан.

Адалу артып калган балдарды эмди өскүс чо­дына сал-

бай да јат. Ээчижип алып, өлөнүн эдип алар, аказына ба, эезине бе башкартып, алдынан бойы јаткылайт, адазы акача иштейт. Бу тен јакшы дегени. Кезикте эр кижии ылғый јаш балдарлу артып калат. Табыштырарынан карамдап, шыралап јадып јат. Оны көрүп чыдабай, јакшы улус түней ле табылат. Бир келинди билерим. Балдарын азыражып берейин деп барала, он бала чыдаткан. Кичинеги дезде јангы энмектеп жүрген эди. Уредерин үреткен, айылдујуртту эткен. Эмди балдар энем деп, эжигин айланып жүрүп јат. А онын јакшы күүнин балдардан өскө кем көргөн? Деремнеде педколлектив те бар, колхозтын правленизи де бар, женсовет те бар. Бир байрамда, бир јуунда государство он кижии чыдадып берди деп, көөркийдин јакшы адын адаган ба? Бир јангыс 8 мартта колына сый туттурган ба? Јок. Кижии күүни ундылып калган. А јакыда он кой азырап берген болзо, мактадар эди.

Алдында, кижинин сураc балазын ыйладып ий калзан, энези тегин де өскүс немени јаман көрүп турун деп, санаанды чыгарар эди. Эмди мода болуп калды. Бу жүрүм јаранганынан деп пе? Кайдан. Арга јоктын салымы. Кайткан эне балам јарымдай өскүс өссин деп сананатан. Энезине де эш керек, корый алар кижии керек. Кижиге јурт керек. А јурт келишпей ле јат, келишпей ле јат. Одус јашка јетире кара јангыскан базып жүрген кызын көрүп чөкөйлө, энези: — Је балам, канчазын јангыскан жүредин, сурастап таап ал. Өлгөлөктө адангла экү азыражып береек — деп јат. Азыражып јат.

А эр киндиктү күлүктерис кайда деп? Аракынан өлгөн. Түрмеге кирген. Бир биледен эки-үч уулдан отургылап јат. Тирү артканы дезде деремнелерде үүрлежип алып жүргүлейт. Јаштары дезде 25-тен ала 45-ке јетире. Эмдиге бойдон. Кижии албаган, бала азырабаган. Кезиктеринин аттары да санг башка: «Север», «Камчатский», «Тюмень», «Күнбадыш», «Балыкчы», «Тында». Былар анчада ла суалтай јурттарда: ол ло Күпчегенде, Каспада, Шыргайтыда, Балыкчыда, Карагол ичиндеги јурттарда. А кийинде, јангыстын жүрүми өскүстин жүрүминдий ачу болор.

Бу уулдардын, байагы јангыскан кыстардын салымы не бирикпей турган деп сананып тураар? Кожо шүүп көрөликтер... Мен сананзам, баштапкы шылтак — јадыныстын культуразы јабыс. Не дезде. Малдагы да улустын, деремнедеги де јииттердин тыш бүдүми уян. Деремнеде парикмахер деп ишчи јок. Чач ла кестирерге аймактын төс јуртына түжер керек, а кыстарга кудря эттирерге город (200—400 км) келер керек. А јурттын бойында јакшы парикмахер иштеген болзо, эмдиги өйдиг прическаларын эткен болзо, јиит кижии јаранып чыкпай. Чач кезер ус кажы ла кижиге керек, онын учун кажы ла деремнеде парикмахерлер иштеер учурлу. Эмдиги өйдө бу не шыра.

Онон, ол ло жирме јаштан ашкан уулдар танца јанынан уйан. Школдо до үретпеген, клубта да үредер кижикок. Онын учун ол ло иштеп јүрген кийимиле энирде клубта печкенин јанында јалбайа отургылаар. А кыс дезе бүгүн јангы платъелү, сырга садып алган, јүстүк кийип алган, јангы прическалу. Јаш јүрек көөрөп јат, уулдын көзи тийзе кайдат деп сакуп јат. Уулдарыс дезе тонду, колы кара сүркүш, бөрүги салам, бойы коркышту кижикок болуп, јанына базып барар. Т-фүк, кыс тыртас эдип, ары болбой база. А јашта кижикок эптү, седеп уулдар дөөн көрүп турбай.

Бу ла јашөскүримди бириктиретен база бир јер — клуб, ДК. А бүгүн олардын ээзи 15—17 јашту балдар. Јаан улус јангыс ла кино көрүп барып јат. Незин јажырар, алдынан бери культуранын башкараачы ижинде, клубтарда, библиотекаларда јамылулардын үйлери иштеген. Јенгил иш деп. А иштебей турун деп айдарга улус тидинбеген. Чөкөгөн. Эмди јашөскүрим иштейин деп канайып та албаданза, күч келижип јат. Јангыс ла Ондой аймакта 1987 јылда 22 кижикок иштеп чыккан, 25 кижикок баштапкы јыл иштеп јат, эзенге једер, та јок. Онын учун Инегеннин, Јаан-Јаламаннын клубына (ару да болзо) туфлялу кыс кирерден болгой, торбок то кийдирип койзон, чарчап калар.

Бу ла бойыс јатсабыс мынан да ары уулдарыс та көптөбөс, кыстарыс та база ла јангыскан базар. Не дезе. Балдар көп оорып јат, анчада ла Улаган, Ондой, Чой аймактарда балдардын өлүми бийик. Бу айалганы балдардын больницазынын баш врачынын эмдеечи бөлүк аайынча заместители нөк. Л. И. Пуртова партия обкомынын калганчы Пленумында тегиндү айткан эмес.

Экинчизинде, балдардын болушту үредүлү школ-интернаттарына јурт јерден көп балдар келип јат. Олардын 1/3 үлүзи — алтай балдар. Көп сабазы уулчактар деп, городтогы школ-интернаттын директоры айтты. База бир школ-интернат Өлөтүде, анда 110 бала үренет. Бу да школдор једишпей јат, чотто 500-тен ажыра бала. Кийинде мындый уулдарга кем баратан, баланы да канайып азырайтан.

А балдар канайып оорыбас. Ол Инегендий кату јер јаар үчинчи класстын балдары јойу јангылап јат. Кыс дезе бистин јерде тогус айга јуук. Он класска јетире базып көр, кийинде канчыйан салымду болор эмежин. Бойым Караголдон Куладыга јетире тошты өрө јойу баскам. Билерим ол шыраны. Ондый јурттар областта јангыс Инеген эмес. Алдында колхозтын аргазы јок болгон болзо, эмди улусты керексибестен. Јанбай канайып јүрер, бала өскүзирей берер.

А бүгүнгү күнде, перестройканын ойинде, партия не деп айдып јат? — Улус су-кадык болзын, узак јаш јажазын, јакшы иштезин, государствого болушту болзын деп!

Эмди көрүп жүрөп болзо, бу мындый жадын-жүрүмистин бир кара тазылы бар. Аш кылгада, бала жашта.

Балада деремнеде элбек көрүм-шүүлтелү кижин болуп өзөр арга жок. Ненин учун? Көрөликтер: музыкага үренер, журап үренер школдор жок, балдардын театры, наадайлардын театры жок, киноискусствону, архитектураны, балдарга учурлалган телекейлик литератураны билбес, алтайлап кычырып үренер жараш-жараш бичиктери база жок, түргөн өзүп бараткан техниканын жедимдерин база билбес. Жүк ле школдогы тоолу урокты үренип жат.

А баланын интеллект (немени сананып, шүүр) өзүми кичинекте башталып жат. Бу өйдө ого кычырар, жураар, кожондоор, узанар, жангыс сөслө айткажын, баланын бажы иштегедий нени-нени эдер керек. Анчада ла алдынан бойы кычырып эдип үредип алганы жакшы. «Бичикти сүүтер — ол билгирлердин тазөлгөзи» — деп, А. М. Горькийдин айтканы тегин эмес. Кычырган баланын санаазы түргөн иштеп, ол немени капшай ондоп, сезип, билип турар. А эмдиги ле кыштулардагы балдарда андый арга жок. Онын учун баланын интеллект өзүми сондоп калат. Мыны көрөлө, аргалу болзо, оок балдарлу келиндерди тайга-ташка чыгарып иштетпес керек деп санандым.

А ондый оок балдарды кычырып үредип аларга база бир буудак бар. Балага журугу көп, бичигени ас бичик керек. Ондыйы садуга сүреен ас келип жат. Устине барып балдарга газет те жок, журнал да жок. Удабас областьтын тазөлгөннинен ала 70 жылдыгын темдектеерис. Бу жетен жылдын туркунуна бисте не де жок. А кыштуга эн ле озо жеткедий неме бичик. Бала кандый ла тилле кычырза жакшы, же эн ле озо ол эне тилин ондоор. Бисте жаш үйенин сурактарын көдүретен, бир болушкадый, бир ууламжы бергедий журнал аайлу неме жок отурыс.

Онон, музыкага үредер школды кажы ла деремнеде ачар арга бар. Бала музыкага ойноп үч жаштан ала үренер аргалу. Улу композитор А. Моцарт школго үренгелекте телекейди музыказыла кайкаткан. А слердин айлында кызычагаар бойоорго до музыка ойноп берзе, жаман ба? Сүүнереер. Анан андый балдар керсү улус болуп өзүп жат: онон көпти билейин, онон көпти билейин деп, бойы өрө тартына берер.

Онын учун бүгүн В. И. Лениннин «Эл-жоннын кажы ла кижизин, буудак жогынан, текши көрүм-шүүлтелү, санаакөгүстү эдип өскүрүп алар керек» — дегени сүреен учурлу. Бу ок жаан ишти партия бойынын жангы Программасында (КПСС-тин Программасы, 25 стр.) темдектеп алган.

Бу ишти түргөн өзүмнин ойинде түргендедер керек. Өзөтөн жолыстын бир айрызы—тил билери. Алтай балдарды орус тилге үредерин жарандырар керек. Эки тилди тендей билзин. Устине өскө ороондыйын үренер керек. Бүгүн са-

лым андый, жүрүмнүн некемтези андый. Бирүзи энегнен чыккан төрөл тилин, бирүзи государствонын тили. А көчөдөн чарбайта ичеле, талканнан тыйбайта жийле, түлкү бычкак бөрүкти келтейинен салып ийеле, эчки терези унтыны сүүретеп алып, орус тил билбезим деп оморкоп жүрети — ол патриотизм эмес. Онын ордына үч тилди үренеле, архитектура институтты божодоло, телекейдин культуразын алынып, төрөл историяга тайанып, албаты сүүнөр туралар туткан болзон, Инеген дөөн кижин кайкаар күр салган болзон — бот ол патриотизм. Жүрегинде төрөлин, албатын. А байагы жеңил патриотизм согушпа божоп жат. Анан ары — түрмеле. Эмди жүдрүк өйи эмес, керсү санаа өйи.

Эмди орооныста сүреен жакшы өй башталды. Жакшылап өскүрөтөн, сөгүп токтодотон. Жадынды байыдатан, албатыны өңжидетен. Эл-жонго сөс берилген.

Жаңы суунун агыны эски жараттар жемирип бар ла жат... М. С. Горбачев комсомолдун съездинде жаш үйеге баштанып: «Жаңы жүрүмдө эрчимдү туружып, башкараачыларга амыр бербей, ойгоскор, ойгоскор, ойгоскор!» — деген. Бу жаан суунун революциялык чакпынын тудуп, кару элинин салымын кубултып, жашөскүримис ичкери баргай не? Кайткай не..,

Жергелей Маскина, прозаик

«ЭЛ-АЛТАЙ» — ЭРКЕЛЕРГЕ

Күлер Тепуков

ЧЫМАЛЫ ЛА КОНҢС

Ол тушта күс болгон. Чымалы жаан таарын жүктенген, жанып баратты. Бистинг жерде күс кандый эди. Чала карлу жааш. Соок сүрекей ле эмес. Же тышкары чыгарга күүнзебезинг.

Бу жут-жулакайлу күнде Чымалынын жол-жорыгын кара Конгыс кайкап көрди.

— Жаман куш жаман күнде учар дегендий, сен Чымалы, амыр ла айлында отурбай, неге ачынатыдың?

— Жакшылар, Конгыс! Жааш ла дейле, канайып отураар. Узун кыштынг ичинде кар жиир эмезин.

— Бу жуунып ла турадың, сенинг тойынганынг да, семирсенинг де билдирбейт. Ичинг тартылып ла калган жүрединг.

— А, ичим бе? — Чымалы ичин тудуп көрди.

— Бу мени көрзөң — Конгыс жаан карды жаар колын салып, куучынын улалтты: — Көп лө ачыркабайдым, жигеним — жигенге ле бодолот. Алын будымнын сарсузы кыймыктаган, бу жут-жулакай токтобос болор. Эмди ле айлыма бөктөнзөм, жангыс күүк эткен сонгында чыгарым. Солун-собырдаң куучында ла, Чымалы, эмди узаак көрүшпезис — Конгыс бир колыла сагалын, экинчизиле ичин сыймады.

— Кандый солун бар деп. Эртен турадаң ойто энирге жетире иш ле эмей база.

— Сениле, Чымалы, куучындажарга да кунукчыл. Иш ле иш. Сен бистинг кобынын солундарын да билбес эмтиринг.

— Же, бойсын солундарды — Чымалы таарын белине салгалакта, Конгыс оны токтотты:

— Сен чын айттын, кыш узун. Онынг учун тойо куучындажып алалы. Неге капшайлап туруң?

— Жок, жок, былар. Күстинг бир күни кышты азыраар. Күн ашкалакта база бир таар жалбрак жууп алар керек.

Конгыс чарбак кардын тудуп, жарсылдада каткыра берди:

— Бу мынайып иштезег, Чымалы, жасты чыкпазың. Кхе-кхе.

Каткызын токтодоло. Конгыс өчөгөндү үниле айтты:

— Јаскыда туштажарыс, кыжыла эмеш тойынар боло
рын.

Кара Конгыс ичегени жаар сурт кире берди.

Ол күн Чымалы жаашты жааш дебей, база бир таар жал
брак жууп алды.

База бир күннен ак кар жалбандап, Ак-Кобыны ак ке
бизиле бүркеп салды.

Кыштын жети айы араайынан билдирбей өдүп калды.
Жер жажарып, аркада күүктин үни жыгкылдап турды.

Чымалы ойто ло јол-јорыгына атанып ийди. Јолой
былтыргы кара Конгыс санаазына кирди. Ого јолыгып ий-
ерге келзе, ичегеннин јанында Конгыстын кара кадары
араай соккон салкынга учарга тургандый кыймыктап јат-
ты.

«Күстин бир күни кышты азыраар» — деп сананып
Чымалы јолына көндүгин ийди.

БАЖАЛЫКТАР

Б. Бедюров. Көзүйке ле Байан (трагедия)	4
Ј. Каинчин. Адалар јолы (повесть)	22

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

Т. Торбоков. Эр-Шуну (кеп куучын)	101
Н. Мендеш, И. Шодоев. Кан-Чарастагы иркиттер- динг угы-төзи	107
Т. Акулова. Кыпчактар. Көс јок келиннин каргыжы. Мөндүр-Соккон деп не адаган. Кыпчактардын бөлинге- ни. Булгайры јытту кижн алатам	112

БИСТИНГ КАЛЕНДАРЬ

С. Каташ. Јайалтанын ойгоры А. Тодошев көчүргөн.	115
Культура күреези	120
Т. Шинжин. Эки бичик	126
Т. Тонужан. Бистинг күнүнгн јүрүмистен	131

ПЕРЕСТРОЙКА ЛА БИС: ШУУП КӨРОЛИК

Ј. Маскина. Инеген јолыдагы ичкери санаалар	135

«ЭЛ-АЛТАЙ» -- ЭРКЕЛЕРГЕ

К. Тепуков. Чымалы ла Коңыс	143

ЭЛ-АЛТАЙ

Литературно-художественный сборник

(2-й выпуск)

На алтайском языке

Отв. за выпуск З. Шинжина.
Худ. редактор В. Ортоиулова.
Тех. редактор Е. Манышева.
Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 25.02.88. Подписано в печать 26.04.88. АН
13122. Формат 60×90 1/16. Бум. тип. № 3. Гарнитура
школьная. Высокая печать. Усл. п. л. 9. Уч.-изд. л. 85. Тираж
1000 экз. Заказ 996. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издатель-
ства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36 Гор-
но-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

